

Leo Dribins · Ojārs Spārītis

**UĀCIĒŠI
LATVIJĀ**

1870

2000-3
509

L

LATVIJAS UNIVERSITĀTES FILOZOFIJAS UN
SOCIOLOĢIJAS INSTITŪTS
ETNISKO PĒTĪJUMU CENTRS

LEO DRIBINS
OJĀRS SPĀRĪTIS

VĀCIEŠI LATVIJĀ

Rīga 2000

UDK 94(474.3)(112.2)+323(474.3)

Sp 164

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

03.000/4042

Grāmatas "Vācieši Latvijā" sagatavošanu un publicēšanu
finansiāli atbalstījis

SOROSA FONDS – LATVIJA

SOROSA
FONDS
LATVIJA

un

LATVIJAS KULTŪRKAPITĀLA FONDS

KULTŪRKAPITĀLA FONDS

Redaktors Elmārs Vēbers
Literārā redaktore Rute Runce
Līgas Zagantes makets

© L. Dribins, I daļa, 2000

© O. Spāritis, II daļa, 2000

© V. Villerušs, vāka mākslinieks, 2000

ISBN 9984-543-56-0

SATURS

PRIEKŠVārds. E. Vēbers.....	5
Vācieši Latvijas Sabiedriski Politiskā Vēsturē. L. Dribins	
Vāciešu ierašanās Latvijā 12. – 13. gs. Livonijas valstiskuma izveidošanās	7
Livonijas vācieši viduslaikos. Attiecības ar latviešiem un lībiešiem.....	9
Livonijas uzplaukums un bojāeja.....	16
Žečpospolitas varā.....	19
Zviedru laikos.....	22
Kurzemes vācu hercogiste.....	26
Vidzemes vācieši Krievijas impērijas kalpībā 18. gadsimtā.....	30
Apgaismības laikmeta vācu filozofi un publicisti Latvijā.....	35
Vācbaltiešu reģionālās tautas grupas izveidošanās.....	38
Nikolaja I valdīšanas “labie gadi”.....	41
19. gadsimta pārmaiņu laiks. Cīņa pret rusifikāciju.....	45
Vācbaltiešu vēsturnieki konfrontācijā ar rusifikāciju.....	51
Vācbaltieši Krievijas revolūciju un Pasaules kara vētrās (1900–1918).....	55
Vācbaltiešu minoritāte Latvijas Republikā (1918–1939).....	64
Ārpus dzimtenes.....	77
Vācieši atdzimušā Latvijas Republikā.....	80
Vācu Garīgās un Materiālās Kultūras Vērtības Latvijā. O. Spārītis	
Kultūras situācija Latvijā vācu misijas un kolonizācijas laikā 12. – 13. gadsimtā.....	86

“Vācu faktors” militārajā, sakrālajā un civilajā kultūrā 13. – 15. gs.....	89
Livonijas konfederācijas sabrukuma laiks vācu garīgajā un materiālajā kultūrā.....	108
Vācu kopienas kultūra pēc Ziemeļu kara radītās robežšķirtnes.....	134
Vācu kultūra šķietami vienādu tiesību un iespēju laikā.....	162
Vācbaltiešu cīņa par kultūras autonomiju 19. gs. beigās un 20. gs. pirmajā pusē.....	192
Vācbaltiešu kultūras dzīve ārpus Latvijas.....	206
Literatūra un avoti.....	218
DIE DEUTSCHEN IN LETTLAND.....	229
GERMANS IN LATVIA.....	255

.....	16
.....	19
.....	22
.....	26
.....	30
.....	32
.....	38
.....	41
.....	42
.....	51
.....	52
.....	64
.....	77
.....	80

VĀCU GABĪGS UN MATERIĀLĀS KULTŪRAS
VĒRTĪBĀS LATVIJĀ

.....	86
-------	----

PRIEKŠVārds

Vēstures zinātņu doktora Leo Dribina un profesora, habilitēta mākslas doktora Ojāra Spāriša grāmata "Vācieši Latvijā" ir kārtējā publikācija pēc ilgāka pārtraukuma grāmatu sērijā "Etniskās minoritātes Latvijā". Grāmatas sagatavošanu publicēšanai organizējis Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs. Līdz šim šajā sērijā izdotas šādas grāmatas: L. Dribins "Ukraiņi Latvijā" (1995), I. Apine "Baltkrievi Latvijā" (1995), L. Dribins "Ebreji Latvijā" (1996), V. Volkovs "Krievi Latvijā" (1996), Ē. Jēkabsons "Poļi Latvijā" (1996), E. Vēbers "Latvijas valsts un etniskās minoritātes" (1997).

Kaut arī vāciešu skaits un īpatsvars Latvijā miera apstākļos nekad nav bijis sevišķi liels, tomēr minoritātes jēdzienu uz vāciešiem var sākt attiecināt tikai pēc Latvijas valsts izveidošanās. Pirms tam tā bija valdošā kārta. Šī iemesla dēļ vācbaltiešu ietekme uz Latvijas vēsturi un tās kultūru ir ievērojama.

Laika ritējums ir izdzēsis tautas dzīvās atmiņas par vācu muižnieku nodarītajām pārestībām un latviešu zemnieku ciešanām dzimtbūšanas laikos un arī vēl ilgi pēc tam. Par šīm ciešanām, latviešu un vācu pretišķībām, latviešu nebrīves gadsimtiem stāsta tikai vēstures grāmatas, tos atgādina tautasdziesmas, nostāsti un teikas, literatūra.

Grāmatas pirmā daļa sniedz īsu pārskatu par vāciešu ienākšanu Latvijā, viņu politisko, administratīvo un tautsaimniecisko dominantu mūsu zemē, sākot ar 13. gadsimtu, līdz pat 1918. gadam. Šajā grāmatā lasītājam dota iespēja iepazīties ar vācbaltiešu reģionālās tautas grupas izveidošanās vēsturi, ar tās nerimtīgajiem centieniem saglabāt savas vadošās pozīcijas Latvijas novados; grāmatā stāstīts

par vācbaltiešu attiecībām ar Zviedrijas, Polijas un Krievijas virsvārām, par vācbaltiešu minoritātes vēsturi Latvijas Republikā. Šajā darbā L. Dribins ir plaši izmantojis latviešu, vācu, krievu vēsturnieku pētījumus, cenšoties objektīvi atsegt latviešu un vācbaltiešu attiecību vēsturi.

Tomēr mūsdienās par vācbaltiešu klātbūtni Latvijas likteņgaitās liecina ne tikai literatūra un vēstures grāmatas. Bieži un daudzviet šīs klātbūtnes elpa ir jūtama pavisam tieši un nepastarpināti – tā ļoti konkrēti atgādina aizgājušo laiku Latvijā dzīvojušo cilvēku dzīvi un darbu. To visu varam apzīmēt ar vārdiem: vācbaltiešu kultūras mantojums.

Par vācu kultūras vietu, lomu un izpausmes veidiem Latvijā vēsta O. Spārīša rakstītā grāmatas sadaļa. Vācu klātbūtne Latvijas kultūrā ir atstājusi skaidri samanāmas pēdas ar agrāk neiepazītiem celtnu tipiem, netradicionāliem būvmateriāliem, lietšķas un tēlotājas mākslas bagātībām jau kopš divpadsmitā gadsimta beigām. Kopā ar kristietību vācieši izplatīja rakstītā vārda, teātra mākslas un baznīcas mūzikas vērtības. Vācu izcelsmes kultūra ir kļuvusi par mūsu pilsētu kultūras pamatu, tā ir ietekmējusi un pārveidojusi arī latviešu etnogrāfisko mantojumu. Gadsimtu gaitā saaužoties nedalāmā vienībā latviešu un vācbaltiešu kultūras simbioze ir radījusi Eiropas kultūrā integrētu mantojumu, kuram mūsdienās lemts pastāvēt un attīstīties nacionālā valstiskuma aprūpē.

Grāmatu sērijas "Etniskās minoritātes Latvijā"
redaktors Elmārs Vēbers

VĀCIEŠI LATVIJAS SABIEDRISKI POLITISKĀ VĒSTURĒ

Vāciešu ierašanās Latvijā 12. – 13. gadsimtā. Livonijas valstiskuma izveidošanās

Vāciešu ierašanās un apmešanās uz pastāvīgu dzīvi senlatviešu cilšu un lībiešu apdzīvotā Baltijas teritorijā notika krusta karu laikmetā, saistībā ar kristīgās ticības izplatīšanu. Taču ļoti liela, varbūt pat izšķiroša nozīme bija vācu tālirtgotāju centieniem nodibināt te savas tranzīta un vietējās tirdzniecības bāzes, veidot ekonomisko sakaru tiltu starp Eiropas Rietumiem un Austrumiem. Kad 12. gadsimta otrajā pusē Daugavas grīvā sāka ierasties tirgotāji no Brēmenes, Lībekas un tolaik vāciskās Visbijas, viņi radīja šeit savas apmetnes – atbalsta punktus gan tirdzniecībai ar lībiešiem un senlatvijiem, gan tālākai preču apmaiņai ar senkrievu pilsetām un lietuviešu ciltīm.

Kristīgās ticības nesēji, kas sekoja tirgotājiem pa viņu izveidoto jūras satiksmes ceļu, arī nāca no Ziemeļvācijas. Brēmenietis mūks kanoniķis Meinards no Zēgelbergas klostera Holšteinā kopā ar saviem palīgiem un apsargiem iedibināja pirmās vācu pastāvīgās kolonijas, uzcēla Ikšķiles pili un baznīcu. 1186. gadā Brēmenes arhibīskaps Hartvigs II viņu iecēla Līvzemes bīskapa amatā un ar to apliecināja kristīgās baznīcas interesi iekļaut Baltijas ciltis savas garīgās ietekmes sfērā.

Meinards bija izcils misionārs, ko nevar teikt par viņa pēcnācēju bīskapu Bertoldu (pirms tam bijis Lokkumas klostera abats), kas vairāk paļāvās uz bruņotu ietekmēšanu un krita cīņā no lībieša Imauta (Imanta) šķēpa 1198. gadā. Par trešo bīskapu ieceltais Brēmenes domkungs Alberts Bukshēvedens īstenoja pāvesta Innokentija III 1199. gadā izsludināto krusta kara gājienu uz Līvzemi, lai galīgi nostiprinātu tur kristīgās ticības ieviešanu. Viņam izdevās

savervēt 500 krustnešus un tirgotājus, galvenokārt no Vestfālenes un Lejassaksijas, arī Visbijas, kuri 1200. gada vasarā 23 kuģos ieradās Daugavas grīvā. Uzdevums bija – pakļaut un valdīt. Starp krustnešiem bija daudzi Vācijas ievērojami feodāļi – piemēram, Dānijas karaļa brāļadēls Holšteinas grāfs Alberts, Saksijas hercogs Albrehts, Bernharts no Lipes u.c. Taču šie bruņinieki iekarotāji pēc gada atkal devās mājup, līdzņemot “kara trofejas” un veiksmīgu cīņu pieredzi. Bīskaps Alberts secināja, ka kristīgo varas garīgās un laicīgās intereses varēs realizēt tikai tad, ja pakļauto libiešu un senlatviešu zemēs pastāvīgi dzīvos uzticams vācu iedzīvotāju kontingents. Šajā nolūkā 1201. gadā tika likti pamati Rīgas pilsētai un celtas nocietinātas vācu pils – jaunās varas galvenie bastioni.

Vācu ienācēji, kas ar krustu un zobenu iekaroja seno latviešu, libiešu un igauņu zemes, kļuva šeit par valdošo kārtu. Kā šīs kārtas pārstāvji viņi saistīja Baltiju ar Rietumeiropas un Viduseiropas kristīgo civilizāciju, neļaujot te ienākt senās Krievzemes valstu – Polockas, Novgorodas, Pleskavas ietekmei. Taču krustneši, uzspiežot savu varu, neļāva vietējām ciltīm apvienoties viņu valstiskuma veidošanai. Mazākums uzkundzējās vairākumam un nosauca savu valdījumu par Livoniju.

Pēc latviešu zinātnieka un politiķa Marģera Skujenieka aplēses, līdz 13. gadsimta beigām Baltijā uz pastāvīgu dzīvi apmetās ap 20 tūkstoši vāciešu, no tiem 12 – 15 tūkstoši tagadējā Latvijas teritorijā,¹ kur tolaik dzīvoja ap 160 tūkstoši latvju un 20 tūkstoši libiešu, Vidzemes ziemeļdaļā arī ap 15 tūkstoši igauņu². Tātad iekarotāju bija tikai 7 – 8 procenti no iedzīvotāju kopējā skaita. Tomēr tiesiskā un politiskā nozīmē – tā bija dominējošā un valdošā kārta, kas noteica zemes turpmāko likteni, vēlāk pārņemot savā varā un īpašumā arī saimniecisko dzīvi.

Latvijas un Igaunijas teritorijā izveidojās vācu valstis:

1. Ordeņa valsts (2/3 Kursas, visa Zemgale, lielākā Igaunijas daļa), kurā 1202. – 1237. gadā valdīja Zobenbrāļu ordenis, bet pēc tā sagrāves kaujā pie Saules – Vācu ordeņa atzars Livonijas ordenis.

2. Rīgas, Kurzemes, Tērbatas un Sāmsalas bīskapu valstis (bīskapijas), kurās valdošā loma piederēja garīdzniecībai. Pēc Vācu ordeņa sakāves Tannenbergas (Grīnvaldes) kaujā 1410. gadā (uzvaru gūst Polijas un Lietuvas karapulki) Livonijas ordenis kļuva patstāvīgs un pats ievēlēja savu valdītāju – mestru.

Gan bīskapu valstīm, gan Livonijas ordeņa valstij bija tieši sakari ar Vācijas feodālajām valstīm un to apvienību – “Svētās Romas impēriju”. 16. gadsimta sākumā vispirms bīskapi un tad arī Ordeņa mestrs saņēma no šīs jau tolaik par “Vācu nācijas Svēto Romas impēriju” dēvētās virsvalsts firstu regālijas ar tiesībām piedalīties vācu valdnieku kopsēdēs un balsot tajās. Tā Livonija kļuva par feodālās Vācijas sastāvdaļu.

Livonijas vācieši viduslaikos.

Attiecības ar latviešiem un lībiešiem

Vāciešu ieceļošanas motīvi bija dažādi. Vieni tiešām vēlējās pagānu ciltis pievērst kristīgai civilizācijai, dot tām šīs civilizācijas garīgās vērtības. Citi cerēja gūt slavas laurus kaujas laukos, atgriezties Vācijā kā varoņi, kuriem veltīs dzeju un dziesmas, vai arī palikt iekarotās zemēs kā valdniekiem, noteicējiem. Ne mazums tiecās gūt sev materiālus labumus, lēti nopērkot un dārgi pārdodot preces iekšzemiešiem, dažkārt tos faktiski aplaupot. Savukārt daudziem vācu amatniekiem, nonākot Baltijā, bija iespēja labi pelnīt ar arodmākslu, ko vietējie iedzīvotāji – latvieši un igauņi neprata, piemēram, mūra ēku celtniecību, logu iestiklošanu, mēbeļu izgatavošanu u. tml. darbus.

Bruņinieki un karakalpi. Vācu dzīvesveids Baltijā bija atkarīgs no viņu piederības pie kādas sociālas grupas un profesijas.

Vācu vara Livonijā balstījās uz bruņotu spēku: Zobenbrāļu, vēlāk – Livonijas ordeņa un bīskapiju karavīriem. To vidū galvenā

loma bija metāla bruņās tērptajiem jātniekiem, kuri parasti nāca no kādas Vācijas dižciltīgas ģimenes vai bija tai kalpojuši.

Zobenbrāļu ordeņa krustnešu vairākumam dzimšanas vieta bija Vidusvācija, daudzi nāca no Tīringijas. Turpretī Livonijas ordeņa brāļi – bruņinieki galvenokārt bija Vestfālenes ģimeņu atvases. Zināmu skaitu deva arī Reinas zemes vācieši. Pēc vēsturnieka Arveda Švābes ziņām, 13. gadsimtā Livonijā jeb Māras zemē ik gadu uzturējās caurmērā 400 – 450 ordeņa bruņinieki, 14. gadsimta beigās viņu skaits noslīdējis līdz 300, 1451. gadā bijuši vairs tikai 195, no tiem 161 vestfālietis, 26 reinieši un divi, kas dzimuši tepat Baltijā.³ Vestfāliešiem tolaik piederēja visi augstākie amati Livonijas ordenī un pašu Ordeni dēvēja par viņu “īpašumu”.

Ordeņa brāļi – bruņinieki, priesteri un pusbrāļi (kalpotāji) bija garīgas personas, kas devušas solījumu neprecēties, visu mūžu kalpot tikai kristīgai ticībai, līdz nāvei klausīt saviem priekšniekiem. Viņi bija devuši zvērestu karot ar pagāniem, kuri nevēlas kristīties, piespiest tos atsacīties no elkdievības. Brāļiem vajadzēja arī atsacīties no privātīpašuma. Toties Ordenim piederēja 60 mūra pilis – Rīgā, Cēsīs (mestra rezidence), Valmierā, Siguldā (mestra vietnieka, kara ministra mītne), Rēzeknē, Ludzā, Kuldīgā u. c. Tur glabājās lielas bagātības, iegūtas karos un nodokļos no apkārtnes zemniekiem. Paši Ordeņa brāļi nebūt nebija askēti un labprāt padzīroja, devās medībās, netrūka arī mīlas prieku. Taču, kad brālis nomira, pēcnācēju un mantojumu viņš neatstāja. Ordenis vervēja jaunu kristietības cīnītāju no Vācijas zemēm.

Jāpiemin arī Ordeņa brāļu dalība latviešu zemnieku nodevu ievākšanā, Ordeņa piesavināto zemju apsaimniekošanā un, sākot ar 14. gadsimtu, arī tirdzniecībā, konkurējot ar Rīgas un citu pilsētu tirgoņiem. Tā pakāpeniski pieauga Ordeņa sekulāro funkciju loma, samazinājās kristietības misijas nozīme.

Baznīckungi, priesteri, mūki. Vācu iecelotāju un kristīto latviešu un lībiešu garīgo aprūpi uzņēmās vairāki simti no Vācijas atbraukušo garīdznieku.

Garīgās aprūpes galvenais centrs bija bīskapa Alberta un viņa brāļa Noiminsteres kanoniķa Engelberta uzceltais un nodibinātais Rīgas Doms. Tajā valdīja arhibīskapijas kolēģija – 20 domkungi. Reliģiskās ceremonijas laikā viņi ieņēma noteiktu sēdekli katedrāles korī, tādēļ viņus dēvēja par korkungiem (*Chorherren*).

13. – 15. gadsimtā šie kungi dzīvoja vienā ēkā – kopmītnē, ēda pie kopīgā galda un arī savu mantu pārvaldīja kopīgi. Taču 15. gadsimtā notika kopīpašuma dalīšana, sadalot arī bīskapijas pilis ar tām piederošām zemēm un to ļaudīm, nodevu maksātājiem un kļaušu darbu darītājiem. Tā reliģiskā kopiena saira feodālā savrupībā.

Vācu pilis un pilsētu iedzīvotājus garīgi aprūpēja priesteri un mācītāji, kas sprediķoja latīņu un vācu valodā. Četrdesmit trīs Ordeņa pilis tika iebūvētas kapelas – baznīcas. Livonijas latviešu daļā 13. – 15. gadsimtā darbojās vairāk nekā 70 kristīgās draudzes.

Latviešu un libiešu zemniekus kristīja, iesvētīja, laulāja un apbedīja vācu lauku mācītāji, lielākoties mūki no tuvākā klostera. Taču šos uzdevumus uzticēja arī klejojošiem franciskāņu un augustīniešu mūkiem. Tie lielākoties bija nākuši no Holšteinas, Lejas-saksijas, arī no Lībekas, Brēmenes. Pēc vēsturnieka Heinriha Stroda sniegtajām ziņām, Latvijā 15. gadsimtā darbojušās 89 piļu kapelas, 62 draudžu baznīcas un 9 klosteru baznīcas.⁴

Tanī laikā jau daļa vācu mācītāju prata runāt zemnieku – latviešu un libiešu mēlē un sprediķoja viņiem saprotamā valodā. No klosteru mūkiem tika prasīta obligāta latviešu valodas prasme, to viņi lielākoties apguva pašmācības ceļā, uzturot kontaktus ar vietējiem iedzīvotājiem, apciemojot zemniekus viņu sētās.

Tomēr ne visiem vācu garīdzniekiem izdevās apgūt latviešu un libiešu valodu, izprast viņu dzīvesveidu un tradīcijas. Palīgā nāca vietējie tulki, taču tie ne vienmēr tulkoja pareizi, tā radot pārpratumus vai pat smieklīgas situācijas.

Vācu vēsturnieks Heincs fon Milens atzīst: līdz pat 16. gadsimtam nav izdevies pārvarēt senlatviešu pagāniskos ticējumus un tradīcijas, kuras dažkārt piekoptas zem kristīgo ceremoniju

maskas. Latvieši, mainoties daudzām paaudzēm, tā arī palikuši tikai "jaunkristītie".⁵

Muižnieki. Baltijas vācu muižniecība radās no bīskapiju un Ordeņa vasaļiem, kuru pārziņā tika dotas lēņu zemes, nodokļu vākšana no zemniekiem, kļaušu darbu izpildes nodrošināšana, kā arī bruņotu karavīru sagādāšana un pulcēšana kara gadījumā.

Pēc savas sociālās izcelsmes šie vasaļi bieži vien bija Vācijas pilsētnieki: tirgotāji, ierēdņi, karakalpi. Viņi galvenokārt iecelja no Lejasvācijas novadiem starp Emsu un Elbu, līdz pat Magdeburgai, arī no Šlēsvigas, Holšteinas, Lauenburgas. Tur viņi bija dzīvojuši visai pieticīgi un, nonākuši Livonijā, neslēpa savu alkātību un varaskāri.

13. gadsimtā vasaļi dzīvoja vācu celtajās pilīs un pārvaldīja savu lēni no to mūriem. 14. gadsimtā viņi jau uzcēla savas "kungu mājas" blakus zemnieku sētām, radīja savu kalpu saimi, uzturēja arī bruņotu apsardzi (sava veida "policiju"). Vēlēdamies gūt sev lielākus ienākumus, viņi pārņēma savā pārziņā arī zemnieku neapstrādāto zemi un lēti iepirka iestrādāto zemi, bet dažkārt pievienoja to savai saimniecībai kā kompensāciju par nodevu parādiem. 14. gadsimtā vasaļi ieguva tiesības nodot lēni mantojumā saviem bērniem, sākotnēji tikai vīriešu kārtas pēcnācējiem, bet vēlāk arī sievietēm. Pakāpeniski vasaļi sāka justies kā lēņu saimnieki. Sākot ar 15. gadsimtu, viņi pamazām apvienojās novadu brālībās. No tām vēlāk izveidojās viņu "bruņniecība", kuras pamatā bija muižnieku dienests kavalērijā, ko viņi veica, tērpušies bruņās. Tā blakus Ordeņa bruņiniekiem radās muižnieku – vasaļu bruņinieki.

Kopumā Livonijas vācu muižniecība nebija sociāli viengabalaina. Jau 15. gadsimtā izdalījās lielās, bagātās dzimtas. Piemēram, Tīzenhauzeni, kuri valdīja Ērgļu, Bērzaunes, Jumurdas, Sāvienas, Vietalvas, Viesienas u.c. muižās. Ļoti bagātas bija arī Rozenu, Ikskīlu, Ungernu, Taubes, Bukshēvedenu, Vrangeļu muižas. 16. gadsimta beigās Tīzenhauzeni deva karadienestam 86 no 467 Vidzemes latviešu apdzīvotās daļas vācu bruņiniekiem kavalēristiem.⁶

13. un 14. gadsimtā starp vasali un zemnieku veidojās samērā lojālas attiecības un vācu dokumentos zemnieks tiek dēvēts par "kaimiņu" (kuru vasalis ne reizi vien ir apciemojis), turpretī 15. gadsimta beigās muižnieks un zemnieks ir jau atsvešinājušies. Vienā pusē ir apspiedējs, otrā – apspiestais un izmantotais. Šis pretstatījums padziļinājās, palielinoties kļaušām un nodevām, kad muižnieki centās vairāk pārdot, gūt peļņu, spožāk dzīvot, līdzināties Viduseiropas bagātajiem feodāļiem. Šādā gaisotnē 16. gadsimtā notika latviešu zemnieku – parādnieku piesaistīšana zemei un muižniekam, kas pakāpeniski padarīja latviešus par nebrīviem dzimtļaudīm.

Tā radās krasā sociālā konfrontācija, kuras izcelsmi latviešu vēstures literatūra un publicistika dažkārt atspoguļojusi kā etnosu sadursmi. Viduslaiku feodālām attiecībām tika dots industriālā laikmeta attiecību ietērs, radot neprecīzu priekšstatu par 13. – 16. gadsimta notikumiem Latvijā.*

Pilis un muižās vai to tuvumā apmetās arī no Vācijas atbraukušie karakalpi, mājkalpotāji, rakstveži, saimniecības pārziņi, amatnieki. Šie vācieši bieži vien nodibināja tuvas attiecības ar latviešiem un lībiešiem un iemācījās viņu valodu.

Jānorāda arī, ka starp jaunajiem muižniekiem bija ne mazums latviešu un lībiešu izcelsmes bajāru un vadoņu, kuri pārgāja vācietībā un apprecējās ar vācu muižnieku bērniem. Tā veidojās 10 – 15 procenti muižniecības. Vienkāršo ļaužu starpā etniskās piederības maiņa bija daudz mazāka.

Pilsētnieki. Livonijas latviešu daļā bijušas 11 pilsētas.⁷ Ar mūriem apjoztajās – Rīgā, Valmierā, Cēsis, Koknesē iedzīvotāju vairākums bija vācieši, citās, piemēram, Limbažos, Kuldīgā, Ventpilī viņi varēja būt arī mazākumā.

* Šādā kontekstā rakstūtas arī A.Švābes Latvijas vēstures grāmatas pamatskolām (1921., 1922. u.c.), kurās lasām par "vācu okupāciju" un tās sekām 13. – 16. gs. Trīsdesmitajos gados līdzīga interpretācija dota F. Zāliša mācību grāmatās par Latvijas vēsturi.

Uz Rīgu, kas pilsētas tiesības ieguva 1225. gadā, visupirms dzīvot nāca vācu celtnieki: mūrnieki, kalēji, stiklinieki, jumīki – mūra pilsētas cēlāji. Īpaši daudzi ieceļoja no Visbijas. Taču Rīga nekad nav bijusi homogēni vāciska. Te no 13. gadsimta dzīvoja daudzi lībieši, latvieši, arī krievu un lietuviešu tirgotāji, kuriem bija ne tikai savas mājas un sētas, bet arī savas ielas.

Vācu vēsturnieks Vilfrīds Šlauss raksta, ka pilsētas eliti veidojuši vācu tāltirgotāji, kuģu īpašnieki, kuri tirgojās ar Lietuvu un ar tuvākajām krievu zemēm. Viņu (tāpat kā Ordeņa bruņinieku) vairākums arī nācis no Vestfālenes, tādēļ Livonija tolaik dēvēta par “aizjūras Vestfāleni”. Daudzi ieceļotāji uzskatīja savu jauno dzīvesvietu par vācu zemju turpinājumu – priekšposteni Baltijas jūras austrumu krastā.

Tāltirgotāji bija ļoti bagāti, un 13. – 14. gadsimta dokumentos viņus dēvēja par “kungiem” (“*Domini*”), bet vasaļus, topošos muižniekus, tikai par “vīriem” (“*viri*”). Tieši tāltirgotāji iesaistīja Rīgu un citas Livonijas pilsētas Hanzas savienībā, lai tā varētu gūt atbalstu savai tieksmei iespieties Lietuvas un tuvējo krievu zemju tirgū, pārvērst Rīgu par galveno tranzīostu satiksmē ar kaimiņvalstīm.

16. gadsimta sākumā visbagātākais bija Rīgas lieltirgotājs Jaspers Spenhūzens, kurš kopā ar saviem brāļiem Melhioru un Laurencu apgādāja Ordeņa pilis ar aizjūras precēm un tirgojās ar Viļņu.

Mazāk bagāti bija iekšējie tirgotāji, kuri ar pajūgu (mazturīgie ar preču nastu uz muguras) devās ne tikai uz muižnieku un mācītāju mājām, bet arī uz zemnieku sētām.

Vislielākā vācu pilsētnieku sociālā daļa bija amatnieki meistari. No tiem visturīgākie bija zeltkaļi un sudrabkaļi. Pilsētas pilsoņi, birģeri, vidējo un mazo namu īpašnieki (tā sauktie namnieki) bija opozīcijā pret bagātajiem tirgoņiem. Namniekus galvenokārt pārstāvēja maiznieki, miesnieki, mucenieki. Zemākā slānī atradās linaudēji, pirtnieki, kuru vidū bija daudzi latvieši. Vispār 13. gadsimtā gan tirgotāju, gan amatnieku vidū nebija dalīšanās tautībās

un Rīgas tirgotāju un amatnieku ģildē uzņēma arī nevācus. 1354. gadā dibinātajā Lielajā Ģildē varēja iestāties vairs tikai turīgie tirgotāji, Ģildes dzīrēs nedrīkstēja ielūgt cilvēkus, kuri pārtika no algas. Tirgotāji ārzemnieki, kuri nebija precējušies, savukārt apvienojās Melngalvju ģildē, kurā toni noteica Ziemeļvācijas pilsētu, pirmām kārtām Lībekas vecpuiši.

15. gadsimtā latviešiem, kas nebija tik turīgi, Rīgā aizliedza nodarboties ar tirdzniecību, viņi netika vairs uzņemti arī amatnieku ģildē (Mazā Ģilde) un varēja iestāties tikai profesionālajās ģildēs ārpus tās, piemēram, Zvejnieku ģildē, kas bija ļoti latviska. Tā pilsētas latviešu iedzīvotāji tika marginalizēti. Tās bija lieltirgotāju un lielamatnieku konkurences cīņas sekas. Viņu rokās nonākusī Rīgas rāte kļuva par bagāto vācu pilsoņu (birģeru) diktāta orgānu. Nebrīvā konkurence sašķēla Rīgas iedzīvotājus grupās ar dažādām tiesībām. Tas bija iespējams feodālās kārtības apstākļos, kad sociālais dalījums pārvērtās dažādu tiesību kārtu dalījumā. Būtu maldīgi šajās pretrunās saskatīt vācu un latviešu etnisku konfliktu. Feodālismā tautību dalījumam nebija svarīga nozīme. Jāpiekrīt arī vācu vēsturnieka Gerta fon Pistolkorsa secinājumam, ka tālaika Baltijas vēsture bijusi vairāk eiropeiska nekā vāciska⁸ – ar visām viduslaiku Eiropas nelaimēm un ieguvumiem.

Latvijas vācisko pilsētu pozitīvajos devumos jāieskaita pirmo skolu izveidošana. Jau 1211. gadā bīskaps Alberts nodibināja Rīgas Domskolu, kura gatavoja garīdzniekus. Mācības tur notika galvenokārt latīņu valodā. Pirmā sekulārā skola – Pētera skola vēra durvis 1353. gadā, un tur tika sagatavoti nākamie Rīgas pārvaldes darbinieki, mācot arī vācu valodu. Taču tikai 16. gadsimtā gan Pētera skola, gan Domskola (abās 5 klases) pārgāja uz savu audzēkņu vispārēju izglītošanu, mācot arī aritmētiku, fiziku, vēsturi un ģeogrāfiju. Turklāt mācības uzsāka vācu valodā, bet jau no otrās klases pakāpeniski un daļēji pārgāja uz latīņu valodu.

Tomēr vācu ģimenēs lasīt un rakstīt prasmī vairākums bērnu tolaik apguva ģimenē no vecākiem un mājskolotājiem, kuri ieceļoja no Vācijas.

Livonijas uzplaukums un bojāeja

Livonijas ordenis, bīskapijas un Rīga 14. un 15. gadsimtā savā starpā cīnījās par ietekmes sfērām Baltijā, izcēlās vairāki iekšēji "pilsoņu kari". Sevišķi nikni cīkstējās Ordenis ar Rīgas bīskapiju par ietekmi Rīgā. Lai gan 1435. gadā Livonijas valstis noslēdza militāri politisku savienību un izveidoja konfederāciju ārējai aizsardzībai, to savstarpējā "izkaušanās" nerima. Tikai 1492. gadā tika panākts izlīgums. Uz to spieda pieaugošās briesmas no Maskavas lielkņazistes, kura meta kārus skatus uz Baltijas zemēm.

16. gadsimta sākumā Livonijas konfederācija piedzīvoja savus ziedu laikus. Tos lielā mērā nodrošināja Ordeņa mestra vestfālieša Valtera fon Pletenberga valdīšana – no 1494. gada līdz viņa nāvei 1535. gadā – 41 gadu. Šajā periodā Livonijas konfederācija veiksmīgi izturēja pirmo lielo militāro sadursmi ar Maskaviju.

1501. – 1503. gadā Pletenberga vadītie karapulki guva slavu preventīvā karā pret Maskaviju un Pleskavas kņazisti. Izšķirošajā kaujā pie Smoļinas ezera Pleskavas apkaimē 1502. gada 13. septembrī ap 2000 vācu jātnieki un 2500 kājnieki, to vidū latviešu un igauņu karavīru nodaļas, piespieda atkāpties ap 80 tūkstošu lielo krievu armiju. Turklāt Ordeņa smagā kavalērija – bruņinieki trīs reizes izdrāzās cauri pretinieku masai, atstājot aiz sevis kritušo ienaidnieku kaudzes. Pēc šīs neveiksmes Maskava noslēdza ar Livoniju temporālu mieru.

Tas deva Māras zemei 50 miera gadus. Tie bija arī augošas labklājības gadi. Labklājību nodrošināja gan lauku ražības celšanās kā muižnieku, tā zemnieku zemēs, gan arī tirdzniecības paplašināšanās, palielinot linu, vaska un kokmateriālu eksportu. Pieauga pasūtījumi amatniekiem. Labklājības pacēlums bija jūtams kā vācu, tā latviešu ģimenēs, taču ienākumu pieauguma "lauvas tiesu" paņēma bagātie vācu tirgoņi un muižnieki, kā arī Ordeņa ļaudis. Sākās skaļu un greznu viesību un dzīru epopeja ar savstarpēju apdāvināšanu. Elites mītnēs parādījās dārgi trauki, mēbeles, dārgakmeņi, zvēradas. Sava tiesa tika arī vienkāršiem

ļaudīm. Ja Ordeņa pilī darīšanās ieradās zemnieks, to trīs dienas dzirdēja un ēdināja uz pils rēķina pie viena galda ar Ordeņa brāļiem un kalpotājiem.

Taču tolaik pastiprinājās arī sociālā nevienlīdzība un kārtu norobežošanās. Rīgā pat tika reglamentēta nemantīgo, ārpus ģildēm esošo iedzīvotāju uzvešanās uz ielas, ģērbšanās, viņu kāzu ceremoniju apjoms (ne vairāk kā 40 viesu) un viesību galda saturs (bez kūkām), aizliedzot daudz ko tādu, kas bija atļauts tikai bagātiem patriciešiem un ģildeniekiem.

Progresīvu, morālisku vācu sabiedrības attīstības tendenci rosināja baznīcas reformācija. No 1522. gada, kad uz šejieni tika sūtītas Mārtiņa Lutera vēstules, Rīga kļuva par vienu no luterānisma izplatīšanas centriem Eiropā. 1530. gadā te lejasvācu dialektā izdeva dziesmu grāmatu ar Lutera 22 garīgām dziesmām, to vidū pirmo reizi reformācijas himnu "Dievs kungs ir mūsu stiprā pils".⁹ Turklāt Livonijas pilsētnieki bija ļoti radikāli savā tieksmē grozīt baznīcas dzīvi. 1524. gadā sākās nemieri ar katoļu svētbilžu postīšanu un dedzināšanu, baznīcu grautiņi. V. fon Pletenbergs, kas pats nepievienojās reformācijai, tomēr centās reliģisku saskaņu atjaunot ar kompromisiem. 1529. gadā starp reformatoriem un Rīgas jauno arhibīskapu Tomu Šeningu (cēlies no Rīgas namniekiem) tika panākta vienošanās par baznīcu un to īpašumu sadali starp kristīgās ticības virzieniem. 1554. gadā Livonijas konfederācijas landtāgs (muižnieku un patriciešu parlaments) Valmierā deklarēja kristiešu ticības brīvību.

Vietējo vāciešu lielais vairākums pārgāja "Lutera ticībā", un līdz ar viņiem tur automātiski pārskaitīja arī muižniekiem pakļautos zemniekus. Liela pozitīva nozīme bija luterisko mācītāju pārejai uz sprediķošanu vācu un latviešu valodā, iespiestu latvisku sprediķu un dziesmu tekstu izdošanai. Pilsētās radās latviešu luterāņu kopas, kuras tiecās pēc gara gaismas.

Reformācijas gados sāka veidoties jauna Baltijas vāciešu paau-dze, kura iekļāvās Eiropas lielo humānistisko tendenču straumē, centās nokratīt viduslaiku konservatīvismu un aizspriedumus.

Taču šo garīgo pārmaiņu strāvu pārrāva Maskavijas cara Ivana Bargā karaspēka iebrukums Livonijā 1558. gadā. Konfederācija šim karam nebija sagatavojusies. Bruņinieku – dzīrotāju nesagatavotību dzejas rindās atainojis tālaika hronists Baltazars Rusovs (ap 1525 – 1600) :

*Sen aizmirsuši pret krieviem tie doties,
Lai naidnieka rindas pļautu,
Tik lielībā tukšā tie dižojas,
Viļ paši sevi un tautu.¹⁰*

1560. gada 2. augustā krievu karapulki galīgi sakāva Ordeņa spēkus kaujā pie Ērgemes. Uzvarētāji siroja un slepkavoja neaizsargātus vācu un latviešu iedzīvotājus. Galvenais sakāves cēlonis bija Livonijas karakungu nespēja 16. gadsimta vidū izveidot tā laika kara tehnikai un karošanas mākslai atbilstošu armiju, kurā galvenais spēks bija ne vairs bruņinieki, bet ar šaujamoieročiem bruņoti kājnieki un vieglā, mobilā kavalērija. Ļoti smagi atsaucās arī 16. gadsimta sākumā izdotais likums, kas aizliedza zemniekiem turēt mājās ieročus. Tādēļ vairs nevarēja noformēt savlaicīgi apmācītus zemessargu pulkus, bet labi apmācītu ārzemju algotņu savervēšanai pietiekami naudas līdzekļi netika atrasti. Tos aprija bezrūpīgās greznās dzīves izdevumi.

Tā vācu Livonija pašas vainas dēļ vairs nespēja pildīt savu misiju, nosargāt Māras zemi pret austrumu valsts agresiju.

Ordeņa pēdējais mestrs Gothards Ketlers kopā ar virsbīskapu lūdza Poliju un Lietuvu pārņemt Latgali, Kurzemi, Zemgali un Vidzemi savā virskundzībā un aizsardzībā. 1561. gada 28. novembrī Viļņā tika parakstīts attiecīgs līgums. Taču arī pēc tam kara darbība ar pārtraukumu 1570. – 1577. gadā turpinājās. Vairāki tūkstoši Livonijas vāciešu tika aizdzīti gūstā uz Krieviju, kur viņus piespieda strādāt maskaviešu labā, arī iemācot tiem dažādas amatprasmes. Maskavā tā izveidojās īpaša vācu priekšpilsēta. 1578. gadā daudzus no šiem gūstekņiem, atriebjoties par krievu karaspēka neveiksmēm, nogalināja. Tikai 16. gadsimta 80. gados pēc kara dzīvi palikušie saņēma atļauju atgriezties savā dzimtenē.

Šajā traģiskajā laikā īpaši dramatiska bija Cēsu aizstāvēšana 1577. gada septembrī. Pils komandants Heinrihs Boismans atteicās padoties krieviem, labi zinot, kas sagaida kapitulējušos. Kad izsīka aizstāvju pārtikas un munīcijas krājumi, karavīri un patvērumu meklējušie apkārtnes bēgļi, iebaudījuši svēto vakarēdienu, uzspridzināja pili un līdz ar to paši gāja bojā, tā izvairoties no gūsta mokām.

Žečpospolitas varā

Polijas un Lietuvas, bet no 1569. gada jūlija šo zemju apvienotās valsts Žečpospolitas varā Livonijas vācieši centās saglabāt savu valdošo, dominējošo stāvokli latviešu apdzīvotās zemēs. Kurzemē un Zemgalē tas izdevās pilnīgi, jo tās tika pasludinātas par Polijas–Lietuvas karaļa vasaļvalsti – Kurzemes hercogisti un G. Ketlers kļuva par tās valdnieku – hercogu. Vidzeme un Latgale savukārt tika apvienotas jaunā teritoriālā pavalstī – Pārdaugavas hercogistē, kuru pārvaldīja karavadonis, Lietuvas maršals Jans Hodkevičs ar saviem palīgiem – poļu un lietuviešu ierēdņiem.

Ar 1561. gada 28. novembra līgumu vācu muižniecība saņēma īpašas Polijas karaļa Zigismunda Augusta dotas privilēģijas, kuras viņi turpmāk uzskatīja par savas zemes pamatlikumu. Šīs “privilēģijas” 27 pantī solīja vācu iedzīvotājiem ticības konfesiju izvēles brīvību, vācu pārvaldes un tiesību saglabāšanu, ieceļot amatos tikai vietējos iedzīvotājus (t.i., vāciešus), nodrošinot muižnieku virskundzību pār latviešu un lībiešu zemniekiem, nosakot, ka viņi ir muižnieku dzimtļaudis, “privilēģijas” deva muižniekiem atļauju brīvi rīkoties ar lēņu muižām, atsvabināja tās no nodokļiem, aizliedza tirgotājiem tieši uzpirkt no zemniekiem labību, ādas, apiņus, piešķirot muižniekiem pārdošanas monopoli.

Kopumā vācu elite varēja būt apmierināta – Polija un Lietuva izglāba to no Maskavas cara žņaugiem un vēl dokumentāri

apstiprināja tās valdošo stāvokli, turklāt ieviešot dzimtbūtniecisko varu pār zemniecību.

Taču 1575. gadā par Polijas karali ievēlētais Stefans Batorijs gan deva Rīgas pilsētai 58 paragrāfus lielu privilēģiju sarakstu, piešķirot monopola tiesības tāltirdzniecībā pa Daugavu, taču neapstiprināja Zigismunda Augusta dotās privilēģijas (to oriģināls it kā bija nozaudēts un nekad vairs nav atrasts).

Noslēgusi mieru ar Krieviju, Žečpospolita 1582. gadā izdeva jaunu pamatlikumu pievienotām zemēm "*Constitutiones Livoniae*". Pārdaugavas hercogistē tika ieviesta no Polijas pārņemta pārvaldes sistēma: zeme sadalīta trīs vaivadijās (vojevodistēs) un apriņķos – stārostijās, kuras galvenokārt pārvaldīja no Polijas un Lietuvas atsūtīti vietvalži un ierēdņi. Viņu pārvaldē tika nodotas bijušās Ordeņa muižas, kuras nu piederēja Polijas kronim. 1589. gadā nākamais karalis Zigismunds Trešais ar dekrētu "*Ordinatio Livoniae*" vēl vairāk ierobežoja vācu tiesības ieņemt valsts amatus, liedzot to nekatoļiem. Arī tiesu sistēma tika reorganizēta pēc Polijas parauga. Augstākā tiesā Cēsīs bija nodrošināta Polijas un Lietuvas ielikteņu majoritāte, un tās spriedumus nevarēja pārsūdzēt. Uz Polijas Seimu no Pārdaugavas hercogistes varēja sūtīt 6 delegātus: 2 poļus, 2 lietuviešus un 2 vāciešus.

No Polijas un Lietuvas atsūtītie darboņi nelikās zinīs par vācu tiesību tradīcijām un ņēma kukuļus no katra, kuram bija kas jāpierāda vai jāiegūst. Rīgai bija jāizdod ļoti lielas summas karaļa pārstāvju uzņemšanai, vietvalžu un pārvaldnieku apdāvināšanai, no Varšavas un Viļņas sūtīto kontrolieru piekukuļošanai. Vācu sabiedrībā par poļu administrācijas ierēdņiem sacīja, ka tie atbrauc ar koka traukiem, bet aizbrauc ar sudraba galda piederumiem.

Vislielākās briesmas vācu dominējošai lomai tomēr radīja Stefana Batorija izvirzītais politiskais mērķis – izskaust reformācijas sekas garīgā dzīvē, panākt, lai Rīga, Vidzeme un Latgale atgrieztos katoļu baznīcas klēpī. Hronists Rusovs atzīmējis: kad Rīgā Marijas Magdalēnas klosterī iemītinājās jezuītu kolēģija un Jēkaba baznīcu atdeva katoļu draudzei, daudzi namnieki jau jutās kā Polijas karaļa gūstekņi.

Pretestība Polijas nodomiem viskrasāk izpaudās tā saucamajos Kalendāra nemieros, kuri Rīgā sākās 1584. gada Ziemassvētkos. Tos izraisīja Stefana Batorija rīkojums īstenot pāvesta Gregora XIII izsludināto kalendāra reformu, pabīdot laika skaitījumu 10 dienas uz priekšu. Zinātniski tāda pārmaiņa bija nepieciešama, bet luterāņi to izprata kā pāvesta garīgās virsvaras atjaunošanu.

Rīgas rāte, kas pauda to bagāto birģeļu intereses, kuri guva lielu peļņu no tranzītirdzniecības ar Poliju un Lietuvu, pakļāvās karaļa pavēlei. Īpaši konformistisks bija birģermeistars Nikolajs Eke. Kad rātskungi un katoļi kopīgi svinēja pēc jaunā stila Ziemassvētkus Jēkaba baznīcā, tur nakts mises laikā iebruka satrauktās rīdzinieku luterāņu masas un sarīkoja svētbilžu grautiņu. Drīz vien luterāņi, kurus vadīja Rīgas Domskolas rektors H. Millers, plaši nosvinēja Ziemassvētkus pēc vecā kalendāra. Kad Milleru par to arestēja, iedzīvotāji ielauzās cietumā un viņu atbrīvoja. Tautas sapulcē tika ievēlēta luteriskās protesta kustības vadība, kuras priekšgalā nostājās advokāts Mārtiņš Gīze, vīntirgotājs Hanss Brinkens, Mazās Ģildes pārstāvis kannu lējējs Hanss Zengeizens un zinātnieks, ārsts un lauksaimniecības kalendāra sastādītājs Zahārijs Stopijs. Viņi vadīja 16 vīru padomi, kas pārņēma pilsētas pārvaldi savās rokās. Polijas karaļa piekritēji atstāja pilsētu vai viņus izraidīja un divus ar poļiem konformus rātskungus Tastiņu un Veilingu pat sodīja ar nāvi.

Kustībā par reformācijas un Rīgas brīvības aizstāvēšanu iekļāvās arī pilsētas latviešu amatnieki un kalpi. Tā bija reize, kad vācu protestanti prata saliedēt dažādu tautību cilvēkus. Līdz pat 1589. gada vasarai Rīga bija revolucionāra brīvpilsēta. Tā bija spoža lappuse Baltijas vācu vēsturē, spilgti reprezentēja viņu ieguldījumu 16. gadsimta ciņās par progresīvām pārmaiņām Eiropā. Tikai ar intrigām un viltu Polijas politiķiem izdevās atjaunot Rīgas rātes pārvaldi un panākt poļu karaspēka ielaišanu pilsētā. 1589. gada jūlijā Gīzem un Brinkenam nocirta galvu.

Vācu muižniecība šo ciņu laikā ieturēja Polijai labvēlīgu neitralitāti, jo iegūto varu pār zemniekiem vērtēja augstāk par savām

garīgām interesēm un pacieta arī, ka 1599. gadā tika likvidēts Vidzemes muižniecības bruņniecības vadoņa (*Ritterschaftshauptmann*) amats, piespiežot atkāpties no tā vareno un bagāto Johanu Tīzenhauzenu. Šī vācu aristokrātijas pacietība izskaidrojama arī ar daudzu muižu grūto saimniecisko stāvokli pēc Livonijas kara postījumiem. Bailes radīja Polijas karaļa lēmums atļaut zemniekiem kļaut vietā maksāt naudas nomu par savā rīcībā esošo zemi. Muižnieki nebija pārliecināti, ka tam nesekos arī cita veida iejaukšanās viņu attiecībās ar zemniekiem. Tādēļ vācu zemes kungi bija gandarīti, kad 1598. gadā izdots likumkopojums "*Ordinato Livoniae II*" vēlreiz apstiprināja zemnieku dzimtu piederību muižām un pakļautību vācu bruņniecībai.

Vācu un latviešu attiecību drūmajā ainā poļu laikos tomēr atspīdēja arī daži gaiši stari. Jezuīts Erdmans Tolgsdorfs, kas bija mācītājs Rīgā un Valmierā, sagatavoja katoļu garīgo rakstu krājuma – katķisma izdevumu latviešu valodā, kuru iespieda Viļņā 1585. gadā. Bet pēc gada Kēnigsbergā nāca klajā Dobeles mācītāja Rīvija pārtulkotais luterāņu katķisms. Tā sākās grāmatniecība latviešu valodā.

Zviedru laikos

Polijas un Zviedrijas kara laikā (1600 – 1629) Vidzemes vāciešu lielākā daļa simpatizēja zviedru pusei. Kā nekā jaunie iekarotāji – zviedri bija luterticīgi, viņu kultūra bija tuva vācu kultūrai, daudzi zviedri runāja vāciski. Īpaši prozviedriskā bija Vidzemes vācu muižniecība, sūtot savus dēlus Zviedrijas karapulkos par virsniekiem. Viņi karoja ne tikai pret poļiem un lietuviešiem, bet devās līdzī zviedru karalim Gustavam II Ādolfam arī uz Vāciju tā saucamajā Trīsdesmitgadu karā (1618 – 1648) pret vācu zemju katoliskajiem valdniekiem un to sabiedrotajiem. Šajā karā Vidzemes vācu virsnieki komandēja līdzatvesto latviešu un igauņu zem-

nieku pulkus, kuri piedalījās svarīgākajās kaujās, nesot lielus upurus Zviedrijas labā. Krita arī daudzi Vidzemes vācu jaunieši, taču ne mazums viņu atgriezās ar bagātu laupījumu un par uzticamu kalpošanu Zviedrijai ieguva savā pārvaldījumā kroņa muižas, kļūstot par jaunu "prozviedrisku riteršafti". Tiesa – daļu no šīm muižām ieguva zviedru virsnieki, taču viņi ātri saradojās ar vietējo vācu aristokrātiju un papildināja tās rindas. Muižniecībā ieplūda arī bagāto Rīgas tirgoņu atvases, kuras pārņēma kara laikos izputināto un parādos iekritušo muižnieku pilis un zemes.

Pēc kara Vidzeme drīz vien kļuva par Zviedrijas galveno apgādātāju ar labību, un no tā vācu muižniecība guva ļoti lielu peļņu. Tādēļ 17. gadsimtā muižas palielināja savas sējplatības par 100 – 150 procentiem, bieži vien uz karos un sērgās bojāgājušo zemnieku zemēm.¹¹ Zviedru karaļa iecelto Vidzemes administrāciju un tiesu, kas ierobežoja muižnieku varu, vācu elite pacieta un respektēja. Karalienes Kristīnes valdīšanas laikā (1632 – 1654) Vidzemes muižniecībai tika dotas pašpārvaldes tiesības: no 1634. gada Vidzemes landtāgs ievēlēja savas pašpārvaldes vadītāju – landmaršalu, bet 1643. gadā nodibināja muižniecības zemes padomi – landrātu kolēģiju. Landtāga un šīs kolēģijas lēmumi bija jāpilda visiem Vidzemes iedzīvotājiem. Tā blakus zviedru militāri politiskai pārvaldei izveidojās vācu muižniecības pārvalde. Protams, noteicošā loma bija pirmajai.

Komplicētāk veidojās Zviedrijas attiecības ar Rīgas vācu pilsoņiem. Rīgas rāte, ekonomisku apsvērumu vadīta, bija ieinteresēta palikt saistībā ar Poliju, tā saglabājot pilsētai tranzītcetra lomu, jo baidījās, ka Zviedrijas varā Rīgai būs tikai šis valsts robežnomales nozīme. Tādēļ 1621. gadā Rīgas vācu elite organizēja bruņotu pretestību zviedriem, gaidot, ka ielenktajai pilsētai steigsies palīgā poļu un lietuviešu spēki. Tikai tos nesagaidījusi, Rīga padevās Gustavam II Ādolfam un tad arī tikai pēc tam, kad karalis 1621. gada 25. septembrī ar īpašu dokumentāru aktu bija apstiprinājis Rīgai lielas privilēģijas. Tiesa – bija jāielaiž spēcīgs zviedru garnizons un par tranzītirdzniecību jāmaksā liela licence, kas nonāca

Zviedrijas kasē. Tas atmaksājās, jo Rīgas ostā katru gadu ienāca 300 – 500 kuģu. Eksporta un importa operācijās lielu peļņu guva Lielajā Ģildē apvienotie 400 vācu tirgotāji.¹² Bagātākais Rīgas tirgonis bija E. Dannenšterns, kuram piederēja vairāk nekā 10 kuģi, daudzas mājas un noliktavas.

Zviedru valdīšanas laikā radās arī Vidzemes vācu uzņēmēju, manufaktūru īpašnieku sociālais slānis, ko Zviedrijas valdība atbalstīja, 1669. gadā pat izdodot likumu par tā neapliekamību ar nodokļiem. Īpaši veiksmīgas bija J. Fišera dibinātās manufaktūras. Taču vācu cunftu amatnieki cīnījās pret manufaktūru konkurenci, bija pat vairāki lielo darbnīcu dedzināšanas gadījumi. Tomēr, kad 1656. gadā Rīgai uzbruka Maskavijas cara Alekseja Mihailoviča karapulki, pilsētas vācu iedzīvotāji vienoti stājās pretī ienaidniekam, vadīja un iedvesmoja aizstāvēšanās cīņā visus rīdziniekus. Krievu armijai nācās iet atpakaļ uz Krievzemi.

Sakarā ar kariem, badu un sērgām 17. gadsimtā Vidzemes iedzīvotāju skaits bieži saruka. Vācu daļa tomēr nemazinājās, jo to sistemātiski atjaunoja ieceļotāji no Vācijas, kur šis gadsimts bija vēl briesmīgāks. Papildinājums nāca galvenokārt no Vācijas austrumu un vidusdaļas protestantiskajām zemēm, īpaši no Saksijas, Brandenburgas, arī Austrumprūsijas. Tanī laikā Vidzemē un Kurzemē vācieši pilnīgi pārgāja uz augšvācu valodas dialektu, kas dominēja protestantu daļā, bet katoļu zemēs vēl saglabājās lejasvācu runa.

Vācu muižniecības un latviešu zemnieku attiecības joprojām saasinājās. Dzimtbūšanai attīstoties, pilnīgi izzuda brīvo zemnieku kārtā. Laukos starp muižnieku un zemnieku palika vairs tikai neliels skaits muižas pārraugu, krodzinieku, dzirnavnieku un amatnieku. Tie galvenokārt bija vācieši, jaunieceļotāji, kuri apmetās muižā vai tās tuvumā. Latviešu dzimtzemnieki no viņiem izolējās gan kā savas nelielās zemes arāji, gan kā amatnieki naturālā saimniecībā.

17. gadsimta pēdējā ceturksnī izcēlās ass konflikts starp Zviedrijas karaļvaru un vācu muižniecību sakarā ar Zviedrijas valdības

un Riksdāga (kārtu pārstāvju parlamenta) 1680. gada lēmumu paplašināt muižu redukciju, pārņemot kroņa īpašumā visas muižas, kuras līdz 1561. gadam bija piederējušas Livonijas ordenim un bīskapijām. Daudzi muižnieki, kuri tās bija piesavinājušies karu un juku laikos, labākā gadījumā palika par šo muižu pārvaldniekiem. Vidzemē pavisam tika atsavinātas 5/6 muižu zemju.¹³ Lai glābtu savas kārtas valdošo stāvokli, zināma muižniecības daļa organizējās pret darbībai. Par savvērnieku vadoni kļuva grāfs Johans Reinholds Patkuls (1660 – 1707), Keģeļu muižas īpašnieks (dienvidrietumos no Valmieras), muižnieku delegācijas vadītājs sarunām ar karali Kārli XI un Zviedrijas Riksdāgu Stokholmā. Kad iesāktās sarunas 1690. gadā cieta neveiksmi, Patkuls sāka vīt savvērestības tīklu. Konfliktam saasinoties, karalis Kārlis XI 1694. gada 20. decembrī atlaida Vidzemes landtāgu, likvidēja vācu muižniecības autonomiju. No jauna sastādītā landtāgā 1695. gadā pārsvarā bija Zviedrijai konformi muižniecības pārstāvji. Tad J. R. Patkuls un viņa līdzgaitnieki apelēja pie ārvalstīm, solot Baltijas vācu pāreju gan Polijas, gan Krievijas padotībā, atbalstot Baltijas sadalīšanu starp šīm valstīm. Aizbēdzis uz ārzemēm, J. R. Patkuls veicināja pretzviedru koalīcijas izveidošanos Austrumeiropā, Ziemeļu kara izraisīšanu. Taču kara sākumposmā uzvaras guva jaunā Zviedrijas karaļa Kārļa XII vadītā zviedru armija. 1707. gadā Polijas un Saksijas karalis Augusts Stīprais izdeva Patkulu un zviedru karaļa karatiesas bende viņam nocirta galvu. Vidzemes landtāgs ar savu deputātu parakstiem šo sodīšanu atbalstīja.

Vācbaltiešu historiogrāfijā J. R. Patkuls bieži vien tēlots kā varonis, principiāls, nelokāms savas kārtas aizstāvis, beigās – mocekļis. Muižniecības virsotnes viedoklis tādējādi bija guvis virsroku pār citām interesēm, jo Patkuls bija cīnījies par mērķi, kas nebija tuvs Baltijas vāciešu vairākuma vēlmei palikt Zviedrijas paspārnē. To pierādīja Ziemeļu kara notikumi: gandrīz 3/5 Kārļa XII armijas virsnieku nāca no Baltijas muižnieku ģimenēm. Piemēram, Tīzenhauzenu dzimta deva zviedru karapulkiem 31 virsnieku, Brimmeri – 27, Pāleni – 24. Pat no Patkula ģimenes loka 17 jau-

nieši bija Kārļa XII dienestā.¹⁴ Zviedru karagājienā uz Krieviju arī vairāk nekā pusi karaspēka daļu komandēja vācieši, paliekot uzticīgi Kārlim XII līdz pat Poltavas kaujai (1709. g.).¹⁵ Apmēram 1/4 vācu virsnieku krita kaujās zem Zviedrijas karoga.

Kurzemes vācu hercogiste

Kurzemes (Kurzemes un Zemgales) hercogiste (1562 – 1795) bija Polijas vasaļvalsts un vācu muižniecības feodāla valsts, kurā hercogs dalīja varu ar muižnieku ievēlētu pārstāvniecību – landtāgu. Dažkārt to dēvēja arī par “muižnieku republiku”. 1570. gadā pirmais hercogs G. Ketlers izdeva “Gotharda privilēģiju”, kas atbrīvoja Kurzemes un Zemgales muižniekus no visām kļaušām un nodevām valstij. Viņiem tika piešķirtas arī tiesības nodot muižas mantojumā saviem vīriešu un sieviešu kārtas pēcnācējiem. 1572. gadā landtāgs guva tiesības apstrīdēt hercoga lēmumus un rīkojumus, tieši vērsties pie Polijas karaļa kā augstākā šķīrējtiesneša.

Arī Kurzemē un Zemgalē pilnīgi ieviesa dzimtbūšanu, taču tur tomēr saglabājās ievērojams latviešu brīvzemnieku slānis un muižu kļaušas bija mazākas nekā Vidzemē.

17. gadsimtā no 708 muižām (vidējais muižu skaits šajā gadsimtā) 215 atradās hercoga tiešā pārziņā, pārējās piederēja muižniekiem.¹⁶ No hercoga muižām 17. gadsimtā valsts un valdnieka lielo parādu dēļ ap 150 tika ieķīlātas bagātākiem muižniekiem, kuru ietekme tā palielinājās vēl vairāk.

Lai gan Kurzemes valsts virsvaldnieks atradās Varšavā, hercogistei bija cieši ekonomiskie un garīgie (kultūras) sakari ar Prūsiju, tās muižniecību un pilsētām. No turienes nāca arī hercogistes vācu iedzīvotāju papildinājums. Kēnigsbergā mācījās Kurzemes vācu elites jaunatne.

Hercogistes pirmajā galvaspilsētā Kuldīgā un otrajā (no 1576. g.) Jelgavā veidojās neliels vācu ierēdņu, kalpotāju, amat-

nieku un tirgotāju slānis. Hercoga galms sākumā dzīvoja visai pieticīgi. Tikai pašam valdniekam rezidencē bija savi augstmaņa apartamenti, citiem viņam tuviem ļaudīm tika piešķirtas atsevišķas istabas vai pat viņi mājoja koptelpās, kur nakšņoja uz salmu maisiem un ēda ar koka karotēm.

Pieticīga bija arī daudzu muižnieku dzīve: vienkārša ēka ar salmu vai niedru jumtiem. Muižnieka ģimene tur dzīvoja cauru gadu, un muižniece pati vadīja virtuves kalpu darbus. Uz Jelgavu muižnieks brauca parastos ratos. Muižas kalpi dalījās divās kārtās: brīvie ļaudis, vairākumā vācu cilmes, kuri ēda pie viena galda, un nebrīvie – latviešu un libiešu kalpi, kuriem bija cits galds. Pirmie ģērbās no Vācijas atvestās drānās un mita savos “rūmes kambāros”, otrie bija tērpti vadmalā un gulēja kalpu kopistabās.

Labklājība cēlās hercoga Jēkaba Ketlera valdīšanas laikā (1642 – 1682). Viņš bija mācījies Rostokas un Leipcigas universitātē, ceļojot iepazīs Franciju, Angliju, jo sevišķi – Holandi, kuras saimniecisko pieredzi centās pārņemt savā valstī. Apveltīts ar stipru gribu un mērķtiecību, Jēkabs pats vadīja hercogistes ekonomisko politiku. No Vācijas un Holandes uzaicinātie inženieri un meistari cēla un ierīkoja dzelzs un vara kausēšanas ceplis, stikla, ziepju, salpetra, papīra un tapešu fabrikas, kokzāģētavas, vadmalas un buru austuves, dzintara un zeltkaļu darbnīcas. Tapa Ventspils un Liepājas ostas, kuģu būvētavas Ventspilī un Kuldīgā laida ūdenī desmitiem kuģu. Hercoga flotē bija 60 tirdzniecības un 59 kara kuģi. Hercogistes sarkanais karogs ar melnā vēža zīmi plīvoja daudzās pasaules jūrās, arī iegūtās kolonijās Gambijā un Tobago salā. Kurzemes vācu valsts attīstībā kādu laiku gāja raitā kopsolī ar Rietumeiropas valstīm. Protams, tās panākumu pamatā bija latviešu zemnieku un amatnieku čaklais darbs.

Hercoga Jēkaba laiks ir Latvijas vācu vēstures grāmatas zelta lappuse. Arī Kurzemes latvieši tolaik iemācījās dažādus amatus, brauca uz ārvalstīm, guva plašāku redzesloku. Taču šis laiks bija īss. To apturēja zviedru un poļu karš 1658. – 1660. gadā, kas gāja pāri Kurzemes pilsētām un laukiem. Zviedru armija ne tikai

ieņēma Jelgavu, bet arī aizveda hercogu Jēkabu gūstā uz Ivangorodas cietoksni, no kurienes viņš varēja atgriezties tikai pēc Olivas miera noslēgšanas (1660. g.). Mēģinājumi atjaunot saimniecisko attīstību vairs neguva lielas sekmes. Tiesa – 17. gadsimta beigās vācu muižnieku un bagāto pilsētnieku dzīve kļuva spožāka, ievēda daudz preču no Francijas. Taču Jēkaba pēcteči – hercogi Frīdrihs Kazimirs (1682 – 1698), Ferdinands (1698 – 1709 un 1711 – 1737) un Frīdrihs Vilhelms (1709 – 1711) vairāk rūpējās par sevi un savu galmu nekā par valsti kopumā. Valsts pārvalde pilnīgi nonāca muižnieku landtāga rokās, un, sākot ar 1709. gadu, hercogistes politiku lielā mērā ietekmēja Krievija, īpaši pēc tam, kad cara Pētera brāļameita Anna Ivanovna apprecējās ar hercogu Frīdrihu Vilhelmu un sāka saimniekot Jelgavā līdz pat savai kronēšanai par Krievijas ķeizarieni 1730. gadā.

18. gadsimtā Kurzemes vācieši varēja lepoties tikai ar to laiku, kad pēc pēdējā Ketleru dzimtas hercoga, Dancigā mītošā Ferdinanda nāves 1737. gadā par valdnieku kļuva Ernsts Bīrons. Šis vīrs bija cēlies no necilas Vestfālenes dzimtas, viņa tēvs bija Kalnciema robežposteņa jaunākais virsnieks (kornets). E. Bīrons izglītību ieguva Kēnigsbergas universitātē, savas spējas apliecināja kā hercogienes Annas sekretārs un galvenais padomnieks Pēterburgā. Kurzemē viņš prata pakļaut sev visu muižniecību. Viņu respektēja un no viņa baidījās (E. Bīronam te palīdzēja arī viņa slepenais dienests). Šis hercogs prata ievākt nodokļus un atguva visas 150 ieķīlātās muižas. Pēc viņa ierosmes uzsāka plašus piļu un valdības ēku celtniecības darbus, Kurzeme pamazām atkal ieguva tam laikam atbilstošu modernu eiropieisku izskatu. To spilgti apliecināja jaunuzceltā Jelgavas un Rundāles pils, slavenā Bartolomeo Rastrelli arhitektonisko ieceru īstenojums. Pilsētās un muižās ieplūda daudz preču no Rietumeiropas.

Hercoga Ernsta Bīrona un viņa pēcteča – dēla Pētera Bīrona valdīšanas gados (1769 – 1795) Kurzemē attīstās vācu kultūra un izglītība, ir sasniegumi zinātnē. 1775. gadā Jelgavā durvis vēra Pētera Akadēmija – pusuniversitātes tipa mācību iestāde. Jelgava

tolaik kļuva par pirmo zinātnes centru Latvijas teritorijā.

Būtu nepareizi dēvēt tālaika Kurzemi par "vācu zemi". 18. gadsimta beigās no hercogistes 416 962 iedzīvotājiem 348 747 bija latvieši (83,64%) un tikai 34 980 (8,3%) vācieši. Bet dzimtbūšanā latviešiem bija liegta intelektuālās izaugsmes iespēja, un vācu mazākums palika vienīgais hercogisti pārstāvošais sociālais slānis Eiropā. Vācu struktūrā vislielāko grupu veidoja kalpotāji un amatnieki lauku apvidos – 21 734, tiem sekoja 5482 amatnieki pilsētās un miestos, 2354 tirgotāji, 1649 pedagogi un zinātnieki, 1389 ierēdņi. 2367 personas bija no muižnieku ģimenēm. Tātad valdošā kārtā atradās tikai 6,77% no Kurzemes vāciešiem.¹⁷ Viņi valdīja, bet nenoteica Kurzemes materiālo un garīgo vērtību vairošanos.

Ziņas par vācu vidējo slāņu sastāvu un īpatsvaru Kurzemes hercogistē sniedz Vācijas vēsturnieks Arturs Hoheizels. Piemēram, starp krogu īpašniekiem 1797. gadā bijuši 539 vācieši, 393 latvieši, 231 ebrejs, 100 poļi un lietuvieši. Turpretī starp 46 licencētiem aldariem bijuši 38 latvieši un tikai 8 vācieši. Toties starp 639 kalējiem – 414 latvieši un 225 vācieši, starp 223 profesionāliem galdniekiem – 103 latvieši un 120 vācieši, bet starp 582 kurpniekiem – 526 vācieši un tikai 56 latvieši.¹⁸

Lielā Franču revolūcija un antifeodālā, nacionālā sacelšanās Polijā un Lietuvā, ko vadīja Tadeušs Kostjuško, saviļņoja Kurzemes vācu vidējo un zemāko slāni un izraisīja antifeodālu kustību pret muižnieku varu. 1790. gada 24. aprīlī Jelgavā nodibinājās namnieku (sikīpašnieku) organizācija "Pilsoņu savienība", kura pieprasīja nodibināt Jelgavas pašvaldību un ar likumu noteikt pilsoņu līdzdalību landtāgā. Savienības radikālo spārnu vadīja Šverinā dzimušais un Jēnā studējušais advokāts Vilhelms Ludvigs Kēnemans. Viņā ietekmē 1792. gada nogalē Jelgavā notika plaši vācu amatnieku un dzirnavu strādnieku nemieri, kuros piedalījās vairāk nekā 1000 cilvēku. 13. decembrī pie hercoga pils jau pirms saullēkta sāka pulcēties demonstranti, pieprasot ienīstu ierēdņu – kukuļņēmēju atcelšanu, kā arī palīdzības sniegšanu nabadzīgajiem dzirnavu strādniekiem un amatniekiem. Pils sargu lielgabalu un

šauteņu zalves nogalināja 14 demonstrantus. Nemieri tika apspiesti.

Kurzemes muižnieku landtāgs drīz vien secināja: feodālo kārtību varēs saglabāt tikai Krievijas bruņoto spēku klātbūtnē. 1795. gada 28. martā tika nolemts hercogisti likvidēt un pilnīgi pakļauties Krievijas virskundzībai. 26. aprīlī Katrīna II pieņēma jauno padevīgo pavalstnieku delegāciju un "visžēlīgi" pievienoja Kurzemi un Zemgali Krievijai. Apsolot, ka Kurzemē būs tāda pati kārtība kā visā impērijā: "Katram tikai to, ko nosaka viņa kārtas tiesības."

Vidzemes vācieši Krievijas impērijas kalpībā

18. gadsimtā

Pēc Zviedrijas armijas neveiksmēm Ukrainas stepēs Vidzemes vācu muižniecība un pilsonība izdara "izvēli" par labu Krievijas ķeizarvalstij. To ietekmēja Pētera I labvēlīgā attieksme pret viņiem, kura izpaudās cara apstiprinātā 1710. gada Rīgas kapitulācijas līgumā, ko rāte un Vidzemes bruņniecība noslēdza ar ģenerālfeldmaršalu Borisu Šeremetjevu. Šis līgums deva Vidzemes vācu elitei tiesības veidot savu guberņas pašpārvaldi ar vācu valodas lietojumu, kā arī noteica latviešu un igauņu zemnieku un pilsētnieku pakļaušanu vācu ieviestai feodālai sabiedriskai kārtībai.

Muižniecības landtāgs, tā landmaršāls un landrātu kolēģija kļuva par vietējo autonomo varu. Krievijas ieceltā gubernatora vadībā darbojās divas kancelejas: viena – iekšējā, ar lietvedību vācu valodā un otra – sarakstei ar centrālo varu Pēterburgā, kas notika krievu valodā. Par gubernatoru parasti iecēla kādu Krievijas kalpībā esošu Rietumeiropas aristokrātu vai ģenerāli, kas prata vācu valodu.

Krievijas valdība atdeva muižniekiem zviedru reducētās muižas. Pētera I valdīšanas gados (līdz 1725. g.) – 80%, ķeizarienes Annas Ivanovnas (1730 – 1740) – 8%, bet Katrīnas II laikā (1762 – 1796) – 7% no tām nonāca muižnieku privātā īpašumā.¹⁹

Uz šīm pārmaiņām Vidzemes vācu virsotne atbildēja ar uzticīgu kalpošanu Krievijas valdniekiem, palīdzot Pēterim I un viņa pēctečiem tronī veidot rietumnieciska tipa feodālas valsts birokrātiju un virsnieku korpusu. Daudzas Baltijas vācu ģimenes pārcēlās uz Pēterburgu, piemēram, Korfi, Keizerlingi, Zakeni u.c. Pētera I un Elizabetes Petrovnas padomdevējs bija Johans Baltazars fon Kampenhauzens, ko iecēla arī par Krievijas iekarotās Somijas daļas (ar Vīborgas pilsētu) civilgubernatoru.

Uz Krieviju devās ne mazums Vidzemes vācu skolotāju, zinātnieku, tirgotāju, ārstu, aptiekāru. (18. gadsimtā Krievijā aptiekas drīkstēja turēt tikai vācieši un holandieši.) Netitulētie aizceļotāji pēc pāris paudzēm asimilējās krievos, galvenokārt izveidojot jauktas ģimenes. Toties vairākums muižnieku saglabāja savu vāciskumu. To nodrošināja viņu nepārtrauktā saikne ar savām muižām, kurās daudzi pēc nokalpotā dienesta atgriezās, lai pavadītu vecumdienas savas dzimtas un vācu kārtas vidū.

Rīgas vācu tirgotājiem lielas iespējas deva Krievijas ieinteresētība attīstīt lieltirdzniecību ar Viduseiropu un Rietumeiropu caur Baltijas ostām. Rīgas Lielās Ģildes tirgoņi ieguva īpašas privilēģijas: atļauju izvest uz ārzemēm zeltu, sudrabu, zīda diegus u.c. preces, kuru tirdzniecība citur Krievijā bija valsts monopols. 18. gadsimta pirmajā pusē Rīga bija visrosīgākā Krievijas osta, galvenā starpniece tirdzniecībā ar Eiropu. Tikai 18. gadsimta otrajā pusē pirmajā vietā izvirzījās Pēterburgas osta.

Rīgas vācu tirgotāju lielie ienākumi tika ieguldīti pilsētas un visas Vidzemes atjaunošanas darbos. Pēc Ziemeļu kara lielajiem postījumiem un sērgu epidēmijām Vidzemē dzīvi bija palikuši tikai 40% tās iedzīvotāju, Rīgā mita vairs tikai ap 3500 cilvēku (no 15 tūkst. pirms kara). Var aplēst, ka vācu skaits arī bija divreiz samazinājies. To atkal atjaunoja un spēcīnāja jauns ieceļotāju vilnis no Vācijas. Pievilka Krievijas īpašā labvēlība pret viņiem, cerība gūt labi atalgotu vietu valsts vai Vidzemes autonomijas dienestā, atvērt savu darbnīcu, tirgotavu, aptieku. Īpaši daudz ieceļotāju nāca no Austrumprūsijas.

Izglītotos vācus ar Vācijas augstskolu diplomiem sāka dēvēt par "literātiem". Viņu vidū bija mācītāji, filozofi, juristi, visa jaunā Vidzemes inteliģence. Piemēram, no Vidzemes 523 vācu mācītājiem, kuri darbojās 1711. – 1800. gadā, 270 bija ieceļojuši no Vācijas.²⁰ Baltijas vācu sabiedrībā turpmāk ievērojama loma bija ieceļotāju ģimenēm no Saksijas un Tīringijas – Kerberiem, Heršelmaniem, Halleriem, Katerfeldiem, no Pomerānijas – Jenciem, Paukeriem, Šūbertiem, Štavenhāgeniem, no Meklenburgas – Vilpertiem, no Berlīnes – Moriciem. No Kēnigsbergas ieceļoja pirmais grāmatu tirgotājs Baltijā Johans Frīdrihs Hartknohs, kas no 1762. gada darbojās Jelgavā, vēlāk – Rīgā.

18. gadsimta beigās Vidzemē atkal dzīvoja ap 24 tūkstoši vāciešu, no tiem – vairāk nekā puse Rīgā. (Visā Latvijas teritorijā tolaik atradās 57 – 60 tūkstoši vācu tautības cilvēku jeb 7% no visiem iedzīvotājiem.)

Katrīnas II valdīšanas laikā 1766. gadā Vidzemē, Iršos, uz pastāvīgu dzīvi ieradās 85 vācu zemnieku ģimenes no Pfalcas, pavisam 321 persona, kurām līdz 1769. gadam piedrojas vēl vairāki simti tādu ieceļotāju. Sākotnēji bija paredzēts, ka šie vācieši pārvietosies tālāk, uz Pievolgu, taču pēc viņu lūguma Katrīna atļāva viņiem apmesties uz Iršu un Altienas kroņa muižu zemes, apmēram 19 km no Kokneses. Atbraucēji nodarbojās gan ar zemkopību, gan amatniecību. 1826. gadā Iršu kolonijā dzīvoja 1321 vācietis, bet 19. gadsimta beigās tajā bija pierakstītas 4444 "dvēseles". Tiesa – ne visi bija iesaistījušies lauksaimniecībā, liela daļa strādāja par amatniekiem un pārcēlās uz pilsētām, daudzi uz Rīgu. Aplēsts, ka 1914. gadā Latvijā pavisam bija ap 8000 no Iršu vācu kolonijas nākušo iedzīvotāju.²¹ Kopumā vērtējot Iršu fenomenu, jāatzīst, ka lauksaimniecībā šī vācu kolonija neguva izcilus panākumus, atpalika no apkārtnes latviešu zemniekiem. Toties dažādos amatos iršenieki bija cienīti un pieprasīti. Jāpiebilst – ar latviešiem viņi labi sadzīvoja, iemācījās latviešu valodu, daudzi saradojās.

Katrīnas II politika Vidzemē nebija orientēta uz zemes pārvācošanu un vācu autonomijas paplašināšanu. Lai gan ķeizariene

bija tīrasiņu vāciete, Anhaltes–Cerbstas valsts princese, savas politikas pamatā viņa lika Krievijas impērijas intereses un, to vadīta, 1775. – 1786. gadā izdeva likumus, kuri ierobežoja Baltijas vācu muižniecības un pilsētu pašvaldību tiesības, attiecināja uz Vidzemi visā Krievijā noteikto administratīvo subordināciju. Katrīnas pārvaldes reformu nodomus konsekventi īstenoja Baltijas ģenerālgubernators grāfs Georgs Brauns, pēc tautības īrs. Viņa arī stingri ieviesa impērijas centralizēto muitas un nodokļu sistēmu. Vācu elite Baltijā daļēji zaudēja savas īpašās privilēģijas. 1784. gadā ar Krievijas Senāta lēmumu Rīgas pilsoņu rindās uzņēma vairākus latviešu uzņēmējus masteniekus; lielākas tiesības piešķīra pilsētā dzīvojošiem krievu tirgotājiem un amatniekiem. 1785. gada “Akts par Krievijas impērijas pilsētu tiesībām un priekšrocībām” deva visiem Rīgas iedzīvotājiem, lai kādas tautības viņi arī būtu, tiesības nodarboties ar amatniecību, bet tām personām, kuru īpašuma “kapitāls” bija vismaz 50 rubļu vērts, tiesības piedalīties pilsētas pārvaldes vēlēšanās. 1787. gadā tika attiecīgi pārveidota Rīgas pārvalde. Rātes vietā nāca visu pilntiesīgo iedzīvotāju ievēlēta vispārēja pilsētas dome, kura izvirzīja savu administrāciju – sešbalsīgu izpildu domi (valdi) un pilsētas galvu. Tas bija trieciens Rīgas vācu veco patriciešu prerogatīvām. Toties daudzi vācieši, kas piederēja pie vidējas saimnieciskās rocības ļaudīm, atbalstīja reformas, saskatot tajās stimulu ekonomiskās stagnācijas pārvarēšanai.

Katrīnas reformlikumu sagatavošanas komisijā, kura darbojās Maskavā, piedalījās arī vācu pārstāvji no Vidzemes landtāga, Rīgas un Cēsu rātes u.c. Taču viņu līdzdalības efektivitāti mazināja krievu valodas sliktā prasme. Pierādījās, ka privilēģijas radījušas trūkumus, nespēju ātri piemēroties pārmaiņām.

Vācu muižniecība 18. gadsimtā bija ļoti konservatīva, un tās pozīcija negatīvi ietekmēja vācu un latviešu attiecības, jo strikti noraidīja dzimtbūšanas ierobežošanu un atcelšanu.

Bija arī humāna rakstura izņēmumi. Piemēram, Aizkraukles un Rīmaņa muižas īpašnieks un Vidzemes landrāts brīvkungs

Kārlis Frīdrihs Šulcs fon Ašerādens 1764. gadā deva saviem dzimtļaudīm tiesības brīvi pārvaldīt personisko īpašumu, nodot to mantojumā, garantējot, ka zemnieks nekad netiks šķirts no savas sētas un tai piederošās zemes, ka viņam būs tiesības iesūdzēt tiesā savu kungu, ja tas pārkāps šos noteikumus. Taču šim progresīvajam paraugam muižnieku vidū bija ļoti maz sekotāju.

Daudzi muižnieki par etalonu uzskatīja Vidzemē rezidējušā landrāta un landmaršala vietnieka Oto Fabiana fon Rozena 1739. gadā izstrādāto muižniecības "deklarāciju", kurā bija prasīta zemnieku nebrīves saglabāšana normālas sabiedriskās kārtības un drošības labā. Pēc O. F. Rozena, arī manta zemnieka sētā bija jāuzskata par muižnieka īpašumu un viņš vienīgais bija tiesīgs noteikt zemnieku klausu un nodevu apmēru, kā arī spriest tiesu pār savu zemnieku.

Katrīna II bija noraidījusi šo dzimtbūtniecības maksimumu. Ģenerālgubernators Brauns mēģināja ietekmēt muižniekus, lai tie uzlabo savas attiecības ar zemniekiem, atzīst viņu personisko īpašumu. Taču, tikai Franču revolūcijas iebiedēta, Vidzemes un Igaunijas bruņniecība 1795. gadā savās sēdēs nolēma "dot godavārdu", ka nepalielinās zemnieku klausas un neliks šķēršļus zemnieka personiskās saimniecības nostiprināšanai.

Muižnieku konservatīvismu spēcīgāka ķeizars Pāvils, kas pēc Katrīnas nāves atcēla viņas reformas, atjaunoja arī Baltijas vācu elites privilēģijas un plašo autonomiju.

Tikai 19. gadsimta sākumā, jau Aleksandra I valdīšanas laikā, vācu muižniecībā galvu pacēla reformu piekritēji, kuri kopā ar caru un valdību sāka apspriest dzimtbūšanas atcelšanas problēmu. Frīdrihs fon Sīverss, Gustavs Johans fon Budenbroks un landrāts Oto fon Rihters panāca, ka 1803. gadā Vidzemes landtāgs pieņēma lēmumu par zemnieka personības atzīšanu, nepieļaujot vairs apieties ar viņu "kā ar lietu". Tā tika atvērta ceļš dzimtbūšanas atcelšanas tiesiskajam risinājumam.

Appaismības laikmeta vācu filozofi un publicisti Latvijā

Baltijas vācu sabiedrībā izplatību guva Eiropas appaismības laikmeta idejas. To ienesēji bija Vācijas augstskolu absolventi, kuri pēc studijām sāka strādāt un dzīvot Baltijā. Pēc M. Skujenieka sniegtajām ziņām, tikai Jēnā vien 18. gadsimtā bija studējuši 507, Hallē – 235, Kēnigsbergā – 142, Rostokā – 124, Leipcigā – 97, bet citās Vācijas universitātēs – 210 studenti no Igaunijas, Vidzemes, Kurzemes un Zemgales.²² Vēsturnieki Arveds Taube un Ēriks Tomsons uzskata, ka visvairāk “baltiešu” tomēr studējuši Kēnigsbergā, kuras universitātē tikai 1714. – 1750. gadā uzņemti 174 jaunieši no Baltijas.²³

Kēnigsbergā un Hallē 17. gadsimta beigās studēja pirmais ievērojamais Baltijas vācu filozofs Teodors Ludvigs Lauss (1670 – 1740). 18. gadsimta sākumā viņš bija Kurzemes hercoga padomnieks finanšu lietās, pirmais asi kritizēja dzimtbūšanas necilvēciskumu un neracionalitāti, kā arī vērsās pret raganu prāvām u. c. tumsonības parādībām. Viņa grāmatas nāca klajā Vācijā un bija tuvas ateistiskai literatūrai.

Īpaši liela loma appaismības ideju izplatīšanā Baltijā bija Bavārijā, Polzingā dzimušajam un Jēnā studijas beigušajam Johanam Georgam Eizenam (1717 – 1779). Arī viņš bija Kurzemes hercogu padomnieks saimnieciskos jautājumos un viens no pirmajiem Pēterra Akadēmijas profesoriem. Savās Vācijā un Rīgā iespiestās grāmatās Eizens vērsās pret feodālo iekārtu kopumā, pret dzimtbūšanu – jo sevišķi, prasot sociālā taisnīguma ieviešanu sabiedriskā dzīvē. Par tās pamatu, viņaprāt, bija jākļūst personas brīvībai, privātajam īpašumam un saprātīgā reliģijā sakņotai morālei. To viņš ieteica izcīnīt, ejot pa reformu attūstības ceļu, bez steigas un avantūrām. “Nekas nav sāpīgāks kādai tautai kā kļūt pārkausētai un pārveidotai,” secināts Eizena grāmatā “Filantrops”²⁴.

Turpretī radikālo antifeodālo ideoloģiju propagandēja iepriekš minētais Jelgavas nemieru iniciators jurists L. V. Kēnemans

(1751 – 1794). Apcerējumā “Vērā ņemamas pārdomas...”, kas tika pavairots un izplatīts rokrakstā, viņš aicināja dot visiem iedzīvotājiem tiesības iegūt zemi privātīpašumā, ieņemt valsts amatus un vēlēt tautas pārstāvniecības. Par brīvības piemērotāko modeli Kēnemans uzskatīja tikko nodibinātās Amerikas Savienotās Valstis. Viņš apsveica Franču revolūciju, bet izteica šaubas par tās galīgā rezultāta saskaņu ar cilvēces progresa cerībām.

Latviešu un igauņu vēstures un sociālā stāvokļa tēmai tika veltītas Daksenhauzenā (netālu no Koblenčas) dzimušā domātāja Kārļa Filipa Snella (1753 – 1806) publikācijas. Viņš bija studējis filoloģiju Gīsenas un Getingenes universitātē un no 1780. gada vadīja Rīgas Domskolu, no 1785. gada izdeva žurnālu “*Patriotische Unterhaltungen*” (“Patriotiskās Sarunas”), kurā vērsās pret dzimtbūšanu, māņticību, viduslaiku aizspriedumiem. Snella ievērojamākā grāmata “Krievijas Baltijas provinču apraksts” nāca klajā Jēnā 1794. gadā. Tā informēja Eiropas sabiedrību par latviešu un igauņu smago dzīvi, Baltijas muižniecības cietsirdību un neracionalitāti, kas kavēja Baltijas attīstību.

Vēl asāk un arī plašāk šo pašu tēmu izgaismoja Getingenes universitātes absolvents teologs Heinrihs Johans Janauss (1753 – 1821). Strādājot par mācītāju, viņš bija iemācījies latviešu un igauņu va-lodu un labi izprata sociālās netaisnības cēloņus. Savā 1786. gadā anonīmi izdotajā grāmatā “Verdzības vēsture un zemnieku raksturs Vidzemē un Igaunijā” Janauss apgāza dzimtbūšanas aizstāvju versiju par Baltijas pamattautību it kā zemo morāli, kuras dēļ tās esot nolemtas mūžīgai nebrīvei. Viņš pierādīja, ka zemnieku domāšanu un tikumību negatīvi ietekmējusi vācu krustnešu radītā Livonijas vara un zemes pāreja vācu muižnieku īpašumā, neļaujot latviešiem un igauņiem pašiem attīstīt savu sabiedrisko dzīvi. Tikko viņi iegūst brīvību, tā spēj pierādīt kā savas fiziskās, tā garīgās spējas – viņi “stāv pāri arklam”.²⁵ Citiem vārdiem – latvieši un igauņi ir ne tikai zemnieki, bet arī Eiropas tautas.

Savu vārdu par latviešiem tolaik teica arī dižais vācu apgaismotājs, humānists un demokrāts Johans Gotfrīds Herders (1744 – 1803).

1764. – 1769. gadā strādājis par pedagogu Rīgas Domskolā un apceļojot Vidzemi, viņš pētīja latviešu folkloru un dzīvesveidu. Šeit redzētais stiprināja viņa pārliecību par tautiskuma izcilo nozīmi sabiedrībā, tautas kultūras noteicošo lomu vērtību radīšanā. Herders pirmais sāka lietot jēdzienu “tautasdziesma”, saskatīja latviešu dainās lielas vēsturiskas un estētiskas vērtības. Tās ietekmēja arī paša Herdera uzskatu veidošanos par etnisko kopumu vietu cilvēces vēsturē.

J. G. Herdera uzskati ietekmēja arī lielā Latvijas vācieša Lēdurgas mācītāja dēla Garlība Merķeļa (1769 – 1850) garīgo izaugsmi. Šis izcili talantīgais publicists, rakstnieks un žurnālists, kurš rakstīja tikai vācu valodā, kļuva par pirmo latviešu nacionālās apziņas modinātāju. 1796. gadā Leipcigā iznākusi Merķeļa grāmata “Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās” bija pati iespaidīgākā pret feodālismu vērstā publikācija no Baltijas. Arī citas viņa grāmatas, kas izdotas Berlīnē, Veimārā un Leipcigā, stāstīja Eiropai par latviešu tautu, apelēja pie vācu politiskās sirdsapziņas, aicinot ietekmēt Baltijas muižniecību, lai tā atzīst latviešu tiesības pašiem kļūt par sava likteņa veidotājiem.

Par 1820. gadā Rīgā iespiesto grāmatu “Brīvie latvieši un igauņi”, kurā tika cildināta dzimtbūšanas atcelšana Baltijā, Merķelis saņēma cara Aleksandra I prēmiju – mūža pensiju. Taču grāmatā izteiktā prognoze par Baltijas tautu brīvas attīstības sākšanos nepiepildījās. Nāca “klausu laiki”, kuru dēļ saglabājās krasa sociālā apspiestība. Piepildījās Merķeļa “Latviešos” izteiktais paredzējums, ka briesmīgs traģiska vēsturiska sadursme starp vācu muižniecību un vietējām tautām. To palielināja konservatīvās bruņniecības nevēlēšanās sekot Eiropas demokrātisko un humāno pārmaiņu laikam, arī tam, kas notika Vācijā.

Eiropas mēroga skatījumā svarīga nozīme apgaismībā bija Rīgas grāmatizdevēja J. F. Hartknoha devumam. Pateicoties viņam, 1781. gadā Rīgā pirmo reizi tika iespiests Imanuela Kanta nemirstīgais darbs “Tīrā prāta kritika”, ko te izdeva vēl trīs reizes. 1788. gadā Hartknohs laida klajā arī Kanta “Praktiskā prāta kritiku”,

bet 1791. gadā – Kanta triloģijas trešo daļu – “Spriestspējas kriti-
ka”. Akadēmiķis Jānis Stradiņš secina, ka Hartknoha grāmatu
apgāds 18. gadsimta beigās bijis lielākais zinātniskās literatūras
izdošanas centrs Ziemeļaustrumu Eiropā, kas 1762. – 1798. gadā
vispirms Jelgavā, tad Rīgā pavisam izdeva ap 580 grāmatu.²⁶

Tas kļuva iespējams, pateicoties ciešiem zinātniskiem sakariem
starp Baltijas un Vācijas vāciešiem, īpaši starp Rīgu un Kēnigsbergu.

Vācbaltiešu reģionālās tautas grupas izveidošanās

Ar Kurzemes un Zemgales pievienošanu Krievijas impērijai
1795. gadā visa Baltijas zemju vācietība bija nonākusi viena
valdnieka un vienas valsts pakļautībā. Līdz tam tā jau bija vieno-
jusies savā vācu kultūrā, toties Kurzemes hercogistes un Vidze-
mes vāciešu militāri politiskā orientācija atšķīrās. Tā saucamajā
Septiņgadu karā (1756 – 1763) Vidzemes muižnieku dēli kalpoja
Krievijas un Austrijas armijā. Toces brīvkungs Ernsts fon Lau-
dons pat kļuva par austriešu armijas pavēlnieku, feldmaršalu, bet
vēlāk ieguva militāro pakāpi – ģenerālisimuss.²⁷ Taču daudzi
Kurzemes muižnieki cīnījās pretējā pusē – Prūsijas karaļa Frīdri-
ha II karapulkos. Vēl 19. gadsimta sākumā 120 kurzemnieki pa-
lika Prūsijas dienestā.²⁸

Cara Aleksandra I valdīšanas gados (1800 – 1825) gan Kurze-
mes, gan Vidzemes vāciešu jaunā audze jau vienprātīgi saistīja sa-
vu karjeru ar kalpošanu Krievijai. Uzticību ķeizaram un impērijai
tā pierādīja 1812. gada Tēvijas kara dienās, kad kaujās pret
Napoleona armiju piedalījās vairāk nekā 760 Baltijas vāciešu
virsnieki, viņu vidū – 11 korpusu komandieri (no Krievijas kava-
lērijas korpusiem tikai vienu komandēja nevācietis), 4 divīziju un
17 brigāžu komandieri. Starp Krievijas ģenerāļiem, kas ar uzvaras
lauriem atgriezās mājās, bija 69 Baltijas vācieši. Arī kara ministrs
1811. – 1812. gadā un krievu virspavēlnieks Tēvijas kara sākuma

posmā, bet nobeiguma fāzē – Parīzes ieņēmējs 1814. gadā bija baltiešu izcilība – ģenerālfeldmaršals grāfs Barklajs de Tolli; armijas ģenerālkvartīrmeistars bija grāfs Kārlis fon Tolls. Vairāk nekā 100 Baltijas vācu virsnieki 1812. – 1814. gadā atdeva savu dzīvību par Krievijas uzvaru.²⁹

19. gadsimtā ievērojami palielinājās arī Krievijas civilā dienestā esošo Baltijas vāciešu skaits. 1864. gadā izdotajā Gotas diplomātiskajā gadagrāmatā dotie skaitļi liecināja: starp Krievijas visaugstāko rangū 1064 ierēdņiem bija 281 vācu izcelsmes persona.³⁰

Viņu daļas palielināšanās bija iespējama tāpēc, ka tika nodibināts visu Baltijas vāciešu kopīgs izglītības un zinātnes centrs – 1802. gada 21. aprīlī atvērta Tērbatas universitāte.

Ierosmi deva ķeizara Pāvila 1798. gadā izdotsais aizliegums studēt ārzemēs, lai vairs “neievazātu Krievijā kaitīgas un noziedzīgas mācības un idejas”. Tādēļ tā paša gada oktobrī Jelgavā sapulcējās visu trīs Baltijas guberņu – Igaunijas, Vidzemes un Kurzemes muižniecību pārstāvji, lai lūgtu cara atļauju atvērt vācu augstākās izglītības iestādi Baltijā. Tai pirmām kārtām bija jānodrošina vietējās vācu autonomijas pārvaldes ierēdniecības un inteliģences atjaunošanās nepārtrauktība, reizē paverot absolventiem arī karjeras durvis uz amatiem visā Krievijas lielvalstī.

Sākotnēji bija paredzēts šo zinību kalvi atvērt Jelgavā uz Pētera Akadēmijas bāzes; tā bija izlēmis pats cars Pāvils. Taču, kad pēc viņa nogalināšanas (sazvērestībā aktīva loma bija Kurzemes grāfam Pēterim Pālenam) tronī nāca Aleksandrs I, tas pavēlēja universitāti dibināt Tērbatā un tieši pakļaut Izglītības ministrijai.

Mācību spēki lielākoties tika salīgti Vācijā. Par rektoru iecēla Francijā dzimušo un Vācijā studējušo fiziķi Georgu Frīdrihu Parrotu, kas 1795. – 1801. gadā bija veicis zinātnisku darbu Rīgā un nodibinājis “Vidzemes vispārderīgo un ekonomisko biedrību”. Parrots kopā ar universitātes kuratoru literātu Frīdrihu Maksimiliānu Klingeru pārliecināja caru Aleksandru dot Tērbatas augstskolai ne tikai lielas subsīdijas, bet arī autonomiju, lai tā attīstītos pēc Eiropas standartiem.

Pateicoties šai pretimnākšanai, Baltijas vācieši varēja pievienot savu guberņu politiskai autonomijai kopīgā izglītības un kultūras centra pašpārvaldi. Tas garīgi saliedēja viņus, veicināja kopības izjūtas pastiprināšanos.

19. gadsimta 40. gados radies Baltijas vāciešu kopības nosaukums – “baltieši”, no kura vēlāk tika atvasināts jēdziens “baltvācieši” vai “vācbaltieši”. Sākotnēji par “baltiešiem” galvenokārt dēvēja Baltijas muižniecību, aristokrātiju, un cars Nikolajs I kādā audiencē Kurzemes muižniecības pilnvarniekam Traugotam fon Hānam teicis: “Es esmu tikpat labs baltietis kā tu...”³¹ 19. gadsimta 50. gados par “baltiešiem” jau sāka dēvēt visus Baltijas vācu iedzīvotājus pretstatā latviešiem un igauņiem. Krievu valodā baltiešus joprojām dēvēja par “ostzeiciem”, saglabājot šī jēdziena šaurāko, kārtisko nozīmi.

“Baltiešu” – vācbaltiešu tautiskā apvienībā visspilgtāk izpaudās kopīgās kultūras un lokālo politisko interešu motīvi.

Pirmās strauju attīstību guva dažādas zinātnes un kultūras apvienības. Sevišķi jāpiemin 1815. gadā nodibinātā Kurzemes literatūras un mākslas biedrība, kura apvienoja dabas pētniekus. J. Stradiņa vērtējumā to “varētu uzskatīt par pirmo mēģinājumu izveidot Baltijā reģionālu zinātņu akadēmiju”.³²

Vācu “baltiešu” tautas grupas politiskā stāja visspilgtāk izpaudās attieksmē pret veidu pārejai no dzimtbūšanas uz brīvām privātipašnieciskām attiecībām un šajā sakarībā – pret latviešu tautas attīstību.

Dzimtbūšanas atcelšana – Igaunijā – 1816. gadā, Kurzemē – 1817. gadā un Vidzemē 1819. gadā – notika vācu muižniecībai vēlamā formā, atdodot tās īpašumā visu, arī zemnieku lietoto zemi. Tādēļ latviešu zemes arājam sākās drūmie klaūšu laiki, cīņa par savas eksistences saglabāšanu, izturot pastiprinātas ekspluatācijas slogu – klaūšu darbus. Taču tiesiski zemnieks nu bija brīvs cilvēks.

Starp vāciešiem Latvijā bija ne mazums sabiedrisku darbinieku, kuri centās mīkstināt sociālos pretstatus, sniedzot palīdzību

latviešu zemniekiem garīgai izaugsmei, viņu jaunatnes izglītošanai. Svarīgas robežzīmes vāciešu un latviešu attiecībās bija 1822. gadā Lestenes mācītāja Kārļa Vatsona Jelgavā dibinātais laikraksts latviešu valodā "Latviešu Avīzes" un 1824. gadā Rīgā dibinātā Latviešu literārā biedrība, kuru arī izveidoja vācu mācītāji. Tās centās iesaistīt latviešus Baltijas sabiedriskās dzīves norisēs, dot ierosmi pašu latviešu inteliģences tapšanai. "Latviešu Avīzēm" 1856. gadā bija ap 4000 abonentu un 70 līdzstrādnieku, no tiem puse – latvieši.³³

Taču šie pozitīvie pasākumi nebija pietiekami, lai tuvinātu vāciešus un latviešus plašā mērogā. Vācu mācītāji – izglītotāji centās samierināt latviešu zemniekus ar vācbaltiešu muižniecības virskundzību, ar vēl spēkā esošiem feodālajiem noteikumiem, kuri latviešu tautai nebija pieņemami.

Nikolaja I valdīšanas "labie gadi"

Baltijas vācu muižniecības atmiņā Nikolaja I valdīšanas laiks (1825 – 1856) palika kā stabilitātes, kārtības un labklājības periods. Krievijas armija, policija un administrācija nodrošināja tās ipašumu un privilēģiju saglabāšanu. Baltiešiem bija ievērojama, godpilna vieta impērijas varas virsotnēs (cara galmā runāja franču un vācu valodā). Nostiprinājās vācu Baltijas autonomija, palielinājās trīs guberņu (Igaunijas, Vidzemes, Kurzemes) landtāgu, landmaršalu un landrātu ietekme. 1829. gadā vācbaltiešu elite panāca, ka no Baltijas ģenerālgubernatora amata bija jāaiziet tai nevēlamam itālietim Filipam Pauluči, atdodot šo posteni baltietim grāfam Kārlim Magnusam fon Pālenam.

Ievērojamais vācbaltiešu vēsturnieks Reinhards Vitrams tālaika situāciju Baltijā raksturoja šādi: "Baudot miera laikus un bīdermeierisko pieticību, šo provinču vācietība zināmā mērā bija kļuvusi nevēsturiska (..) bezrūpīgā omulībā varēja izmantot savu

plašo privilēģiju pārākumu. Turpretī latviešu un igauņu zemniekiem tie bija smagi gadi.”³⁴

Zemnieku stihiskos nemierus varēja apspiest ar Nikolaja armijas durkļiem, bet nevarēja nomākt viņu izmisīgos centienus atbrīvoties no kļaušu smagās nastas un iegūt savas zemes īpašnieka, saimnieka statusu. To apliecināja arī masveidīgā pāreja pareizticībā 19. gadsimta 40. gados, kad 40 397 latvieši un 65 683 igauņi cerībā uzlabot savu stāvokli iestājās “valdošās” pareizticības draudzēs.³⁵ Vācu muižniecība nu jutās apdraudēta, jo zuda tās garīgā kontrole pār šo zemnieku daļu. Baltieši lūdza Nikolaja I palīdzību un saņēma to: cars aizliedza krievu priesteriem āģitēt zemniekus par pāreju pareizticībā, kā arī nosūtīja uz Vidzemi trīs kājnieku pulkus nemierīgo “bauru nomierināšanai”.

Taču plašas krievu sabiedrības aprindas atbalstīja savas baznīcas kalpus un sāka propagandēt Baltijas pārkrievošanas ideju. Rīgas pareizticīgo bīskaps, bijušais Maskavas garīgās akadēmijas rektors Filarets pakāpeniski atjaunoja uzņemšanu pareizticībā, Pleskavas garīgajā seminārā sāka gatavot priesterus latviešu un igauņu draudzēm.

Vācu elites garastāvokli uzlaboja 1845. gadā izsludinātie Baltijas provinču likumi, kuri garantēja “baltiešu” autonomijas saglabāšanu un viņu virskundzību pār latviešiem un igauņiem. Taču tūlīt pat par ģenerālgubernatoru Pālena vietā tika iecelts krievu ģenerālis Jevgeņijs Golovins, kuram valdība bija devusi instrukciju – atbalstīt tikai tos “baltiešu” nodomus, kuri saskaņēja ar impērijas lielās politikas interesēm. Golovins aizliedza vajāt zemniekus, kuri pievērsās pareizticībai.

Pret Baltijas vācu autonomiju pavisam atklāti nostājās Krievijas izglītības ministrs Sergejs Uvarovs un politiskās policijas šefs Aleksandrs Orlovs, kurš šajā amatā nāca pēc sava priekšteča vācbaltieša Aleksandra Benkendorfa nāves.

Šādā situācijā baltiešu muižniecība pirmoreiz bija spiesta meklēt jaunu politisku pieeju attiecībās ar latviešiem un igauņiem. Muižniecība sašķēlās konservatīvos feodālās kārtības aizstāvjos un

liberālo reformu piekritējos. Pēdējo virzienu vadīja Rūjienas lielmuižas īpašnieks, Vidzemes landtāga loceklis Hamilkars fon Felkerzāms (1811 – 1856), iesaukts par “Vidzemes Mirabo” (Lielās franču revolūcijas liberālā spārna līdera vārdā). Studējot Berlīnē, Felkerzāms bija iepazinis vācu nacionālās atnodas liberālās idejas un klausījies dižā filozofa Hēgeļa lekcijas, izpratis viņa mācību par “laika garu”, sekošanu jaunajām tendencēm. Runājot Hēgeļa vārdiem, Baltijā ļoti akūta bija “vecā gara” pārvarēšana, jaunu sociālu pārveidību īstenošana.

Ap Felkerzāmu saliedējās 18 vācu sabiedrisko darbinieku grupa, kas viņa vadībā izstrādāja programmu 30 gadiem, paredzot plašu zemes pārdošanu zemniekiem sīkgruntniekiem un palīdzību viņiem saimniecības ierīkošanā.

Vidzemes landtāgs 1842. gada 3. februārī sāka spriest par agrāro reformu. Debates atklāja landrāts Kārlis Bruinings – hernhūtiētis, Merķeļa apjūsmotājs un latviešu zemnieku draugs. Galvenajā diskusijā sadūrās Felkerzāma un konservatīvo līdera Georga Nolkena uzskati, kuros tika aizstāvēta 1819. gada “brīvlaišanas” noteikumu saglabāšana – pieņē-mums, ka visas zemes paturēšana muižnieku īpašumā ir “visas vācietības dzīvības jautājums”.³⁶ (Te izpaužas bailes no brīvas konkurences cīņas ar čaklo zemnieku – saimnieku.)

Landtāgs izvēlējās īpatnu “zelta vidusceļu”, pieņemot gan Felkerzāma, gan Nolkena iesniegtās rezolūcijas, kuras faktiski izslēdza viena otru. Līdz ar to akceptu neguva arī centra grupas vadoņa Reinholda fon Samsona ierosinājums papildināt 1819. gada likumu ar klašu darbu normēšanas noteikumiem un robežu atjaunošanu starp muižnieka un zemnieka apstrādāto zemi.

Positīvs tiesību guvums bija landtāga lēmums aizliegt muižniekiem padzīt no mājām un zemes tos zemniekus, kuri tur ilgstoši saimniekojuši, kā arī nosacīt zemnieka rīcībā atstājamās zemes minimumu.

Taču šie lēmumi neapmierināja ne muižniekus, ne zemniekus.

Slavofilisko aprindu ietekmēts, cars Nikolajs I iejaucās, 1846. gadā nodibinot Komiteju "Vidzemes zemnieku lietu izkārtojumam", un novēlēja tai rādīt visai Krievijai paraugu agrārā jautājuma risinājumam. Vācu muižniekiem ķeizars ieteica: "Saglabājiēt savas livoņu tradīcijas, bet esiet arī krievi no visas sirds un dvēseles."³⁷ Tas "baltiešiem" bija ne visai priecīgs pārsteigums.

Bet Felkerzāms šo valdnieka nostāju tūlīt izmantoja un panāca sava reformprojekta iekļaušanu 1204 pantus lielā valsts likumprojektā par agrāro attiecību turpmāko kārtību Baltijā, ko izstrādāja minētā Komiteja. Ar Pēterburgas atbalstu 1847. gadā šī likumprojekta idejas, ieskaitot Felkerzāma priekšlikumus, tika pieņemtas Vidzemes landtāgā. Felkerzāms bija uzvarējis, jo turpmāk zemnieku zeme tika aizsargāta, noteikta pāreja no klausām uz zemes nomu un nodibināta Zemnieku rentes banka zemes īpašuma izpirkšanas kreditēšanai.

Tiesa, 1848. gada revolūcija Eiropā uz kādu laiku aizkavēja jaunā likuma galīgu pieņemšanu, tas notika tikai 1849. gadā. Latviešu zemnieku īstā "brīvlaišana" varēja sākties.

1848. gada revolūcija neskāra Krieviju, un vācu, kā arī krievu muižniecība par to bija bezgalīgi pateicīga savam ķeizaram. Taču Baltijas vācu sabiedrībā notikumi Francijā, Austrijā un jo sevišķi Vācijā radīja zināmu atbalsi. Rīgā un Tērbatā pat nodibinājās vācu jaunatnes nelegāli pulciņi, kuri atbalstīja revolūciju Vācijā, sniedza informāciju par krievu armijas gatavošanos intervencei un sapņoja par Livonijas republikas dibināšanu – savienībā ar demokrātisku un apvienotu Vāciju. Šie jaunieši proponēja izlīgumu ar latviešiem un igauņiem uz pilsoniskas līdztiesības pamata.

Šīs noskaņas radīšanā zināma loma bija arī G. Merķeļa nodibinātai Rīgas avīzei "*Der Zuschauer*" ("Novērotājs"), kura iznāca 1807. – 1856. gadā un sniedza plašu informāciju par nemieriem, revolūcijām un jaunu ideju izplatību Eiropā.

Baltijas vācu muižniecība turpretī aktīvi atbalstīja Nikolaja I pret darbību Eiropas revolūcijām, jo sevišķi intervences karu pret Ungāriju 1849. gadā, kurā piedalījās arī daudzi "baltieši" – cara

armijas virsnieki. Tikpat patriotiski viņi bija Krimas kara laikā (1853 – 1856), kad jelgavnieks ģenerālis Eduards fon Totlebens vadīja Sevastopoles aizstāvēšanas cīņas, bija tās fortifikācijas galvenais arhitekts.

19. gadsimta pārmaiņu laiks. Cīņa pret rusifikāciju

Krievijas virzība uz reformām un kapitālistisko industrializāciju, kas sākās pēc Krimas kara un Aleksandra II kronēšanas, būtiski mainīja Baltijas zemju stāvokli. Vāciešu loma Latvijā šajā procesā bija visai divdabīga.

No vienas puses – viņi aktīvi piedalījās rūpniecības attīstīšanā. Rīgā vislielākie nopelni kapitalizācijā bija Pilslaniem, Šneidemaniem, Šepeleriem – tekstilrūpniecībā; Poles, Veitmaņi, Bekkeri, Pīrvici, Manteļi, Leitneri, Felzeri, Veisi, Tilo, Detmaņi, Langes dominēja mašīnrūpniecības un metālapstrādes izveidē. Savukārt cementa ražošanu radīja Šmitu, krāsu un laku – Riterbergu, celulozes – Heflingeru, ķīmisko rūpniecību – Rutenbergu un Heflingeru, korķu ražošanu – Krīgsmaņu u. c. vācu kapitālistu ģimenes. 1862. gadā topošā vācbaltiešu lielburžuāzija izveidoja arī savu tehniskās izglītības centru – Rīgas Politehnikumu, ņemot par paraugu tehniskās skolas Hanoverē, Karlsruē un Cīrihē. 1878. gadā 802 bagātāko Rīgas pilsoņu – uzņēmēju un namīpašnieku vidū bija 540 vācieši un tikai 144 krievi.³⁸ Lai gan 19. gadsimta 70. gados tika īstenota pilsētu pašpārvaldes reforma, kas ievērojami paplašināja vēlētajū skaitu, vācu pilsoņi, pastāvot augstam vēlēšanu mantiskajam cenzam, kā bagātākie pilsētnieki saglabāja savu dominantu Rīgas, Liepājas un Jelgavas pašpārvaldēs līdz pat Pirmajam pasaules karam. (Neraugoties uz vācu iedzīvotāju īpatsvara straujo relatīvo kritumu, piemēram, Rīgā no 42,9% – 1867. gadā līdz 23,8% – 1897. gadā.)

Veidojās spēcīgs vācbaltiešu buržuāzijas slānis, kas sāka pretendēt uz līdzdalību vācu Baltijas autonomijas pārvaldē. Tika prasīta

vācu pilsonības pārstāvju iekļaušana Vidzemes un Kurzemes landtāgos, kā arī kopīga Baltijas landtāga un augstākās tiesas ievēlēšana. 1864. – 1865. gadā Tērbatā darbojās speciāla juristu komisija, kura centās saskaņot bruņniecības un pilsonības viedokļus varas dalīšanas jautājumos, taču vienoties tā nespēja. Strīdu izšķīra Krievijas Iekšlietu ministrija, noraidot ierosinātās pārmaiņas, jo saskatīja tajās vācbaltiešu separātisma pazīmes.

Šinī laikā vācu pilsonība izveido savu politisko presi: 1859. gadā žurnālu "*Baltische Monatsschrift*" ("Baltijas Mēnešraksts") un 1861. gadā avīzi "*Rigasche Zeitung*" ("Rīgas Avīze"), kas nostājās opozīcijā pret konservatīvo muižniecību, arī pret tās norobežošanu no citām tautībām Baltijā. Taču šī prese vācu tautas grupas valdošās lomas saglabāšanā saskatīja svarīgāko faktoru progresīvas attīstības nodrošināšanai, kā arī pretspēku krieviskam šovinismam, kas auga augumā un iecerēja Baltijas rusifikāciju.

Tomēr ne vācu muižniecība, ne pilsonība nebija sagatavojusies saskarei ar nacionālisma ideju lielo spēku, kas ienāca 19. gadsimta 50. – 60. gados latviešu un igauņu nacionālās atmodas laikā.

Jaunlatvieši savas atziņas kustības sākumā smēla galvenokārt no Vācijas nacionāli demokrātiskās domas. To varēja iepazīt ar vairāku Rīgas vācu grāmattirgotavu – sevišķi Kimmela un Deibnera veikalu starpniecību, kā arī Tērbatas universitātes un Rīgas Politehnikuma bibliotēkās, kuras faktiski nebija pakļautas cenzoru kontrolei, jo pašas cenzēja iepirktās literatūras atlasī.

Krišjānis Valdemārs, Andrejs Spāģis, Kaspars Biezbārdis un jo sevišķi Atis Kronvalds kļuva par pirmajiem latviešiem, kas iepazītās vācu nacionālās idejas piemēroja savas dzimtās zemes apstākļiem un izmantoja latviešu nacionālās apziņas veidošanā. Arī viņu pirmie darbi tika iespiesti vācu valodā un izdoti Vācijā, Saksijā. Tādēļ eiropeskā skatījumā latviešu nacionālisms dzima tiešā vācu demokrātiskā nacionālisma ietekmē.

Turpretī Baltijas vācu muižniecība un lielpilsonība šo vācu nacionālismu neatzina, ignorēja un jaunlatvietībā maldīgi saskatīja visam vāciskumam naidīgu, nihilistisku vai anarhistisku, pat

sociālistisku virzienu. Arī latvju dainu krājējs Krišjānis Barons konservatīvo "baltiešu" izpratnē bijis tipisks "sociāldemokrāts".³⁹

Pats latviešu nācijas veidošanās process "baltiešu" acīs bija bīstama tendence, kas varētu sagraut "kārtību" un "līdzsvaru" sabiedriskā dzīvē. Pret jaunlatvietību tika uzsākta bezkompromisa cīņa. Tās galvenais "kara lauks" bija laukos, kur muižniecība reformu apstākļos centās garīgi un politiski piesaistīt sev topošo latviešu mazgruntniecību, taču spēcīgāka bija jaunlatviešu ietekme.

Vācu muižniecība sāka pievērsties domai par zemnieku "nacionālu pāraudzināšanu". Jau 1861. gadā Vidzemes laukskolu virsvalde deva norādījumu visās draudzes skolās, sākot ar otro mācību gadu, pāriet uz vācu mācību valodu. 1864. gada 9. martā Vidzemes landtāgā izskanēja Vidzemes luteriskās baznīcas bīskapa Ferdinanda Valtera kaismais aicinājums labot pagātnes kļūdu un bez kavēšanās sākt svētīgo latviešu pārvācošanas darbu. Tika veikti pasākumi, lai izbeigtos latviešu zemnieku bērnu izglītošana mājas apstākļos un viņiem visiem būtu iespēja mācīties skolā. Šajā nolūkā forsēja skolotāju sagatavošanu, ievērojami paplašināja Jāņa Cimzes vadīto Vidzemes skolotāju semināru, kurā vācu valodas mācīšanai ierādīja centrālo vietu.

Šie pasākumi veicināja latviešu izglītošanu, arī tautas inteliģences tapšanu. Taču iecerētā pārvācošana nenotika. Labi apguvuši vācu valodu un literatūru, latviešu bērni palika pie savas valodas un tradīcijām, bet jaunā inteliģence kļuva par aktīvu jaunlatvietības izplatītāju tautā. Vācbaltiešu nacionālā iecere cieta pilnīgu neveiksmi. Pret F. Valteru vērsās Krievijas valdība, saskatot viņa aicinājumā bīstamu separātu izlēcienu. Bīskapam nācās atstāt savu amatu un dzimteni.

Baltijas vācu elites un jaunlatviešu konfrontācija negatīvi ietekmēja abu etnisko kopību sadarbību kultūras jomā. 1862. – 1863. gadā Latviešu draugu biedrības pārskata sapulcēs piedalījās ap 40 latvieši, turpretim 1864. gadā – vairs tikai deviņi, bet 1882. gadā pēdējie pieci latviešu pārstāvji tika izslēgti no šīs zinātniskās biedrības. Pati biedrība turpināja savu darbu latviešu

vēstures, folkloras, etnogrāfijas izpētē, un šajā jomā sevišķi daudz paveica tās vadītājs vācu mācītājs Augusts Bīlenšteins (1826 – 1907), izcila personība Latvijas kultūras vēsturē.

Vācbaltiešu un latviešu saspilētās attiecības ievērojami atviegloja Baltijas rusifikācijas iesākšanu. Pārkrievošanas galvenie sludinātāji bija slavofiliskie literāti un žurnālisti. Sevišķi avīzes “Московские Ведомости” (“Maskavas Ziņotājs”) galvenais redaktors Mihails Katkovs un vairāku grāmatu autors Jurijs Samarins, kas ierazina Rīgu, strādājot te par ierēdni. Krājumā “Окраины России” (“Krievijas nomales”), kas nāca klajā 1868. gadā, Samarins apvainoja vācu valdošo kārtu centienos pārvērst Baltiju par pretkrievu cietoksni.

J. Samarinam pretsparu deva Tērbatas universitātes Krievijas vēstures katedras profesors Kārlis Širrens rakstā – deklarācijā “Vidzemnieku atbilde”. Tajā bija apgalvots, ka Pēteris I ieguvis Vidzemi ne kā uzvarētājs karā, bet tikai pēc vienošanās ar Vidzemes muižniecību, kurai viņš svēti apsolijs saglabāt vācu virsvaldību un pašpārvaldi, savukārt muižniecība – uzticīgi kalpot viņam un viņa pēcnācējiem, ja tie nodrošinās vienošanās kontinuitāti. Līgums esot slēgts ne ar Krieviju un krieviem, bet tikai ar tās valdnieka namu. Baltijas vācu autonomija esot šīs vienošanās īstenojums, ja Krievijas cars to atmet, līgums zaudē spēku.

Uz Širrena koncepcijas pamata Vidzemes landtāgs 1870. gada februārī izstrādāja un pieņēma memorandu un adresi Aleksandram II. Pēterburgā tika nodibināta īpaša valsts komisija, kas apsprieda un noraidīja šo iesniegumu. Valdība nolēma sākt forsetu Baltijas rusifikāciju.

Protestējot pret šādu Krievijas politiku, ap 100 vācbaltiešu literātu, žurnālistu un zinātnieku emigrēja uz Vāciju un tur sāka aktīvi apelēt pie 1871. gadā nodibinātās Vācijas impērijas valdošajiem spēkiem, lūdzot palīdzību pret krievu šovinistu tīkojumiem. Taču arī šis gājiens cieta neveiksmi. Kanclera Oto Bismarka valdība nevēlējās vācbaltiešu privilēģiju dēļ saasināt attiecības ar Krieviju. Pats Bismarks strikti paziņoja, ka “Krievija var Baltijā darīt visu,

kas tai patīk”, un 1879. gadā sarunā ar krievu vēstnieku Saburovu ieteica turpmāk vairs nelietot jēdzienu “Baltijas vācu provinces”, bet dēvēt šīs zemes par “latviešu provincēm” vai citādi, “ja Jūs nevēlaties tām (tieši) piešķirt krievu provinču raksturu”.⁴⁰ Baltvācie-
tības intereses tika upurētas uz lielvalstu politikas altāra.

Rusifikācija sevišķi pastiprinājās Aleksandra III valdīšanas ga-
dos (1881 – 1894). No 1883. gada Igaunijas, Vidzemes un Kurze-
mes guberņā par augstākiem ierēdņiem sāka iecelt tikai krievus.
1885. gadā noteica pāreju uz krievu valodu visās vietējās valsts
iestādēs, no 1889. gada – arī pilsētu pašvaldībās un policijā.

No 1887. gada sāka strauji krieviskot visas izglītības iestādes.
Rusifikācija pārvērta ne tikai vācu ģimnāzijas, bet arī Tērbatas
universitāti un Rīgas Politehnikumu (no 1896. g. Politehnisko
institūtu).

Vācbaltiešu sabiedriskie līderi sīksti pretojās rusifikācijai, se-
višķi jāatzīmē Vidzemes landmaršala Frīdriha fon Meijendorfa
pretdarbība. Rīgas pilsētas galva R. Bingerns un valdes loceklis
A. Hilners 1885. gadā par nepakļaušanos tika atcelti un nodoti
tiesai. Īpaši sīksti vācbaltieši aizstāvēja savu gadsimtu gaitā radīto
tiesvedību. Tai iznīcinošu triecienu deva senators Nikolaja Ma-
naseina revīzija Vidzemē 1882. – 1883. gadā, kas to novērtēja
krasi negatīvi. Pēc šī atzinuma cars un pats Manaseins, jau stājies
tieslietu ministra amatā, ne tikai likvidēja vācu tiesas, bet arī ne-
pieļāva vācu kārtas vēlētus tiesnešus. Tos turpmāk iecēla tikai
Krievijas administrācija.

Neapšaubāmi, ja nebūtu izraisījusies vācu un latviešu kon-
frontācija, Krievijas vara nevarētu tik lielā mērā mazināt Baltijas
vācu autonomiju.

Kopumā skatīta, rusifikācija nerasniedza savu galamērķi – Bal-
tijas pamattautu pārkrievošanu. Eiropas kultūras ietekme bija
spēcīgāka par slavofilisko ekspansiju. Te sava loma bija arī vācu
kultūras veikumam. Pašu vācbaltiešu tautas grupu rusifikācija
saliedēja, un tā sāka sevi apzināties par nacionālu kopumu, kam
jāaizstāv savas kultūras un valodas vērtības.

Mūsu stāstījums par vācbaltiešiem 19. gadsimtā būtu nepilnīgs, ja netiktu pieminētas vācu un ebreju attiecības. Kurzemes guberņā, kur dzīvoja sevišķi daudz ebreju, pārsvarā iecerotāji no Vācijas, šīs attiecības jau kopš 18. gadsimta beigām guva tolerantu un humānu ievirzi. Vidzemē šāds pavērsiens notika vēlāk, pēc 1840. gada, kad ebrejiem atļāva pastāvīgi dzīvot Rīgā un iegūt pilsētas pilsoņu tiesības. Latvijā no Vācijas ienāca ebreju emancipācijas ideja, kuras ietekmē daudzi ebreji 19. gadsimtā šeit pieslējās vācu kultūrai un sadzīvē galvenokārt lietoja vācu valodu. Piemēram, 1881. gadā Rīgā no vairāk nekā 14 tūkstošiem tur dzīvojošo ebreju ap 6 tūkstoši par savu ģimenes valodu atzina vācu valodu. Notika pat zināma asimilācija: no kristietībā pārgājušo ebreju vidus nāca tādas ievērojamas vācbaltiešu ģimenes kā Serafimi, Vulfusi u.c., kurām vēlāk bija izcila loma vācbaltiešu kopienas kultūras un politiskajā dzīvē.

Kad 1880. gados Krievijas dienvidos izraisījās ebreju pogromu vilnis, Kurzemes vācu sabiedrība līdzjūtīgi un atbalstoši uzņēma daudzas no turienes atbēgušās ebreju ģimenes, palīdzēja tām atrast pajumti un darbu. Vācbaltiešu vairākums neatbalstīja cara Aleksandra III valdīšanas laikā pieņemtos pretebreju likumus. Kurzemes vācbaltiešu izcilība – Jelgavā 1830. gadā dzimušais grāfs Magnuss Konstantins Pālens (1867. – 1878. g. bija Krievijas tieslietu ministrs) vadīja cara ieceltu Krievijas “Augstāko komisiju ebreju likumu grozīšanai”, kuru dēvēja arī par “Pālena komisiju”. Tā darbojās piecus gadus un gala slēdzienā 1891. gadā atzina, ka 650 likumi, kuri ierobežoja ebreju tiesības Krievijā, ir radījuši nabadzīgu, smagos dzīves apstākļos izaugušu ebreju proletariāta paudzi, kuras izmisums un naidis var satricināt impērijas pamatus. Komisija ieteica ķeizaram un valdībai atcelt šīs cilvēkus diskriminējošās likumnormas un nelikt šķēršļus ebreju emancipācijai, dodot viņiem tādas pašas tiesības kā citiem pavalstniekiem. Cariskā virsvara, kurā pārsvaru guva šovinistiskie darboņi, šos priekšlikumus

noraidīja. Grāfs Pālens zaudēja cīņu par ebreju tiesībām. Bet no šī iznākuma visvairāk zaudēja visa Krievijas impērija. Gan rusifikācija, gan antisemitisms nestiprināja, bet grāva lielās Krievijas pamatus. Tā zaudēja daudz draugu un ieguva daudz ienaidnieku.

Vācbaltiešu vēsturnieki konfrontācijā ar rusifikāciju

Baltijas vācu historiogrāfija izveidojās 19. gadsimta pirmajā pusē. Tās pirmais ievērojamākais pārstāvis bija vēsturnieks Kārlis Zontāgs (1765 – 1827), pēc profesijas mācītājs, studējis teoloģiju Leipcigā. Savos rakstos un referātos viņš centās pierādīt, ka vācu misionāri un krustneši bruņinieki ieradusies Baltijā, nevis lai verdzinātu vietējās ciltis, bet tikai lai tās kristītu un civilizētu, un šādā nolūkā dibināja savu Livonijas valstiskumu. K. Zontāga dažādos arhīvos iepazītie materiāli liecināja, ka feodālā nebrīve Livonijā radusies tikai 15. gadsimtā, kad tāpat kā citur Eiropā te iesakņojās jauna saimnieciska kārtība, kura paredzēja zemnieka pakļaušanu muižniekam. Tikai tā varēja nodrošināt lauksaimniecības augšupēju, secina Zontāgs.

Šo interpretāciju turpināja un attīstīja 1817. gadā dibinātā vācu “Kurzemes literatūras un mākslas biedrība” un 1833. – 1834. gadā Rīgā tapusi “Krievijas Baltijas provinču vēstures un senatnes pētīšanas biedrība”, kuras izdeva rakstu krājumus un rīkoja referātu vakarus. Tajās tika izplatīts uzskats, ka vācu muižnieki un mācītāji tiktāl izaudzinājuši latviešus, ka viņus var atbrīvot no dzimtbūšanas.

Pret šādu versiju uzstājās vācbaltiešu vēsturnieks Oto fon Rūtenbergs savā grāmatā par triju Baltijas guberņu vēsturi, kura iznāca divās daļās: 1855. un 1860. gadā. Tajā tika pausta pārlicība, ka latviešu un igauņu ciltis ir spējīgas patstāvīgi attīstīties, iegūt savu valstiskumu un ka zemnieki arī bez muižniekiem prastu nonākt līdz racionālas lauksaimniecības izveidei. Taču šis viedoklis neguva vācbaltiešu sabiedrības atbalstu.

Daudz plašāku rezonansi izpelnījās Baltijas ģenerālgubernatūras ierēdņa Aleksandra fon Rihtera (1803 – 1864) darbi, īpaši grāmata “Krievijas ķeizaristei pakļauto vācu austrumu provinču vēsture”, par ko autors saņēma cara Aleksandra II balvu – brīlanta gredzenu. A. Rihters heroizēja vācu iekarotājus 13. gadsimtā, centās parādīt, ka tiem nav bijis svešs arī humānisms saskarsmē ar senlatviešiem un senigauņiem. Privilēģijas vācieši esot ieguvuši ne ar zobena spēku, bet ar savu gudrību, prasmi pārvaldīt un aizstāvēt Livonijas zemi pret ārēju agresiju. Muižniecība esot dzimusi ne uz zemnieku, bet uz brīvajām, neapstrādātām zemēm, kuras bijušas bez īpašnieka, apaugušas ar krūmiem un mežiem. A. Rihters negatīvi novērtēja zemnieku vēlāko verdzināšanu un vainu uzvēla atsevišķu personu lielajai mantkārībai, kā arī – katoļu baznīcai, kas tāpat alkatīgi piesavinājusies zemes. To esot pārtraukusi tikai reformācija. Protams, tā bija idealizēta vēsture. Taču vācu “baltiešu” lasītājs tiešām ticēja Rihtera “atklājumiem”.

Šī priekšstata vājas vietas kritizēja J. Samarins, kas publikācijās izplatīja savu versiju: dzimtbūšana bijusi vācu virsvaldības sekas. Turpretī Baltijas pievienošana Krievijai jāvērtē kā liels progresīvs solis, kas nācis par labu gan Krievijai, gan iekarotām zemēm (sākušies miera laiki, jo citas valstis vairs nav uzdrošinājušās rīkot karus Baltijā). J. Samarins secināja: ja Krievija zaudēs Baltiju, Poliju, Somiju un Kaukāzu – tā sabruks kā valsts, jo, atgriezta no Rietumu un Dienvidu kultūras, krievu tauta nespēs saglabāt savu vitalitāti.

Baltijas jautājuma izpētē daudz paveica Jūlijs Ekkards (1836 – 1908), kas publicējās Rīgā un Vācijā. Pretstatā Samarinam viņš akcentēja vācu kultūras vēsturisko pozitīvo lomu Baltijā un vēlāk – arī Krievijā. Ja zudīs vācu Baltijas autonomija, sabruks arī kultūras tilts starp Eiropu un Krieviju, un pie tā var novest Samarina un citu slavofilu rusifikācijas centieni, uzsvēra Ekkards.

Vācu kultūras misijas vēsturi Baltijā pētīja un popularizēja Kārlis Širrens (1826 – 1910). Arī viņš pret rusifikāciju viņš atainoja kā vācu kultūras aizstāvēšanu, centās pierādīt, ka bez šīs

kultūras dominantes Baltija garīgi panīks, ieslīgs krieviskā barbarismā un nihilismā.

Kā Ekkards, tā Širrens, nevēloties pieskaņoties Krievijas oficiālajai impēriskai historiogrāfijai, pārcēlās uz Vāciju. Taču tur viņu zinātniskā darbība netika ievērota.

Konformu attieksmi pret Krieviju puda Hermanis fon Samsons (1826 – 1908), kas aicināja vācbaltiešu sabiedrību atzīt Krievijas vēstures krieviskās vērtības un pieskaņoties tām kā valstij lojāliem pavalstniekiem, patriotiem. Samsona ideāls bija vienota Baltijas tauta Krievijas virsvadībā. Lai tādu izveidotu, viņš ieteica izlīgt ar latviešiem un igauņiem. Samsona ieskatā Livonija 16. gadsimtā gājusi bojā tādēļ, ka tai nebija vienotas tautas, un otrādi, pamatiedzīvotāji bija atsvešinājušies no vācu nelielās kārtas valstiskuma.

Pret šādu uzskatu asi vērsās Teodors fon Šimans (1874 – 1921). Viņš prognozēja, ka ne Krievijas, ne kādai citai varai nekad neizdosies Baltijā sakausēt vienotu tautu, tāpat kā neizdosies bez vācu dalības izveidot efektīvu pārvaldes aparātu. Pēc T. Šimana domām, vācu vadonība un ieviestā kārtība galu galā būs paraugs, kuram nāksies sekot gan latviešiem, gan igauņiem. Bez vācu dominantes viņi to nespēsot sasniegt. Šo versiju pārliecinoši noraidīja latviešu un igauņu turpmākā vēsture, nacionālo valstu nodibināšanās un to panākumi.

Plaši pazīstams kļuva vācbaltiešu vēsturnieks Astafs fon Tranzē-Rozeneks (1865 – 1946), Vidzemes bruņniecības notārs. Viņa monogrāfijā “Muižnieks un zemnieks Vidzemē 17. un 18. gadsimtā” pirmo reizi dienas gaismā tika celti bruņniecības arhīva slepenie materiāli. “Slavu” guva viņa 1908. gadā izdotā grāmata “Latviešu revolūcija”, kura vērsās pret tautas sacelšanos 1905. – 1906. gadā, parādot to kā destruktīvu, barbarisku jūtu un dziņu uzliesmojumu. Turklāt autors centās pierādīt, ka šī postošā haosa cēloņi meklējami rusifikācijas politikā, jo līdz tai Latvijā esot bijusi stabila un mierīga sabiedriska sadzīve, kuru radīja vēsturiski nosacītais lomu sadalījums starp vāciešiem (kārtības uzturētājiem), latviešiem un krieviem. Katrai tautībai bijusi tās iespējām

atbilstoša vieta. Rusifikatori izjaukuši šo līdzsvaru, vispirms izraisot pret vācbaltiešiem vērsto jaunlatviešu kustību, kas atrāvusi latviešus no vāciešiem. Pēc tam nākusi pārkrievošanas akcija, kuras gaitā latvieši krievu nihilisma ietekmē kļuvuši par ekstrēmiem revolucionāriem, Krievijas monarhijas bīstamākajiem ienaidniekiem. Turpretī vācbaltieši kritiskajā brīdī esot pierādījuši savu uzticību krievu lielvalstij. Šāda vēstures interpretācija palielināja plaisu starp latviešiem un vāciešiem.

Latviešu un vācbaltiešu attiecību vēsturi plaši atspoguļoja Aleksandrs fon Tobīns (1854 – 1929). Viņa ievērojamākais darbs "Vidzemes bruņniecības attieksme pret carismu un krievu nacionālismu" iznāca Rīgā 1925. gadā. Tobīns uzskatīja, ka pretēji krieviem un latviešiem vācbaltieši nekad nav bijuši nacionālisti. Viņi nekad neesot vēlējušies pārvācot latviešus, bet tikai centušies iepazīstināt viņus ar vācu kultūru un tā atvieglot ieiešanu Eiropas kultūrtautu saimē. Jaunlatvieši turpretī pievērsuši latviešus krieviskumam, kas negatīvi ietekmējis nācijas veidošanās procesu.

A. Tobīns vēlējās atjaunot kultūras saikni starp latviešiem un vācbaltiešiem. Taču viņa krasā nostāja pret latviešu nacionālismu neveicināja, bet aizšķērsoja ceļu uz saprašanos.

Vācbaltiešu vēstures izpētē lielu pozitīvu ieguldījumu deva no krievu dzimtas nākušais pārvācotais vēsturnieks Leonīds Arbutzovs, vecākais (1848 – 1912), un viņa dēls Leonīds Arbutzovs, jaunākais (1882 – 1951), abi izcili Livonijas vēstures pētnieki. Arī viņi bija pārliecināti vācu kultūras misijas auglīguma piekritēji un asi kritizēja šī priekšstata noliedzējus.

Vācbaltiešu vēsturnieki bija savas tautas grupas vēsturiskās apziņas izteicēji. Principiāli un konsekventi savā pasaules uztverē, akurāti vēstures avotu izmantotāji. Viņu darbi satur ļoti vērtīgu informāciju par Baltijas zemju pagātņi. Taču savos secinājumos viņi strikti pauda uzskatus, kuri nebija un nebūs pieņemami latviešu un igauņu vēsturnieku skatījumam.

Vācbaltieši Krievijas revolūciju un Pasaules kara vētrās (1900 – 1918)

Rusifikācijas un demogrāfiskās nestabilitātes ietekmē vācu skaits Latvijā 19. gadsimta beigās sāka samazināties: no 140 tūkstošiem 1880. gadā līdz 120 tūkstošiem – 1897. gadā jeb no 7% līdz 6,2% iedzīvotāju struktūrā. Rīgā šajā periodā viņu īpatsvars saruka no 39,4% līdz 23,8%, Liepājā – no 33% līdz 18%, Jelgavā – no 40% līdz 27%. Vislielāko šo pilsētu iedzīvotāju grupu sāka veidot latvieši, palielinājās arī krievu, poļu, lietuviešu, baltkrievu īpatsvars.

Strauji kritās vācbaltiešu dzimstības līmenis – 1881./82. gadā viņiem uz 1000 cilvēkiem bija 35,2 jaundzimušie, turpretī 1896./97. gadā – 27,4, bet 1913./14. gadā vairs tikai 13,9.⁴¹ Izpaudās pieaugošās politiskās nestabilitātes ietekme.

Lejupslidei bija arī ekonomiskie cēloņi. Piemēram, pēc tam, kad 1866. gadā valdība likvidēja cunftu sistēmu, sākās vācu amatniecības panīkums, jo daudzi nebija gatavi brīvai konkurencei ar latviešu un ebreju amatniekiem.

Tomēr, ieejot 20. gadsimtā, vācbaltiešu sociālais stāvoklis jo-projām bija augsts un ietekme sabiedrībā liela. 1905. gadā Latvijā 48,1% lauku zemes piederēja muižniekiem, 87,7% privāto muižu platības piederēja 1114 bruņinieku dzimtām.⁴² Saglabātas bija arī daudzas muižnieku privilēģijas: tiesības iecelt lauku draudžu mācītājus, neierobežoti medīt un zvejot visā teritorijā, lauku apvidos – monopols tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumu atvēršanā, spirta tecināšanā un alus brūžu atvēršanā, degvīna un alus tirgošanā u.tml. Lauku dzīvi vēl arvien kontrolēja un ietekmēja landtāgi, kuri koriģēja pat pagastu valžu darbību.

Arī lielajās pilsētās vācu pilsonība bija noteicošā. Tai piederēja ietekmīgākās bankas, ap 40% rūpniecības uzņēmumu, 35 – 40% lielo namu. Tikai tirdzniecībā pirmajā vietā jau bija ebreji, otrajā latvieši un trešie – vācieši.⁴³ Rīgas, Liepājas, Jelgavas un Aizputes pašvaldības bija vācbaltiešu rokās; Valmierā, Tukumā,

Cēsīs, Kandavā un arī citur gadsimtu mijā vēlēšanās jau uzvarēja latviešu mantīgo aprindu kandidāti.

Pēc Nikolaja II nākšanas tronī rusifikācijas spiediens pret vācbaltiešiem sāka noplakt; viņiem atkal bija stipras pozīcijas cara galmā, īpaši ķeizarienei Aleksandrai (Hesenes–Darmštates hercoga dzimtas atvasei) tuvās aprindās.

Vācbaltiešu elitē nostiprinājās konservatīvo darboņu pārsvars. Viņu viedokli izsacīja labējā Rīgas avīze “*Diina Zeitung*” (“Daugavas Avīze”), kuras redaktors Ernsts Serafims kļuva par vācbaltietības galveno ideologu. 1902. gadā iznāca viņa grāmata “Ienākot jaunajā gadsimtā”, kurā viņš savu tautas grupu aicināja atkal kļūt politiski aktīvai, atgūt ticību sev un savām spējām vadīt sabiedrisko dzīvi Baltijā. E. Serafims atzina latviešu un igauņu valodas un kultūras tiesības, pieminēja latviešu jaunatnes uzņēmību un čaklumu, aicināja vācu jauno audzi sekot tās priekšzīmei. Serafims prognozēja, ka vācieši spēs atrast iespēju sadarbībai ar latviešu pilsonību un turīgo zemniecību, palīdzēs tiem atbrīvoties no nacionālisma, tādēļ vēlāk varēs rast kompromisu arī sociālā jomā.

1905. gads pārsteidza vācbaltiešus. Tādam pavērsienam viņi nebija sagatavojušies. Vācu muižniecība un pilsonība saskatīja strādnieku nemiera akcijās tikai anarhiju un vandālisku patvaļu, kas novedis pie viņu īpašumu izlaupišanas un īpašnieku terorizēšanas. Latviešu sociāldemokrātija tika vērtēta kā bīstams, destruktīvs spēks. Kad 1905. gada martā Vidzemes gubernators M. Paškova aicināja muižniekus vismaz daļēji piekāpties laukstrādnieku priekšā, paaugstinot viņu algas, rezidējošais landrāts Arveds fon Etingens atbildēja, ka tas tikai pierādītu varas vājumu un rosinātu latviešus uz vēl lielākiem nemieriem. Viņaprāt, tautu vajadzēja “nomierināt” ar bruņotu spēku. Bruņniecība panāca, ka Paškova vietā par gubernatoru iecēla ar baroniem pilnīgi konformo ierēdni Nikolaju Zvegincevu.

Vidzemes bruņniecības landmaršals Frīdrihs Meiendorfs memorandā iekšlietu ministram Aleksandram Buliginam 1905. gada 12. maijā paziņoja, ka vācbaltieši “paliks kurli” pret jebkuru

demokratizācijas priekšlikumu un, ja valdība nerīkosies, viņi sapulcēs paši savus bruņotos spēkus, pārvērtīs Baltiju par "Krievijas Vandeju", t.i., kontrrevolucionāro spēku placdarmu.⁴⁴

Tie nebija tukši draudi. Kad revolūcija uz laukiem paplašinājās, sākās muižu šķūņu un klēšu dedzināšana, krogu graušana un vācu mācītāju padzīšana no draudzēm, daudzas baronu pilis tika nocietinātas un tajās apmetās vācu "pašaizsardzības grupas", kā arī Kaukāzā savervēti algoti bruņotie sargi. Uz to latviešu sociāldemokrāti un sociālisti revolucionāri atbildēja ar bruņotiem uzbrukumiem šim pilim, to dedzināšanu. Pēc vācu datiem, Latvijā tika nodedzinātas 184, bet Igaunijā – 90 pilis, ap 90 vācbaltieši gāja bojā no revolucionāru lodēm.⁴⁵ Revolucionāru pielaistā uguns, "sarkanais gailis" nopostīja arī daudzas muižu saimniecības ēkas, bet muižu krogos tika ekspropriēts kases ienākums, iznīcināti degvīna krājumi.

Vācbaltiešu mantīgie slāņi bija ārkārtīgi satraukti par revolucionāro pašvaldību dibināšanos 1905. gada oktobrī un novembrī Rīgā, Liepājā (Federatīvās komitejas), pagastos (rīcības komitejas), kuru rokās pārgāja vietējā vara. Šajos orgānos vācu puse saskatīja teroristu un ekspropriatoru patvaļu, bet ne tautas vēlētu demokrātisku pārstāvniecību.

Vācu muižnieku un latviešu zemnieku konfrontācija 1905. gada rudenī pārvērtās bruņotā cīņā. Tās kulminācija bija kaujas 1905. gada novembra beigās Skrīveru–Lielvārdes apvidū, kuru gaitā revolucionārie kaujinieki un zemnieki saņēma gūstā 36 baronus un viņu ģimenes locekļus. Tos kā ķīlniekus turēja nemiernieku ieņemtajā Kokneses pilī.

Šajā situācijā Vidzemes muižnieku landtāgs nolēma sākt sarunas ar latviešu sociāldemokrātu vadību par bruņoto sadursmju pārtraukšanu. Lielvārdē tikās Rīgas Federatīvās komitejas pārstāvji Janis Jansons (Brauns) un Ansis Buševics ar muižniecības pārstāvjiem, kurus vadīja barons Johans Rozens. Tika panākta vienošanās: muižniecība apņēmas vairs neturēt pilis apsardzes vienības, bet sociāldemokrāti – atbrīvot ķīlniekus un neturpināt

uzbrukumus pilīm. Taču turpmākie notikumi neļāva šo vienošanos paplašināt ar vispārēju kompromisu.

Pēc reakcionāro muižnieku vairākkārtējiem lūgumiem Vidzemē 1905. gada decembrī iebruka Krievijas armijas soda ekspedīcija, kas bargi sodīja nemieru dalībniekus. Vācu vēsturnieku savāktie dati liecina: tika nošauti 908 latvieši un igauņi, 2652 izsūtīti uz Sibīriju un 1871 izslēgts no Krievijas pavalstniecības.⁴⁶ Pēc Jāņa Krastiņa skaitījuma, līdz 1907. gada aprīlim Latvijā vien nošāva 1615 kreisi noskaņotus cilvēkus.⁴⁷ Nodedzināja vairāk nekā 300 zemnieku mājas.

Revolūcija Latvijā faktiski pārvērtās par pilsoņu karu starp vācbaltiešu muižniecību un latviešu strādniecību, kurai piebiedrojās arī daļa zemniecības.

Jānorāda, ka ne jau visi Baltijas vācieši bija monarhistiskās kontrrevolūcijas pusē. Starp vācbaltiešu amatniekiem un strādniekiem bija ne mazums sociāldemokrātijas piekritēju; ap 2000 no viņiem pat iestājās Latviešu sociāldemokrātiskās strādnieku partijas rindās. Rīgā 1906. gadā iznāca vācu marksistiskās avīzes "*Baltische Volkszeitung*" ("Baltijas Tautas Avīze") četri numuri.⁴⁸ Taču šis kreisums izbeidzās, sākoties reakcijai.

Daļa pilsētu vācu pilsonības pieslējās liberālām, reformistiskām kustībām. 1905. gada 23. oktobrī (5. nov. pēc vecā stila) Rīgā notika Vācu Baltijas konstitucionālās partijas dibināšanas kongress, kurā piedalījās 250 personas. Šī partija iestājās par demokrātiskām reformām un vēlējās atjaunot tādu Baltijas autonomiju, kurā būtu nodrošināta arī latviešu un igauņu dalība pārvaldes institūcijās. BKP līderis advokāts Ervīns Morics (1824 – 1907) tiecās atrast kompromisu ar latviešu un krievu pilsonību, lai kopīgi veidotu spēcīgu demokrātisku centristisku koalīciju, pretspēku kā sociāldemokrātiem, tā konservatīvai muižniecībai, ko politiski vadīja Aleksandrs fon Meijendorfs – vēlākais Krievijas Valsts Domes vicepriekšsēdētājs.

Latviešu tautas apziņā vācbaltietības loma 1905. – 1907. gada traģiskajās norisēs galvenokārt reducējās uz vācu muižnieku

dalību soda ekspedīcijās un uz atbalstu, ko šī muižniecība sniedza Nikolajam II sakarā ar divu Krievijas Valsts Domju padzišanu un patvaldības atjaunošanu 1907. gadā. Jāpiebilst, ka ne 1., ne 2. Valsts Domē vācbaltiešu pārstāvji netika ievēlēti (latviešu un krievu partiju pretdarbības dēļ), toties pēc reakcionāras vēlēšanu likumu grozīšanas 1907. gadā septiņi viņu politiķi iekļuva 3. Domes deputātu sastāvā. Arī šis fakts latviešu aprindās tika interpretēts kā Vidzemes un Kurzemes pārstāvniecības uzurpācija.

Kopumā Krievijas revolūcijas notikumi vēl vairāk nekā līdz tam saasināja vācu un latviešu attiecības. Daļa muižniecības sāka izceļot uz ārzemēm vai vismaz pārcelties uz pastāvīgu dzīvi Baltijas pilsētās, atstājot muižas pārvaldnieku pārziņā.

Bija arī kolonizatoriski centieni. Tos ierosināja Kurzemes landmaršals barons Kārlis Manteifels no Kazdangas, Vidzemes landrāts Maksis fon Zīverss no Riemeiem un grāfs Silvio Brēdrihs no Kūrmales. Viņi organizēja vācu zemnieku – kolonistu ieceļošanu un apmešanos uz pastāvīgu dzīvi savu muižu teritorijās. Līdz 1914. gadam tā Latvijā ienāca ap 15 tūkstoši vācu zemnieku. Ieceļotājus izmitināja 90 muižās, no tām 65 muižas bija Kurzemē, Kuldīgas un Aizputes apriņķī, un 25 Vidzemē, arī tās igauņu daļā. Latviešu tautā šī akcija guva ļoti negatīvu vērtējumu. To izmantoja kreisie sociāldemokrāti, sevišķi topošie lielinieki, lai rīdītu latviešu laukstrādniekus uz jauniem nemieriem. Neapmierināta bija arī nacionālā pilsonība un tās inteliģence. Pretvācu lozungi un devīzes bija gandrīz visu latviešu partiju politiskās cīņas arsenālā.

Var teikt: vācbaltiešu virsotne ar savu kolonizācijas avantūru izdarīja vēl vienu ļaunumu latviešu un vāciešu attiecībām.

Nacionālās pretrunas 1907. – 1914. gadā paplašinājās, bet to asumu mazināja ekonomiskās attīstības straujie tempi Baltijas reģionā, visu kārtu un šķiru materiālās labklājības līmeņa paaugstināšanās. Situāciju stabilizēja arī iespēja pēc 1905. gada atkal dot jaunatnei izglītību kā vācu, tā latviešu valodā un attīstīt gan vācu tautas grupas, gan latviešu nācijas kultūras dzīvi.

Pozitīva nozīme bija jau 1905. gada revolūcijas laikā nodibinātām vācbaltiešu kultūras un izglītības organizācijām – savienībām (*Vereine*). 1906. gada 10. maijā tika nodibināta “Vācu savienība Vidzemē” un 1906. gada 11. jūnijā “Vācu savienība Kurzemē”. 1908. gadā pirmā apvienoja 24 141 biedru (puse no tiem Rīgā), otrā – 7787 biedrus.⁴⁹ Savienības gādāja par vācu privāto skolu dibināšanu un darbību teātru, grāmatniecības, zinību izplatīšanā. Tika veicināta arī kultūras sakaru uzturēšana ar Vāciju, Austro-ungāriju un Šveici. Vācbaltiešu vidē pirmo reizi iezīmējās minoritātes rūpes par savas identitātes saglabāšanu sabiedrībā, kur pārsvarā bija citas tautības. Tās bija Krievijas impērijas vienas minoritātes rūpes par sevis aizsargāšanu. Latvijas mērogā vācbaltieši joprojām uzskatīja sevi par ekonomikā un kultūrā dominējošo tautas grupu, ne minoritāti.

Šo pārliecību stiprināja Nikolaja II labvēlīgā attieksme pret Baltijas vācu muižniecību un pilsonību pēc 1905. – 1907. gada revolūcijas, kuras laikā pierādījās patvaldības un vācbaltiešu elites interešu sakritība. 1910. gada jūlijā, kad sakarā ar 200. gadadienu kopš Vidzemes pievienošanas Krievijai Nikolajs II apmeklēja Rīgu, vācbaltieši sarīkoja viņam ovācijas. Bruņniecības namā* notika cara tikšanās ar Baltijas vācu muižniecības 500 pārstāvjiem, kuras gaitā tika demonstrēta abu pušu politiskā un idejiskā vienotība.

Stāvoklis krasi mainījās, sākoties Pirmajam pasaules karam. Tā pirmajās dienās visu triju Baltijas guberņu landtāgi un pilsētu vāciskās domes apliecināja uzticību Krievijas impērijai un gatavību palīdzēt tai gūt uzvaru pār Vāciju un Austroungāriju. Barons Felkerzāms Krievijas Valsts Domē solīja: “Baltijas vācu iedzīvotāji (..), sekojot savu senču paraugam, gatavi upurēt dzīvību un mantu Krievijas vienības un varenības labā.”⁵⁰ Tie nebija tukši vārdi, jo Krievijas armijā tolaik karoja daudzi vācbaltieši. Vidzemes landmaršala Ādolfā Pilara fon Pilhausa dēls, krievu armijas kornets (jaunākais leitnants), krita 1914. gada augusta kaujās Austrumprūsijā. Taču daudziem vācbaltiešiem iesaukšana Krievijas armijā

*Tagad - Latvijas Saeimas ēka.

bija liela traģēdija, jo viņi simpatizēja Vācijai un viņu radnieki karoja pretējās puses bruņotajos spēkos.

Baltiju daļēji skāra visā Krievijā uzbangojušais pretvācu noskaņojuma vilnis. Tiesa, šeit nenotika grautiņi un cita veida ekscesi, taču gan latviešu, gan krievu presē parādījās raksti, kas izteica neuzticību vācbaltiešiem un prasīja atcelt viņus no ieņemtajiem amatiem. No pilsētu namiem noņēma ielu vāciskos nosaukumus, tika slēgtas vācbaltiešu biedrības un organizācijas, vācu valodā iznākošās avīzes, sākās kampaņa pret vācu valodas lietošanu sabiedriskā sadzīvē, uz ielas. Rīgā, Liepājā un Jelgavā nomainīja pilsētu pašvaldību vācisko vadību.

Drīz vien sākās arī Vācijai simpatizējošo personu administratīvā izsūtīšana uz Sibīriju. Izsūtīto vidū bija Kazdangas barons Manteifels, avīzes "Rigaer Tageblatt" ("Rīgas Dienas Lapa") redaktors E. Serafims, Rīgas pilsētas galva Vilhelms fon Bulmerinks, viņa aizvietotājs Roberts Erhards, Bauskas apriņķa muižniecības priekšnieks grāfs Pauls Pālens u.c.

1915. gadā, kad vācu armija ieņēma Kurzemi un Zemgali, krievu šovinisti izplatīja baumas par vietējo vāciešu nodevību, spiegošanu, Vācijas informēšanu par krievu armijas kara plāniem un spēku izvietojumu. Šie apgalvojumi lielākoties bija nepamatoti.

1915. gadā tika atceltas vācu muižnieku privilēģijas laukos uz zveju, medībām u.c. nodarbībām. Tā no latviešu puses bija ilgi gaidīta pārmaiņa, kura varēja īstenoties, pateicoties latviešu strēlnieku bataljonu tapšanai.

Sakarā ar rūpniecības uzņēmumu, mācību iestāžu u.c. institūciju evakuēšanu uz Iekškrīeviju uz turieni devās arī vairāki tūkstoši vācbaltiešu, īpaši no inteliģences aprindām. Daudzi no viņiem savā dzimtenē vairs neatgriezās. Tā Krievijā palika rīdzinieks, inženieris un zinātnieks, vēlāk raķešu būves uzsācējs Frīdrihs Canders.

Vācbaltiešu sabiedrība 1915. – 1916. gadā tika izjaukta, sadalīta trīs daļās:

· Kurzemes guberņā, vācu armijas ieņemtā teritorijā, daudzi pieslējās Vācijas impērijai. Šo orientāciju veicināja ķeizara Vilhelma ierašanās Jelgavā 1916. gada maijā un 1917. gada jūlijā.

· Vidzemē joprojām darbojās vācu muižnieku landtāgs un daudzi vācieši palika Krievijas dienestā.

· Tūkstoši gan piespiesti, gan pēc savas izvēles bija devušies uz Krieviju, sevišķi tās vidusdaļu, un tur ieplūda krievu sabiedrībā.

Pēc 1917. gada Februāra revolūcijas Vidzemes landtāgs pārtrauca savu darbību. Vietējo varu pilnīgi pārņēma krievu militārās iestādes un latviešu pašvaldības, kā arī strādnieku un zaldātu padomes, kurās vairākumu guva sociāldemokrāti, īpaši lielinieki.

Taču vācbaltiešu pilsonība Rīgā un Vidzemē, izmantojot demokrātisko brīvību, atkal organizējās un izveidoja savu politisko apvienību, kura 1917. gada 13. (26.) augustā piedalījās Rīgas Domes vēlēšanās, iegūstot 19 no 120 domnieku vietām. Vācu frakcija bija otra spēcīgākā Domē pēc latviešu sociāldemokrātiem, kuriem tika 49 vietas.

Taču šī Dome nesāka darboties, jo tās atklāšanas dienā, 21. augustā (3. septembrī), Rīgu ieņēma vācu armija. Par pilsētas priekšnieku tika iecelts Vācijas armijas kapteinis P. Hopfs, par policijas priekšnieku vācbaltietis barons G. fon Reke. Rīgu pārvaldīja militāra administrācija, un drīz vien šeit "uzvarētāja vizīte" atbrauca Vilhelms II, kas izrādīja lielu interesi arī par vietējo vācu aristokrātiju. Tika atļauta arī vācbaltiešu liberālo avīžu "*Rigasche Zeitung*" un "*Baltische Zeitung*" izdošana. Protams, tās bija pakļautas kara cenzūrai.

Šo notikumu, bet jo sevišķi lielinieku 1917. gada oktobra Krievijas apvērsuma ietekmē Latvijas vācietība noteikti nosvērās Vācijas impērijas pusē.

Kurzemes vācbaltiešu pārstāvji jau 1917. gada septembrī iegāja Vācijas okupācijas varas izveidotās Kurzemes zemes sapulces (*Landesversammlung*) sastāvā, kurā vāciešiem bija noteicošā loma. Šī institūcija izsacījās par Kurzemes hercogistes atkārtotu dibināšanu un 1918. gada martā piedāvāja Vilhelmam II pieņemt Kurzemes troni, tā nodrošinot apvienošanos ar lielo Vācijas ķeizārvalsti.

Pēc Brestas miera noslēgšanas, kad Vācijas varā nonāca visa Latvijas teritorija, ar Berlīnes iestāžu un okupācijas virsvadības

svētību nodibinājās apvienotā Rīgas, Vidzemes, Igaunijas un Sāmsalas padome, kurā tika iekļauti 35 vāciešu, 13 latviešu un 10 igauņu "pārstāvji", lielākoties konservatīvi provāciski darboņi. Dominēja vācbaltiešu bruņniecības (t.i., privāto muižu īpašnieku) virsotne, kura bija pieslējusies Vācijas imperiālistiskai politikai. Šī "padome" un tās priekšsēdētājs Ā. P. Pilhauss 1918. gada aprīlī izteica vēlmi izveidot savā teritorijā vienotu monarhistiski konstitucionālu valsti, saistot to personālūnijā* ar Prūsijas karaļvalsti, kuras karalis bija arī Vācijas ķeizars.

Berlīnē un vācu armijas virspavēlniecības augstākajā mītnē Spā šīs idejas guva labvēlīgu attieksmi un tika spriests, kā racionālāk īstenot Baltijas zemju ūniju ar impēriju. 1918. gada rudenī pārsvaru guva doma par vienas Baltijas valsts izveidošanu (Latvijas un Igaunijas teritorijā) ar vācbaltiešu un tiem konformo latviešu un igauņu pilsoņu pārstāvju dalību pārvaldes orgānos. 1918. gada novembra sākumā Rīgā tika nodibināta Baltijas pavaldoņības padome, kurā rezidēja Ā. Pilhauss, Rīgas domnieks V. fon Bulmerinks, bankas direktors E. Hepners, latviešu konservatīvo pārstāvji Andrejs Krastkalns un tautsaimnieks Juris Blaus u.c. okupācijas iestāžu akceptētas personas. Arī Latgales vācu landtāga prezidents Rūdolfš fon Engelhartš pieteica savas institūcijas dalību ieskicētās jaunvalsts sastāvā.

Ne latviešu, ne igauņu, ne arī citu šeit dzīvojošo tautību pamatmasas, arī neelitāro vācbaltiešu piekrišana Baltijas valsts idejai netika prasīta.

Taču 1918. gada novembra lielie notikumi Eiropā – Vācijas kapitulācija un revolūcija Vācijā apgāza vācu Baltijas valsts idejas kārti. Turpmākie vēsturiskie notikumi veicināja latviešu un igauņu nacionālo ieceru īstenošanu.

*Personālūnija rodas, kad vienas un tās pašas personas pārvalda vairākas valstis, institūcijas, bankas u.tml.

Vācbaltiešu minoritāte Latvijas Republikā (1918 – 1939)

Latvijas Tautas Padomes (LTP) nodibināšanu un Latvijas Republikas neatkarības proklamēšanu 1918. gada 18. novembrī vācbaltiešu vairākums vērtēja negatīvi. Viņus šokēja fakts, ka latviešu pilsoniskās partijas to darīja bez apspriešanās ar vācbaltiešu pilsonības politiķiem, ka jaunās valsts dibinātāji nebija meklējuši vācu partiju atbalstu, bet noslēguši koalīciju ar Latvijas sociāldemokrātiem, kas bija klaji vācu muižniecības ienaidnieki. Vācbaltieši arī neticēja, ka Kārļa Ulmaņa valdība spēs izveidot efektīvu pārvaldes aparātu, vispār neticēja latviešu nācijas spējai radīt stabilu valsti, jo uzskatīja, ka tai trūkst intelektuālo spēku un tā nespēs veiksmīgi cīnīties ar lieliniecismu.

Vācbaltiešu politisko vadību 1918. gada novembrī pārņēma vācu partiju izveidotā Baltijas vācu Nacionālā komiteja (NK), ko vadīja trīs advokāti – Arturs Reisners, Pauls fon Rīdigers un Frīdrihs fon Samsons–Himmelstjerna. Šie konservatīvie kungi noraidīja Latvijas TP priekšlikumu sūtīt NK pārstāvjus TP sastāvā* un ar K. Ulmaņa valdību sadarbojās tikai militārā jomā, organizējot vācbaltiešu zemessardzi – Landesvēru. 1918. gada nogalē tas veidoja Latvijas galvenos aizsardzības spēkus cīņai pret Sarkanās armijas iebrukumu. Par paša svarīgākā – Rīgas kara apgabala priekšnieku tobrīd iecēla bijušās Krievijas armijas ģenerālmajoru baronu Freitāgu fon Loringhofenu, kuram uzdeva vadīt Rīgas aizsardzības organizēšanu. 1919. gada janvārī Landesvērā bija vairāk nekā 1200 karavīru, apmēram trīs reizes vairāk nekā latviešu nacionālo karavīru rotās. Tobrīd latviešu strādniecība un sīkpilsonība gaidīja sarkano strēlnieku un Pētera Stučkas valdības ierašanos, jo iluzori ticēja lielinieku propagandai. Vajadzēja tikai dažus mēnešus palikt lielinieku diktatūras varā, lai latviešu

* Tautas Padomē iestājās tikai nelielā Vācu progresīvā partija, kuras līderis bija Eduards fon Rozenbergs, kas tika uzņemts K. Ulmaņa valdībā par Valsts kontrolieri.

vairākums noraidītu latviešu komunistu sociālo eksperimentu un vardarbības politiku.

Vācbaltieši no šīs politikas cieta relatīvi visvairāk un ne tikai sakarā ar viņu privāto īpašumu konfiskāciju. 1919. gada martā Rīgas centrā dzīvojošos vācu pilsoņus izraidīja arī no viņu dzīvokļiem, liekot pārcelties uz nomales mājām. Bet muižnieku ģimeņu locekļiem vispār tika atņemtas tiesības un daudzus kā ķīlniekus pārvietoja uz Zaķu salā ierīkoto koncentrācijas nometni vai cietumiem. No sarkanā terora nogalinātiem 600 rīdziniekiem vairāk nekā puse bija vācbaltieši: muižnieki, mācītāji, uzņēmēji, tirgotāji.

Tādēļ vācu karavīri cīnījās īpaši nikni un nežēlīgi. Kara darbībā Kurzemē 1919. gada martā piedalījās ap 1800 landesvīriešu un ap 6000 no Vācijas atbraukušo brīvprātīgo (pavisam Landesvērā tolaik bija pāri par 3000 vīru). Vācieši tobrīd deva 8/10 no visiem pretlielinieciskiem karotājiem Latvijā. Vairāk nekā 200 Latvijas vācbaltiešu krita, atbrīvojot mūsu zemi no lielinieku varas.⁵¹ Meistarīgi tika īstenota vācu uzbrukuma operācija, padzenot lieliniekus no Kurzemes un Zemgales lielākās daļas, ieņemot Jelgavu. Vēl spožāks bija Landesvēra spējais uzbrukums no Olaines pozīcijām 1919. gada 22. maija rītā, ar strauju triecienu ieņemot Pārdaugavu un pārejot pāri Dzelzs tiltam, ielaužoties Rīgas centrā, ieņemot pilsētu dažās stundās. Skrējienu pāri Daugavai veica barona Hansa Manteifela–Cēges (*Szoegel*) komandētā avangarda vienība. Viņš pats krita šajā pārdrošajā akcijā un palika vācbaltiešu atmiņā kā varonis, tāpat kā Rīgas ieņemšana – visa Landesvēra varoņdarbs.

Tāču 1919. gada 22. maija notikumam Latvijas vēsturē ir arī cita krāsa. Uzvarētāji landesvīrieši izrēķinājās ar pilsētā palikušajiem padomju varas kalpotājiem, komjauniešiem, gūstā saņemtiem sarkanarmiešiem, nogalinot simtiem cilvēku, kuri neizrādīja bruņotu pretestību. Šo atriebšanos motivēja ar lielinieku atkāpšanās stundās nogalinātiem 32 ķīlniekiem, vācu mācītājiem, pedagogiem, arī jauno skaisto dziedātāju Marionu fon Klotu. Tāču tas neattaisnoja

zvērības pret cilvēkiem, kuri personiski nebija piedalījušies sarkanā terora akcijās.

Latviešu vēstures skatījumā H. fon Manteifels figurē arī kā K. Ulmaņa valdības gāšanas puča īstenotājs 1919. gada 16. aprīlī. Tieši tad sākās atklāts konflikts starp latviešu nacionāliem spēkiem un vāciešiem. To saasināja vācbaltiešu virsotnes dalība Andrieva Niedras marionešu valdības dibināšanā. Pretlieliniecisko spēku sašķelšanās galvenais cēlonis bija vācu elites centieni par katru cenu panākt Baltijas provāciskas valsts izveidošanu, jo tikai tajā muižniecība varētu saglabāt savus lielos īpašumus un politisko dominanti. Turpretī latviešu un igauņu pilsonība izvērta cīņu par pamatnāciju nacionālā valstiskuma izveidošanu. Izšķirošā kaujā 1919. gada 19. – 24. jūnijā pie Cēsīm uzvarēja ģenerāļa Juhana Laidonera komandētā Igaunijas armija un Jorģa Zemītāna vadītā latviešu brigāde. Muižniecības iecere sabruka. Kārļa Ulmaņa valdība varēja atgriezties Rīgā un turpināt nacionālās valsts veidošanu.

1919. gada jūlijā vācbaltiešu politisko vadību pārņēma reālistiskāki un tālredzīgāki līderi: liberāldemokrāts un antišovinists, jurists Pauls Šīmanis (Šīmans) un konservatīvais pragmātiķis, inženieris Vilhelms fon Firkss. Pēc Anglijas, Francijas un ASV pārstāvju iniciatīvas tika noslēgts kompromiss starp latviešu un vācbaltiešu pilsonību. Vācbaltieši atzina latviešu tautas tiesības veidot jauno valsti un nolēma sūtīt savus pārstāvjus Tautas Padomē konstruktīvai līdzdalībai. Divi no viņiem tika deleģēti K. Ulmaņa valdībā – Edvins Magnus (Magnuss) par tieslietu ministru un Roberts Erhards – par finansu ministru.

Vācbaltiešu politisko partiju pārstāvji aktīvi piedalījās gan 1919. gada 23. augustā pieņemtā Latvijas pilsonības likuma, gan 1919. gada 8. decembrī pieņemto divu izglītības likumu izstrādāšanā, dodot savu ieguldījumu demokrātiskas tautvaldības pamatu likšanā. Sevišķi liela pozitīva loma bija P. Šīmanim un mācītājam Kārlim Kelleram. Pirmajam – pilsonības un otrajam – izglītības likumu sagatavošanā.

Pāvela Bermonta un Rīdigera fon der Golca militārās avantūras laikā 1919. gada oktobrī – decembrī vācbaltiešu politiskās partijas ieturēja pozitīvu neitralitāti, Tautas Padomes sēdēs nosodīja uzbrukumu Latvijai. Vācbaltiešu Landesvērs, par kura komandieri bija iecelts angļu pulkvedis leitnants Harolds Aleksanders (Otrajā pasaules karā Sabiedroto virspavēlnieks Ziemeļāfrikā un Itālijas frontē), tanī laikā kā Latvijas armijas sastāvdaļa karoja pret lieliniekiem Latgales frontē. V. fon Firkss speciāli devās pie Landesvēra vīriem, pārliecinot viņus, ka jāpaliek savās pozīcijās, jāpilda valdības un virspavēlniecības pavēles.

Kad bermontiešus sakāva, P. Šīmanis, runājot TP sēdē 1919. gada 9. decembrī, sacīja: “Ja šodien Latvijas armija uzvaroši stāv pie Kurzemes robežām un Latvija ir kungs šai mīļotajā un tik ilgi cietušajā tēvijas daļā, tad... Tas nozīmē uzvaru pār katra veida nacionālu imperiālismu.”⁵²

1920. gada janvārī Landesvērs, kura rindās jau bija ap 4700 vīru (5,7% Latvijas armijas), piedalījās Latgales atbrīvošanas operācijās un ieņēma Rēzekni. Par varonību Atbrīvošanas karā 54 vācbaltieši saņēma augstāko militāro apbalvojumu – Lāčplēša ordeni.

Tāču arī 1919. gada nogales lielo pārbaudījumu laikā daļa vācbaltietības mantīgo aprindu saglabāja naidīgumu pret neatkarīgo Latvijas valsti un pat sadarbojās ar P. Bermonta “pārvaldi”. Ap 20 tūkstoši vācbaltiešu 1919. gadā bēga no Latvijas uz Vāciju.

Tādēļ latviešu un vācbaltiešu attiecības joprojām palika politiski saspringtas. Pēc uzvaras karā latviešu politiskās partijas 1920. gadā, realizējot nacionālus un demokrātiskus pārveidojumus, ierobežoja un mazināja vācbaltiešu elites tiesības un ietekmi. Landesvērs tika pārformēts par 13. Tukuma kājnieku pulku, un drīz arī to demobilizēja. 1920. gadā Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē likvidēja bruņniecības organizācijas un atcēla dižciltīgo titulus. 1920. gada 18. martā Tautas Padome izdeva likumu par pirmskara zemes parādu reducēšanu Latvijas rubļos, un tas tikpat kā dzēsa zemnieku parādus muižniekiem. Vislielākais trieciens vācbaltiešu muižniecībai tika izdarīts 1920. gada 16. septembrī,

kad Latvijas Satversmes sapulce nobalsoja par radikālu (pēc būtības – revolucionāru) agrāro likumu, kas faktiski paredzēja lielo zemes īpašumu ekspropriāciju un nodošanu bezzemniekiem, pirmām kārtām 1905. gada revolūcijas un Latvijas Atbrīvošanas kara dalībniekiem (nešķirojot viņus pēc tautības).

Tā faktiski bija latviešu zemniecības un laukstrādnieku uzvara, kura vainagoja jaunlatviešu uzsākto cīņu.

Pēc šīm pārmaiņām par vācbaltiešu sabiedrības vadošo kodolu kļuva tās pilsonība, kura saglabāja savu ekonomisko spēku. Tās vadībā notika Latvijas vācbaltiešu mazākumtautības kopienas veidošanās latviešu nacionālvalstī, pakāpeniski atmetot vadošās kārtas apziņu un izprotot savu minoritātes stāvokli, tās vietu Latvijas dzīvē.

Izveidojās spēcīgs, labi organizēts vācbaltiešu politiskais grupējums. Tā priekšgalā atradās Vācu–baltiešu demokrātu partija, kuru veidoja demokrātiski noskaņotā inteliģence un vadīja avīzes “*Rigasche Rundschau*” (“Rīgas Apskats”) redaktors P. Šīmanis. Kā partijas līderis viņš propagandēja pārnacionālas demokrātiskas valsts ideju un nākotnes vīzijā saredzēja apvienotās demokrātiskās Eiropas valstu federācijas nodibināšanos. Taču kā etnonacionālas valsts noliedzējam viņam nācās daudz polemizēt ar latviešu politiķiem un ideologiem, kuri saskatīja viņā nesamierināmu kosmopolītu.

Sava ietekme bija vācu finansistu un uzņēmēju pārstāvēm – Vācu nacionāli liberālai partijai un tās pēctecei Vācu–baltiešu reformu partijai, kuras līderis bija pazīstamais advokāts E. Magnuss. Liepājas vācu pilsonība pat izveidoja savu Vācu–baltiešu vienības partiju ar banķieri Džonu Hānu un juristu Egonu Knopu vadībā.

Bijušās muižniecības intereses pārstāvēja barona V. fon Firksa un M. Fēgezaka vadītā konservatīvā Vācu tautas partija.

1920. gada 12. februārī, sākoties Latvijas Satversmes sapulces vēlēšanu kampaņai, tika nodibināta vācbaltiešu partiju apvienotā komiteja, kura nomainīja pašlikvidējušos Nacionālo komiteju. 1922. gadā un turpmāk Saeimas vēlēšanās piedalījās vienots vācu–baltiešu

partiju saraksts. Satversmes Sapulcē, kā arī 1., 3. un 4. Saeimā ievēlēja sešus, bet 2. Saeimā – piecus vācbaltiešu deputātus. P. Šīmanis un V. fon Firkss tika ievēlēti visās šajās Latvijas tautas pārstāvju likumdošanas institūcijās, bet Dž. Hāns – visās Saeimās.

Par fenomenālu jāatzīst fakts, ka vācbaltieši, kuru īpatsvars pilsoņu kopumā bija 3 – 4%, ieguva sešas no 100 Saeimas deputātu vietām. Tas bija vācbaltiešu politiskās organizētības un saliedētības nopelns.

Satversmes Sapulcē un Saeimās darbojās vienota vācu frakcija, kura disciplinēti īstenoja sava vairākuma norādes. Tai bija redzama loma Latvijas parlamentārisma. P. Šīmanis piedalījās Latvijas Satversmes un vairāku likumprojektu izstrādāšanā, Dž. Hāns aktīvi darbojās Saeimu ārpolitiskajās komisijās un sagatavoja 1927. gadā noslēgtā Latvijas un PSRS tirdzniecības līguma teksta uzmetumu. K. Kellers jau 1919. gadā bija Latvijas minoritāšu izglītības likumprojekta galvenais sagatavotājs, mazākumtautību skolu autonomijas noteikumu autors un Vācu skolu pārvaldes priekšnieks 20. gados. E. Knops tika ievēlēts 1. Saeimas prezidijā, bija tā sekretāra vietnieks, bet 3. Saeimā tāda pati loma tika Dž. Hānam.

Saeimu darbības periodā valdību sastāvā tika iekļauti trīs vācbaltieši, tieslietu ministri: E. Magnus – Pētera Juraševska valdībā 1928. gadā, Balduins Disterlo un Bernhards Bērents – Hugo Celmiņa valdībā 1928. – 1929. un 1929. – 1931. gadā. Vairāki vācbaltieši tika iecelti ministru biedru (vietnieku) amatos. Bija arī īpašs gadījums. 1927. gada decembrī Valsts prezidents Gustavs Zemgals uzaicināja P. Šīmani sastādīt Latvijas valdību. 51 Saeimas deputāts deva piekrišanu balsot par viņa kandidatūru. Taču P. Šīmanis uzskatīja, ka nepieciešamas vismaz 54 balsis, lai varētu veidot stabilu valdību, un tādēļ no piedāvājuma atteicās.

Latvijas likumdošanā ievērojamu ieguldījumu deva Augstākās tiesas – Senāta loceklis vācbaltietis profesors Augusts Lēbers. Latvijas kara floti 1921. – 1931. gadā komandēja bijušais Krievijas flotes 1. ranga kapteinis grāfs Arčibalds Keizerlings, kurš Latvijā ieguva admirāļa pakāpi.

1922. gadā 32 pilsētās no 726 domniekiem 60 bija vācbaltieši.⁵³ Rīgas Domē 1929. gadā no 90 domniekiem 13 bija vācieši.⁵⁴

1920. gados izveidojās vairāki nepartejiski vācbaltiešu sabiedriskie centri: Vācu izglītības pārvalde, kas vadīja autonomo vācbaltiešu izglītības sistēmu; Vācu vecāku savienība, kura kontrolēja vācu skolas; Vācu kultūras padome biedrību darba koordinēšanai; Vācu strādnieku centrāle bezdarba mazināšanai un darba cilvēku sociālo tiesību sargāšanai.

Vācbaltiešu sabiedriskajā darbībā akcenti pārsvarā bija veltīti rūpēm par kopienas saglabāšanu, savas etnokulturālās identitātes attīstīšanu. Politiskajā darbībā pirmā vieta bija ierādīta opozicionāram viedoklim, Latvijas valdības nacionālās politikas kritikai. Sakarā ar 1920. gada agrārās reformas īstenošanu vācu puse ne tikai apelēja pie Latvijas sabiedrības, prasot daļēji kompensēt muižniekiem viņu īpašumu zaudējumus, bet arī sūtīja sūdzības un priekšlikumus uz Vāciju un minoritāšu starptautisko apvienību, 1925. gadā Ženēvā nodibināto Eiropas tautību kongresu, kā arī uz Tautu Savienību un tās Starptautisko šķīrējtiesu. Tautu Savienība šīs sūdzības neatbalstīja, uzskatot agrārā jautājuma risinājumu par Latvijas iekšējo lietu. Tas radīja vācbaltiešu aristokrātijas ģimenēs pesimistisku noskaņojumu, tieksmi izceļot uz Vāciju. V. fon Firkss prognozēja visas vācbaltiešu kopienas sabrukumu, ja tai nebūs savs zemes īpašums.

Vācbaltiešu inteliģenci un uzņēmējus satrauca Latvijas valdības 1920. – 1922. gada pasākumi valsts valodas ieviešanā pašvaldību un tiesu iestāžu darbvedībā, jo tur bija nodarbināti ap 5% vācieši. Šajā sakarā notika vācu iedzīvotāju protesta sapulces, tika sūtītas sūdzības ārvalstīm un starptautiskām organizācijām. Vācu valodas lietošanas aizstāvības nolūkā vācbaltiešu partiju apvienība 1920. gadā noslēdza politisku bloku ar Latvijas ebreju partijām. Taču tas pēc gada izjuka, jo ebreji nevēlējās atbalstīt vācu agrārprasības.

Valodas jautājumā Latvijas valdības politika bija nelokāma: tiem, kas nespēja vai nevēlējās apgūt latviešu valodu, pārvaldē darbu neuzticēja.

1923. – 1925. gadā vācu frakcija Saeimā cīnījās par tāda likuma pieņemšanu, kas noteiktu vācbaltiešu minoritātes tiesisko stāvokli Latvijā, piešķirot tai tiesisku kultūrautonomiju. Tajā tika paredzēta minoritātei piederīgo cilvēku reģistrēšanās īpašā kadastrā, kopienas vadības ievēlēšana, nodokļu pašaplikšanās u. c. tiesības. Taču likumprojekts iestrēga Saeimas komisijās, jo tajā tika saskatītas pretrunas ar valsts unitārisma principu.

Divdesmito gadu otrajā pusē vācbaltiešu protestu skaits mazinājās, jo valsts dzīve kļuva stabilāka, augšup kāpa materiālās labklājības līmenis, palielinājās drošības izjūta, attīstījās kā latviešu nācijas, tā minoritāšu kultūra. 1919. gada beigās Latvijā darbojās 45 vācu skolas ar 8192 skolēniem un 557 skolotājiem, bet 1929./30. mācību gadā – 108 skolas ar 11 426 skolēniem un 889 skolotājiem, to skaitā 10 vidusskolas ar 2066 skolēniem un 6 arodskolas ar 461 audzēkni. Bija radītas arī augstākas izglītības iestādes: Pedagoģiskais institūts ar 30 topošiem vācu skolotājiem un humanitārais Herdera institūts ar 193 studentiem.⁵⁵ Vācijas publicists Bernhards Lamejs savā grāmatā “Latvijas minoritātes” 1931. gadā atzina, ka Latvija ir kļuvusi par Eiropas minoritāšu tiesību īstenošanas laboratoriju.⁵⁶

Vācu mācību iestādēm Latvijā bija ļoti augsts prestižs, tajās varēja iegūt ne tikai plašas zināšanas, bet arī augstu uzvedības kultūru, labu estētisko gaumi. Tādēļ arī daudzi ebreju, krievu un pat latviešu vecāki vēlējās sūtīt savus bērņus vācu skolās. 1929./30. mācību gadā 27% vācu vidusskolu skolēnu bija nevācieši.⁵⁷

Vācu īpašnieku īpatsvars Latvijas ekonomikā bija sevišķi liels. Taču to veidoja kā vācbaltiešu, tā Vācijas pilsoņu ieguldītie kapitāli. 1935. gadā no 922 lielajiem rūpniecības uzņēmumiem 15,7% piederēja vācu tautības kapitālistiem, tie ražoja 36,7% produkcijas, bet rūpniecības akciju sabiedrību sfērā 70 vācu sabiedrības deva pat 40% saražotā.⁵⁸ Lieltirdzniecībā vāciem piederēja 170 pirmās un otrās kategorijas uzņēmumi, kuri aptvēra ap 16% šīs grupas apgrozības apjoma.⁵⁹ 1935. gadā vācu īpašniekiem piederēja 3639 nami pilsētās, to vērtībā Rīgā bija 98,3

miljoni latu. Turklāt vācu ģimenēm piederēja vai tās īrēja 27% lieldzīvokļu (6–10 istabas).⁶⁰ Ļoti bagāti un ietekmīgi bija vācu finansisti, bankieri A. Intelmans, K. Lēzers, P. Betmans, E. Kerkoviuss, I. Hāns, P. un V. fon Firksi, R. Erhards.

Viņi sniedza lielu palīdzību vācu kultūras un izglītības organizācijām. Vācbaltiešu tautas grupai finansiāli palīdzēja arī Vācija. Piemēram, 1927. gadā 1/4 vācu skolu finansu deficīta, vairāk nekā 1/3 Herdera institūta izdevumu un 2/3 tā studentu stipendiju sedza no Vācijas valdības subsīdijām. Trīsdesmitajos gados šīs subsīdijas sedza jau 35–50% izdevumu vācu kultūras dzīves uzturēšanai.⁶¹

Neraugoties uz šiem labvēlīgajiem apstākļiem, vācbaltiešu inteliģence tomēr bija satraukta par savas kopienas pastāvēšanas izredzēm. Īpaši satrauca negatīvā demogrāfiskā tendence. 1925. gadā Latvijā dzīvoja 70 964 vācieši (3,8% iedzīvotāju), bet 1935. gadā vairs tikai 62 144 (3,2%). Vācbaltiešu ģimenēs samazinājās dzimstība, maz veidojās jaunas ģimenes, pieauga veco ļaužu īpatsvars. Tās bija karu sekas, jo daudzi vācbaltiešu vīrieši gāja bojā vai arī emigrēja, sievietēm trūka dzīves partneru. Auga etniski jaukto ģimeņu skaits (ap 30%), un to bērni pārgāja citā tautībā, daudzi latviešos. Lauku apvidos notika arī tieša vācu ģimeņu pāreja latvietībā, īpaši ja senčos bija latvieši.

Vācbaltiešus satrauca 1931. gada beigās dibinātās, M. Skujenieka vadītās nacionālās valdības kurss uz valsts sabiedriskās dzīves latviskošanu. Tas notika saimnieciskās krīzes apstākļos. Tika samazināti vācu izglītības iestāžu budžeti. Klāt nāca Izglītības ministrijas kontroles pastiprināšana pār minoritāšu skolu darbību, autonomijas ierobežojumi. Vācbaltieši pauda sašutumu par viņu luteriskai draudzei piederošās Rīgas Doma baznīcas nodošanu latviešu luterāņu rīcībā un pārvēršanu par Latvijas arhibīskapijas galveno mītni. 1931. gada 10. decembrī Doma baznīcā notika pēdējais dievkalpojums vācu valodā, ko vadīja vācu bīskaps Pēteris Pelhauss, piedaloties vācbaltiešu izglītības darbiniekiem un Saeimas deputātiem.

Vācu vēsturnieki dēvē šos 1930. – 1933. gada notikumus par vācbaltietības kultūras cīņu pret Latvijas nacionālistisko valdību. Tika atzīts, ka ne visi latviešu darbinieki atbalsta vācu izspiešanu. Piemēram, latviešu luteriskās baznīcas galva bīskaps Kārlis Irbe, protestējot pret Doma baznīcas nacionalizāciju, atkāpās no amata.

Pret K. Ulmaņa vadīto 1934. gada 15. maija valsts apvērsumu vācbaltiešu minoritātes vadība kopumā bija konforma. (P. Šīmanis tolaik atradās ārzemēs.) Tā skaļi neprotēja, kad ar autoritārās valdības 1934. gada 12. jūlija likumu tika likvidēta minoritāšu skolu autonomija un aizliegta nevācu mācīšanās vācu skolās. Saglabājās 71 vācu pamatskola un 7 vidusskolas ar strikti vācisku skolēnu sastāvu.

Taču vācu kopienu satricināja K. Ulmaņa valdības ekonomiskie pasākumi, valsts kapitālisma attīstīšana. 1936. gadā, pārejot uz kameru sistēmu, likvidēja 14 vācu privātās saimnieciskās organizācijas, nacionalizēja tām piederošās Lielās un Mazās Ģildes ēkas.

Vācu kultūras dzīve cieta vismazāk, jo slēgtas tika vienīgi kreisās biedrības un apvienības. Aktīvi turpināja darbību vairāk nekā 100 vācbaltiešu sabiedriskās organizācijas, klubi, biedrības. Sportā, piemēram, ļoti populāra tolaik bija virslīgas vācbaltiešu futbola komanda "*Rigaer Wanderer*", kuras vārtsargs J. Bebris tika uzskatīts par labāko Latvijā. 2. līgā spēlēja vācbaltiešu sporta kluba "*Rigaer Union*" futbolisti.

Vācieši joprojām palika svarīga Latvijas iedzīvotāju daļa ar lielu intelektuālo spēku. Brīvajās (radošajās) profesijās un izglītībā 18,6% nodarbināto nāca no viņu kopienas, bet medicīnā – 16,5%. Vairāk nekā 80% vācbaltiešu labi prata latviešu valodu, bija pilnīgi integrējušies Latvijas sabiedrībā.

Vācbaltiešu integrēšanās tendenci K. Ulmaņa valdība gan zināmā mērā traucēja, taču nenomāca. To apturēja cits, no ārvalsts nākošs spēks – nacionālsociālisms, kura idejas pēc Ādolfā Hitlera nākšanas pie varas Vācijā spalgi ielauzās arī vācbaltiešu vidē. Jau 1933. gada martā nacisti nodibināja Latvijā savu "Vācu-baltiešu nacionālo partiju", kuru vadīja Ērihs Krēgers. Latvijas drošības

dienests to atšifrēja kā valstij naidīgu spēku un reģistrāciju atteica. Taču tā saglabājās kā neoficiāla grupa, dēvēta isi – par “Kustību” (“*Bewegung*”). Tās aktivisti centās pakļaut 30. gados izveidoto vācbaltiešu sabiedrisko apvienību jumta organizāciju “Vācu–baltiešu tautas kopība”. Šī organizācija ieguva lielu nozīmi pēc 15. maija, kad politisko partiju darbību nācās pārtraukt. Nacisti vispirms izspieda no “Kopības” vadības P. Šimani, pēc tam 1935. gadā arī konservatīvo darboni Vilhelmu fon Rīdigeru un panāca, ka līdera lomā tika izvirzīts nacistiem pakļāvīgais Ērihs Mindels. Hitlera ideju piekritēju ietekmē bija arī 1934. gada aprīlī nodibinātā Vācu jauniešu un meiteņu savienība. Ar nacionālsociālistiskas, rasistiskas propagandas līdzekļiem “*Bewegung*” tiecās vācbaltiešus pārliecināt, ka viņi ir vienotās vācu nācijas priekšpulkus Austrumeiropā un viņu vienīgā īstā tēvzeme ir Vācija, kurai jākalpo “ar sirdi un prātu”. Hitlera totalitārā režīma panākumi Vācijā un ārpolitiskās veiksmes tobrīd daudzus samulsināja: vienus pievilka, otru baidīja, trešos, kuri pretojās nacisma ietekmēm, nobīdīja pie malas, izslēdzot no redakcijām, klubu un biedrību valdēm, organizācijām. Par nacisma ideju tribīni kļuva vācbaltiešu žurnāls “*Baltische Monatshefte*” (“Baltijas Mēnešburtnīcas”), kura slejās tika slavināts hitlerisms, sludināts rasisms, antisemitisms. Valdības cenzūra, kas citur bija stingra, šo žurnālu tomēr neaiztīka.

1936. gadā Ē. Krēgers nodibināja tiešus sakarus ar Vācijas SS un gestapo vadītājiem Heinrihu Himmleru un Reinhardu Heidrihu. Sākās “piektās kolonnas” formēšana Latvijā. Tas jau bija klajš izaicinājums neatkarīgai valstij. 1936. gada martā Latvijas politiskā pārvalde apcietināja vācu “Kustības” 38 aktivistus, arī Krēgeru. Taču Vācijas spiediena dēļ pēc naudas soda nomaksāšanas viņus atbrīvoja. Drīz vien radās vācbaltiešu organizācija “*Baltenschutz*” (“Baltiešu aizsardzība”), kura spiegoja Vācijas labā. Cēsu apkaimē, Kalnmuižā, sākās nacistiski noskaņoto jauniešu militāras apmācības. Latvijas valdība nojauta briesmas, taču neuzdrošinājās attiecīgi reaģēt.⁶²

Šajās nacistu aktivitātēs piedalījās samērā neliels vācbaltiešu skaits, bet tieši viņi diktēja kopienas politisko rīcību, sevišķi pēc Čehoslovākijas sadalīšanas un Klaipēdas pievienošanas Vācijai 1939. gadā.

Pirmo reizi savā vēsturē vācbaltiešu tautas grupa zaudēja iekšējo patstāvību, tika pakļauta ārvalsts politiskām iegribām un nodomiem.

Sekas bija traģiskas. Pēc tā saucamo Molotova–Ribentropa slepeno nolīgumu noslēgšanas vācbaltiešu turpmākais liktenis tika izlemts Berlīnē, saskaņojot lēmumu ar PSRS, proti, saņemot sarkanā Kremļa akceptu vācbaltiešu pārvietošanai no tā ietekmes zonas uz Lielvāciju. Par to vēstī D. A. Lēbers savā grāmatā “Diktētā optācija”.⁶³

Vācbaltiešu kopiena par Vācijas un Padomju Savienības vienošanos netika informēta. Pārvietošanas jautājums tika apspriests H. Himmlera pārrunās ar Ē. Krēgeru 1939. g. septembrī. Krēgers pats savos memuāros vēlāk apgalvoja, ka sākotnēji plānots pārvietot tikai “redzamākās” personas, taču viņš lūdzis atļaut visiem vācbaltiešiem doties uz Trešo impēriju. Lūgumu Himmlers tālāk esot nodevis Hitleram un “nakts sarunā” saņēmis viņa akceptu.⁶⁴ Šo memuāru versiju tomēr var apšaubīt, jo tolaik Vācija gatavojās izvest vāciešus no visām zemēm PSRS tuvumā. Ir zināms, ka 1939. gada 28. septembrī Ribentrops Maskavā vēlreiz saskaņojis šo jautājumu un tikai tad 6. oktobrī Ā. Hitlers runā Reihstāgā pasludināja savu lēmumu pārcelt Austrumeiropā palikušās “vācu tautas neizturīgās lauskas” uz Lielvācijas teritorijām.

Ne Latvijas valsts, ne vācbaltiešu vadība pirms tam netika informēta par šādu pavērsienu. Tikai 7. oktobrī vēstnieks Ulrihs fon Koce informēja ārlietu ministru Vilhelmu Munteru par Vācijas nodomu un saņēma apliecinājumu, ka Latvija nekavēs tā īstenošanu. Vācijas un Latvijas sarunas notika vienīgi par izceļošanas noteikumiem un kārtību. Tie tika fiksēti abu valstu 1939. gada 30. oktobra līgumā, kurā galvenā uzmanība veltīta aizbraucēju īpašumu pārdošanas un nodošanas nosacījumiem. Līgums paredzēja,

ka vācbaltieši atstāj Latviju līdz 15. decembrim; līdz tam tiek likvidētas visas vācu skolas, apvienības, organizācijas, biedrības, reliģiskās draudzes. Vācija vēlējas, lai Latvijā nepaliek nekas tāds, kas ļautu turpināt vācbaltiešu kopienas dzīvi.

Izceļotāji savu kustamo īpašumu drīkstēja pārdot vai vest līdzī. Nekustamos īpašumus pilsētās nodeva speciāli nodibinātai akciju sabiedrībai "*Umsiedlung Treuband Aktien Gesellschaft*" ("Izceļošanas pilnvarotā akciju sabiedrība") – saīsināti UTAG pārvaldišanā un rīcībā, bet lauku apvidos tos nodeva Latvijas valsts iestādēm, iepriekš vienojoties ar UTAG par to novērtēšanu. Šai akciju sabiedrībai bija tiesības pārdot īpašumus līdz 1941. gada 31. decembrim. Par īpašumiem, kurus pārņēma Latvijas valsts, bija jāsamaksā ar tradicionālām eksporta precēm, palielinot to plūsmu uz Vāciju.

Pēc Latvijas okupācijas un anektēšanas PSRS sastāvā 1940. gadā Vācija pieprasīja segt vēl nenomaksāto ar attiecīgu preču eksportu no Padomju Savienības.

Vācbaltiešu izceļotājus galvenokārt izvietoja Lielvācijā iekļautajā vācu armijas okupētās Polijas rietumu daļas teritorijā Poznaņas apgabalā un Dancīgas apkaimē, kur viņiem kā kompensāciju par zaudēto mantību piešķīra poļiem konfiscētos īpašumus, arī zemes platības, pat sadzīves priekšmetus. To īpašnieki savukārt tika deportēti uz okupēto Viduspoliju, ko nacisti nodēvēja par Ģenerālgubernatūru. Tā Hitlera impērija izrikojās gan ar vācbaltiešiem, gan ar poļiem, reizē iesējot starp viņiem briesmīgu naidu.

Pavisam 1939. gadā un 1940. gada sākumā Vācijas kuģi aizveda no Latvijas vairāk nekā 51 tūkstoši cilvēku – Vācijas pilsoņus, vācbaltiešus un viņu ģimenes locekļus – nevācus. Daudzi devās ceļā ar skumju noskaņu un bažām par rītdienu, daudzi asarām acīs, jo jūta, ka zaudē savu vienīgo dzimteni. Daudzi vēlējas palikt Latvijā, bet baidījās nepildīt Hitlera doto pavēli, pakļāvās vācbaltiešu garā audzinātai, apziņā dziļi iesakņotai disciplīnas izjūtai.

Tomēr 10 tūkstoši, galvenokārt no jauktajām ģimenēm, izšķīrās palikt Latvijā. Palika arī Pauls Šīmanis, kuram nepieņemama bija jebkura saistība ar nacistu impēriju. Par savu izvēli viņš

demonstratīvi paziņoja telegrammā Latvijas valdībai, kuras tekstu beidza ar vārdiem no valsts himnas – “Dievs, svētī Latviju”.

Pēc Latvijas varmācīgās pievienošanas PSRS aizbrauca vēl 10 500 vācu tautības cilvēki un viņu piederīgie, kuri bēga no staliniskā totalitārisma. Latvijā palika tikai 1500 vācieši.

Tā beidzās 700 gadu ilgā vācu tautības kopienas klātbūtne mūsu zemē.

Vācbaltiešu aizbraukšanas dienās latviešu nacionālistiskās aprindas apsveica šo akciju, jo domāja, ka tā Latvija kļūs nacionāli homogēnāka, tādēļ iekšēji stabilāka. Tobrīd bija iluzora cerība saglabāt savas valsts neatkarību.

No vēstures pieredzes skatījuma jāatzīst: vācbaltiešu piespiedu aizceļošana ir vājinājusi Latvijas vitālo spēku, Latvija zaudēja intelektuāli augsti attīstītu un izglītotu iedzīvotāju daļu. Aizbrauca nevis svešinieki, iekarotāju pēcteči, bet Latvijas nacionālās valsts pilsoņi. Viņu vieta palika tukša, neaizpildīta.

Ārpus dzimtenes

Nacistiskās Vācijas uzbrukums Padomju Savienībai 1941. gada 22. jūnijā, Baltijas zemju ieņemšana un pakļaušana vācu okupācijas pārvaldei viesa daudzos vācbaltiešos cerību, ka viņiem atļaus atgriezties savā dzimtenē. Taču Ā. Hitlers personiski aizliedza jebkādu derepatriāciju un norādīja, ka viņu uzdevums ir celt stipru vācisku Vartas novadu bijušās Polijas rietumdaļā. Tiesa, 450 – 500 vācbaltiešu, kas bija nacionālsociālistu partijas biedri vai tai uzticami, tika nosūtīti uz Latviju darbā okupācijas iestādēs. Vadītāju amatos viņus gan parasti neiecēla, tos viņiem neuzticēja, jo bažījās, ka viņi nebūs pietiekami stingri un nepielūdzami attiecībās ar latviešiem.⁶⁵

Nacistiskā valdība bija nolēmusi vācbaltiešus padarīt par Lielvācijas iedzīvotājiem. Taču Otrā pasaules kara norise izlēma viņu

likteni citādi. 1945. gada janvārī padomju armijas lieluzbrukums Polijas teritorijā piespieda tur nometinātos vācbaltiešus sniegā un salā bēgt uz rietumiem. Viņi atkal bija ceļā, šoreiz bez cerībām atrast drošu pajumti.

Kara laikā dzīvību zaudēja ap 8000 vācbaltiešu no Latvijas un Igaunijas, daudzi nomira bēgļu gaitās. Apmēram viens tūkstotis gāja bojā, nogrimstot kuģim "*Wilhelm Gustlof*", un Drēzdenē sabiedroto aviācijas uzlidojuma laikā. Daudzi krita frontēs.

Starp vācbaltiešiem līdz pat kara beigām bija fanātiski nacisma piekritēji, kā, piemēram, zemūdeņu flotiles komandieris jūras kapteinis (*Kapitan zur See*) rīdzinieks Volfgangs Līts. Taču no viņu vidus nāca arī Hitlera režīma pretinieki. Tukumā dzimušais pulkvedis Aleksis fon Rēne un Vidzemes muižnieku dzimtas atvase pulkvedis Vesels fon Freitāgs–Loringhofens bija 1944. gada 20. jūlija antinacistiskās savvērestības dalībnieki un hitleriskās atriebības tiesas upuri, varoņi, kas atdeva savu dzīvību Vācijas un visas Eiropas demokrātiskas nākotnes labā.

Pauls Šīmanis un viņa sieva Šarlote 1941. – 1944. gadā Rīgā aktīvi piedalījās nacistu vajāto ebreju glābšanā. Šīmaņu dzīvokli slēpās un izglābās vēlāk pazīstamā kinokritiķe Valentīna Freimane. 1999. gada 8. decembrī Izraēlas valsts augstākā institūcija holokausta vēstures jautājumos *Yad Vashem* piešķīra Paulam un Šarlotei Šīmaņiem goda nosaukumu "Taisnīgais starp tautām".

1963. gadā VFR dzīvoja 42 800, Austrumvācijā 10 200, ASV un Kanādā 5200, Austrālijā 1300, Zviedrijā 700 vācbaltiešu.⁶⁶

1945. – 1946. gadā Rietumvācijā darbojās Latvijas 3. Saeimas deputāta Vernera Vestermana vadītā Vācbaltiešu palīdzības komiteja, kura panāca, ka viņus atzina par Vācijas pilsoņiem. Nodibinājās arī Vācbaltiešu evaņģēliski luteriskā palīdzības komiteja, ko vadīja Valmierā dzimušais profesors Herberts Girgensons.

1949. gadā sabiedroto okupācijas administrācija atcēla bēgļu organizāciju veidošanas aizliegumu, un 1950. gadā jau varēja dibināt VFR Vācu-baltiešu apvienoto novadniecību (*Landsmannschaft*), kuras priekšsēdētājs līdz savai nāvei (1962. g.) bija Kristīgi

demokrātiskās savienības deputāts Bundestāgā kurzemnieks barons Georgs Manteifels-Cēge. Tika atjaunota arī 1032. gadā Ķīlē dibinātā K. Širrena vēsturnieku biedrība, uz kuras bāzes Līneburgā izveidojās Baltijas vēstures komisija, ko vadīja vēsturnieks Maksimilians Hildeberts Bēms (1891 – 1986). Tā sāka intensīvi pētīt vācbaltiešu vēsturi, gatavot publikācijas un Getingenē ik gadu rīkot zinātniskas konferences.

Ļoti nozīmīgu Latvijas un vācbaltiešu vēstures izpēti veica gan vecākās paaudzes vēsturnieki Georgs fon Rauhs, Volfgangs Vahsmūts, Jirgens Hēns, Hanss Rimša, Reinhards Vitrams, gan pēckara gados izglītotie pētnieki Vilfrīds Šlauss, Gerts fon Pistolkorss, Mihaels Garlefs u. c.⁶⁷ Var teikt, ka vācbaltiešu tautas grupas vēsture ir rakstīta Vācijas Federatīvajā Republikā demokrātijas un plurālisma gaisotnē. Pēc Otrā pasaules kara iznākušās grāmatās sniegts objektīvāks ieskats kā vācu kopienas, tā vāciešu un latviešu attiecību pagātnē.

Šo attiecību atjaunošanu ir sekmējuši vācbaltiešu sabiedrisko darbinieku sakari ar latviešu pēckara emigrāciju Rietumvalstīs, bet jo sevišķi plašie kontakti ar Latviju, sākoties Atmodai, un pēc Latvijas neatkarīgās valsts atjaunotnes.

Šajā virzienā rezultatīvu zinātnisku un sabiedrisku darbu veicis Ķīles universitātes profesors tiesībnieks Dītrihs Andrejs Lēbers. Sadarbībā ar emigrācijā nonākušajiem latviešu zinātniekiem viņš publicēja darbus, kas atmaskoja padomju okupācijas politiku Baltijā. Ļoti nozīmīgs ir viņa pētījums par vācbaltiešu izceļošanu 1939. – 1941. gadā, kuru Lēbers dēvē par “piespiedu optāciju”, cilvēku izvešanu no dzimtenes.

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas D. A. Lēbers ievēlēts par Latvijas Zinātņu akadēmijas Goda locekli, apbalvots ar Triju Zvaigžņu ordeni, viņam atjaunota Latvijas pilsonība. Šim notikumam ir simboliska nozīme, tas ir vācbaltiešu garīgās atgriešanās personificējums, kaut arī vienā, bet nozīmīgā faktā.

Vācieši atdzimušā Latvijas Republikā

Pēc Otrā pasaules kara 1959. gada tautas skaitīšanā tika konstatēta 1609 vāciešu klātbūtne Latvijā, 498 no viņiem dzīvoja Rīgā.⁶⁸ Tie bija gan te palikuši vācbaltieši, gan ieceļotāji no PSRS (galvenokārt no jauktām ģimenēm), kā arī atsevišķi cilvēki, kas šeit bija patvērušies no padomju karaspēka ieņemtās Austrumprūsijas u.c. Turpmāk tautas skaitīšana fiksēja vācu iedzīvotāju skaita palielināšanos: 1979. gadā – 3200 (Rīgā – 862), 1989. gadā – 3783.⁶⁹ No tiem ap 2850 bija ieceļojuši Latvijā no PSRS republikām, lielākoties – bijušie izsūtītie Pievolgas un Ukrainas vācieši. No šejienes bija vieglāk izceļot uz Vācijas Federatīvo Republiku, vai arī varēja palikt Latvijā, kur pret viņiem izturējās iekļūtīgāk un saprotošāk nekā izsūtījumu reģionos. Samērā daudzi Latvijas iedzīvotāji prata vācu valodu, zināja vācu kultūras vērtības. Šeit varēja arī vieglāk uztvert vācu radiostaciju raidījumus, daudzās skolās tolaik mācāmā svešvaloda arī bija vācu valoda. Taču šiem vācu ieceļotājiem nebija priekšstata par latviešu tautas un Latvijas vēsturi, vietējām tradīcijām, kultūru, kopsaikni ar Eiropas civilizāciju. 1989. gadā no Latvijā dzīvojošiem vāciešiem tikai 34 % nosauca vācu valodu par dzimto, 16,5 % ģimenē runāja latviski, bet pārējie galvenokārt krieviski.⁷⁰ Vairāk nekā puse Krievijas vāciešu bija stipri deetnizēti. Tas traucēja viņu saskarsmi ar vācbaltiešiem un arī ar latviešiem.

Padomju varas orgāni nepieļāva nekādas sabiedriskas darbības, kuru mērķis būtu vācu identitātes atjaunošana. Ieceļotāju bērni mācījās krievvalodīgās skolās, kur viņu rusifikācija turpinājās.

Aizliegta bija arī jebkura palikušo vācbaltiešu kultūras dzīve. Tomēr netieši to atjaunoja 1961. gadā Rīgas Skolotāju nama ietvaros nodibinātais Vācu klubs, kura uzdevums bija popularizēt vācu valodas mācīšanos, vairāk uzzināt par vācu kultūru, īpaši literatūru, mākslu.

Padomju varas iestādes atļāva šo ierosmi, cerot tā sagatavot kultūras dzīves aktīvistus “draudzīgu sakaru” paplašināšanai ar

padomju virsvaldībā esošo Austrumvāciju. Šajā nolūkā tika atbalstīti arī vācu valodas kursi Rīgā, kurus tolaik apmeklēja 300 – 400 klausītāju, to vidū daudzi no Latvijā palikušām vācbaltiešu ģimenēm, arī no lauku rajoniem, mērojot visai tālu ceļu uz mācībām.

Kluba darbības iniciatori skolotāji Juris Ansviesulis, Helga Lūse, Raita Liepiņa, Austrā Mežraupe u. c. panāca, ka kluba interešu loks pārsniedza varas atvēlēto tematiku. Tikšanās reizēs tika runāts arī par dzīvi Vācijas Federatīvā Republikā, vācu nacionālām tradīcijām un svētkiem.

Sākoties latviešu tautas nacionālai atmodai un cīņai par Latvijas neatkarības atgūšanu, Vācu kluba dalībnieku grupa kļuva par vācu kultūras organizāciju izveidošanas ierosinātāju. 1988. gada 20. novembrī Latvijas Konservatorijas zālē sapulcējās ap 240 vācu tautības cilvēki un citi interesenti, kuri nolēma dibināt "Latviešu–vācu kultūras biedrību" ("*Deutsch-lettischer Kulturverein*"). Iniciators tolaik bija Jānis Danoss, kas arī tika ievēlēts par biedrības vadītāju. Par galveno uzdevumu uzskatīja vācu kultūras tradīciju atjaunošanu Latvijā. Notikumu gaitā biedrība arvien vairāk pievērsās domai par vācu tautas kopienas atjaunošanu. Tādēļ 1990. gada maijā pilnsapulcē tika nolemts pieņemt jaunu nosaukumu – "Rīgas vācu kultūras biedrība" ("*Rigaer deutscher Kulturverein*"). Par priekšsēdētāju ievēlēja skolotāju Gunāru Puteni, bet no 1991. gada 4. jūnija šajā postenī ir Juris Ansviesulis. Jau 1989. gadā nodibinājās vācu kultūras biedrības Dobelē, Valmierā un Liepājā, vēlāk arī Saldū.

Šajās biedrībās apvienojās gan etniskie vācieši, vācbaltieši, gan jaukto ģimeņu atvases, gan arī daži uz vācu kultūru orientēti latvieši. Biedrību izveles pamatā bija nevis etniskā, bet kultūras identitāte. Šādu ievirzi atbalstīja arī Vācijas sabiedrība, un Vācijas pirmais vēstnieks Latvijā grāfs Hāgens fon Lambsdorfs 1993. gada februārī, tiekoties ar biedrību pārstāvjiem, uzsvēra: "Šeit uzdevums ir strādāt ar cilvēkiem, kuri ir ieinteresēti vācu kultūrā, neatkarīgi no viņu nacionālās piederības."⁷¹

Vācu kultūras biedrības veica dažādus kultūras pasākumus, organizēja savus dziesmu ansambļus un korus, vācu valodas mācīšanu,

gādāja par savu veco ļaužu sociālo aprūpi, sadarbojās ar Vācbaltiešu novadniecību VFR, piedalījās vācu karavīru kapavietu apzināšanā un kopšanā.

1989. g. maijā nodibinājās arī no Krievijas iecelojušo vāciešu organizācija, sākotnēji kā Krievijas vācu demokrātiskās nacionālās apvienības "*Wiedergeburt*" ("Atdzimšana") atzars. Tās Latvijas filiāles pirmais priekšsēdētājs bija Latvijas Zinātņu akadēmijas Mikrobioloģijas institūta darbinieks Andreass Rotenbergs.

Pēc Latvijas neatkarīgās valsts atjaunošanas šī organizācija atdalījās no sava Krievijas centra un pieņēma nosaukumu "*Wiedergeburt in Lettland*".

1991. gada 28. septembrī notika Rīgas, Valmieras, Dobeles, Liepājas, Saldus vācu biedrību un Latvijas "Vīdergeburta" pārstāvju sanāksme, kas nodibināja jumta organizāciju "Latvijas vācu savienība" ("*Verband der Deutschen in Lettland*"). Par tās priekšsēdētāju ievēlēja Valmieras vācu kopienas pārstāvi Verneru Robertu, par viņa vietnieku – Rūdolfu Hornu no "Vīdergeburta".

Taču diemžēl biedrību aktivitātes traucēja nesaskaņas, kuras drīz vien radās starp vietējām vācu kultūras biedrībām un "Vīdergeburtu". Latvijas vāciešu biedrības galveno uzmanību veltīja savas vācu kultūras identitātes atjaunošanai un nostiprināšanai, bet "Vīdergeburtis" orientējās uz savu biedru sagatavošanu izceļošanai – uz atgriešanos senā etniskā tēvzemē Vācijā. Tā "Vīdergeburta" daļa, kas vēlējās palikt Latvijā, prasīja sev atvieglotus noteikumus pilsonības iegūšanā (kā cilvēki, kas varmācīgi padzīti no savas dzimtenes Krievijā), kritizēja Latvijas valdības nacionālo politiku. Vāji tika organizēta latviešu valodas mācīšana bijušajiem Krievijas vāciešiem.

Domstarpības krasi izpaudās Savienības 3. konferencē 1993. gada 19. februārī, tomēr tad vēl izdevās rast kompromisu. Par Savienības priekšsēdētāju ievēlēja Dobeles vācu sabiedrisko darbinieci skolotāju Kristu Bangu, par viņas vietnieku – "Vīdergeburta" līderi, bijušās Autoelektroaparātu rūpnīcas ceha priekšnieku, vēlāk uzņēmēju R. Hornu.

Taču šī izvēle bija neveiksmīga. Abi vadītāji saasināja domstarpības, radās nesaskaņas arī Latvijas vāciešu starpā. Pēc R. Horna iniciatīvas sasauktā "ārkārtējā" konference 1994. gada 25. novembrī organizāciju pārdevēja par "Latvijas vācu kultūras savienību", cerot ar to mainīt visu vadību. Tas tomēr nenotika. Tad "Latvijas Vīdergeburtis" un Valmieras vācu kultūras biedrība izstājās no Savienības. Drīz no tās aizgāja arī Daugavpils vācu biedrība (vad. Voldemārs Elerts).

Lai pārvarētu organizatorisko krīzi, Savienības valde vispirms meklēja izlīgumu ar aktīvo Valmieras biedrību un 1995. gada 21. jūlijā kooptēja V. Robertu savā sastāvā. Turpmāk viņa loma tur nemitīgi palielinājās, jo tieši Valmierā tika nodibināts vācu kultūras centrs "Vācu nams", kurā organizēja dažādus pasākumus, arī ar ārzemēs dzīvojošo vācbaltiešu atbalstu un dalību.

Iekšējo organizatorisko "krīzi", gan ne tik plašā apmērā, pārdzīvoja arī "Latvijas Vīdergeburtis", no kura 1996. gadā izstājās grupa, kura vēlējās pārtraukt opozicionāro nostādni pret Latvijas vācu kultūras savienību un arī būt lojālāka pret Latvijas valsti. Šī grupa Rīgā izveidoja patstāvīgu organizāciju "Vācu nams", kuras priekšsēdētājs ir Aleksandrs Filroze.

1997. gada 18. maijā Valmieras Vācu namā "Luca" notika samierināšanās un reorganizācijas konference, kurā par Savienības priekšsēdētāju ievēlēja V. Robertu, par viņa vietnieku – A. Filrozi.

Jaunajai valdei izdevās saliedēt biedrības un 1998. gada 5. jūlijā pieņemt jaunus organizācijas statūtus. Par savu galveno uzdevumu tā izvirza latviešu un vācu kultūras sakaru attīstīšanu, vācu vēstures, valodas, kultūras un tradīciju turpināšanu Latvijā sadarbībā ne tikai ar vāciešiem, bet arī ar citu tautību cilvēkiem, kuru interesē un kuri ciena vācbaltiešu radītās vērtības.

Tomēr "Vīdergeburtis" apvienība tai vēl nav pievienojusies. Jaunā vadība, kuru vada pedagogs un zinātnieks Aleksandrs Urbahs, arī iestājas par bijušo Krievijas vāciešu integrēšanos Latvijas sabiedrībā. Taču šķēršļus rada latviešu valodas neprašana.

Šķiet, ka "Vīdergeburtam" pirmajā vietā tomēr paliks savas vāciskās identitātes atgūšana, izceļošana uz Vāciju.

Pēc atzītā lidera V. Roberta nāves (1998. g.) "Latvijas vācu kultūras savienības" vadība uzticēta darba grupai: A. Filrozem, J. Ansviesulim un darbības koordinatorei Aina Balaško.

Neraugoties uz organizatoriskajām grūtībām, kuru pamatā ir dažāda kultūras un valodas tradīcija, atšķirīga pieceja eiropēiskam sabiedrības uzbūves modelim, vācu sabiedriskā dzīve Latvijā tomēr ir intensīva un rezultatīva. Veiksmīga ir Rīgas un Valmieras vācu kultūras biedrību darbība. Tiek rīkoti koncerti, ekskursijas, literārie vakari, konferences par kultūras un vēstures jautājumiem.

1998. gadā izveidojās Latvijas vācu jaunatnes apvienība, kuras kodols ir Valmieras kopa, ko vada Evija Roberta. Grupas ir arī Rīgā, Dobelē, Liepājā. "Vīdergeburtas" vācu jaunatnes apvienībā "Hoffnung" ("Cerība") Rīgā ir ap 50 biedru. To vada Jūlija Volfa.

Atjaunojusies Latvijas vācu luteriskās baznīcas dzīve, kuru veicināja nu jau aizsaulē aizgājušais vācu draudžu bīskaps Latvijā un NVS valstīs Haralds Kalniņš. Tagad dievkalpojumi vācu valodā notiek Rīgā, Jēzus baznīcā, kur vācu draudzi vada no Vācijas atbraukušais mācītājs Juliuss Bernhards. Šajā draudzē iestājušies arī daudzi "Vīdergeburtas" dalībnieki.

Rīgas radio reizi mēnesī notiek pārraide par Latvijas vāciešu sabiedrisko dzīvi.

Latvijas vācu kultūras biedrības saņem materiālu un garīgu palīdzību no Vācijā dzīvojošiem vācbaltiešiem. Šo sadarbību lielā mērā veicina 1992. gada 20. jūnijā nodibinātais Latviešu un vāciešu kultūras sakaru centrs *Domus Rigensis*. Tā izveidošanas iniciatori bija Rīgas arhitekts Pēteris Blūms un profesors D. A. Lēbers. Ar Latvijas valdības atbalstu centrs ieguva telpas vēsturiskajā Mendenorfa namā Rīgā, Grēcinieku ielā 18. Tur regulāri notiek vācbaltiešu vēsturiskam kultūras mantojumam veltīti pasākumi, piedaloties prominentiem zinātniekiem no Latvijas un Vācijas. Centra darbību jau vairākus gadus vada kultūras vēsturnieks O. Spārītis, bijušais Latvijas Republikas kultūras ministrs.

Saskaņā ar Latvijas iedzīvotāju reģistra datiem 1999. gada sākumā Latvijā dzīvoja 3353 vācieši. No viņiem 1217 (34,5%) bija Latvijas pilsoņi, 2136 (65,5%) nepilsoņi. Ap 800 vāciešu darbojās dažādās minoritātes biedrībās un apvienībās. Rīgā 1998. gadā dzīvoja 1297 vācieši, no tiem 446 – Latvijas pilsoņi.

Neatrisināts ir vācu jaunatnes izglītības jautājums Latvijā. 1998. gadā no 334 vācu skolēniem tikai apmēram trešdaļa mācījās skolās, kur pastiprināti māca vācu valodu (piemēram, Rīgā, Herdera vidusskolā un Āgenskalna ģimnāzijā). Vairāk nekā 70% vācu bērnu mācījās skolās ar krievu mācību valodu. Rīgā darbojās tikai viena vācu svētdienas skola (ap 15 audzēkņu).

Mūsdienās vācbaltiešu kopienas Latvijā vairs nav. Atjaunoto minoritāti veido Latvijas vācieši, kuriem ir divas kultūras identitātes: latviešu un vācu, bet viņu lingvistiskā identitāte ir izteikti latviska. "Vīdergeburta" ļaudis vairākumā vēl pieder pie krievvalodīgo lingvistiskās plūsmas, ar citu vēsturi un tradīcijām. Pie tās piederīgām personām jāizdara pilsoniskā izvēle. Viņu integrēšanās bagātinās mūsu sabiedrību.

Vācu vēsture Latvijā ir daļa no Eiropas tautu vēstures, kura stāsta, brīdina, vieš cerības nākotnei. Gan no pagātnes, gan no mūsdienu skatījuma.

VĀCU GARĪGĀS UN MATERIĀLĀS KULTŪRAS VĒRTĪBAS LATVIJĀ

Kultūras situācija Latvijā vācu misijas un kolonizācijas laikā 12. – 13. gadsimtā

Vācu historiogrāfi jau vairāk nekā simt gadiem ir sākuši pētīt pirmo kolonistu ierašanās apstākļus un kultūras situāciju un dara to vēl šodien; tieši tāds pats zinātnisks uzdevums ir arī latviešu vēsturniekiem. No viņu viedokļa raugoties, tālais un diskutablais divu tautu satikšanās moments vienmēr paliks nedaudz aizplīvurots, bet vērtējamas kļūs tās politiskās konsekvences, kas sekoja pēc tam un kas atstāja šejienes zemē atrodamas vai līdz mūsdienām skatāmas kultūras liecības.

Jau kopš 6. gadsimta par baltiem, viņu zemi, ļaudīm un ierāžām minimālus faktus Rietumeiropas valdnieku galmiem piegādāja viņu ierēdņi un vēsturnieki. Ostgotu karaļa Teoderiha galma hronista Kasiodora, Kārļa Lielā biogrāfa Einharda, kā arī Hamburgas-Brēmenes arhibīskapa Rimberta sarakstītajā Skandināvijas katoļu misijas vadītāja Ansgara dzīves aprakstā sniegtas jau visai konkrētas – tirdzniecībā, ekspedīcijās un karos iegūtās ziņas par aistiem, kuršiem un viņu pilsētām.¹ Tāpat islandiešu sāgu pieraksti atspoguļo skandināvu laupīšanas karagājienus Igaunijā un Kursā, tādējādi apliecinot arī islandiešu vikingu un Norvēģijas karaļu intereses Baltijā. Pieņēmuši kristietību jau 11. gadsimtā un izveidojuši agro viduslaiku valsti, norvēģi aktīvi iesaistījās Baltijas jūras tirdzniecībā.²

Atrodoties kaimiņos baltiem, senās Krievzemes valdnieki gluži likumsakarīgi centās gan uztiept pierobežas ciltīm savu meslu kundzību, gan arī izmantot Daugavas ūdensceļu uz jūru. Arī kristietības pieņemšana veicināja Krievzemes aktivitātes, pievienojot spēka un tirdznieciskajai politikai no savas puses vēl arī

kristīgo misiju. Hronikā "Pagājušo gadu vēsture" valdošā kņaza interesēs Kijevas Pečoru klostera mūks Nestors apkopojis faktus ar leģendām un nostāstiem, kuros mītiskā formā sniedz informāciju par Latvijā dzīvojošajām etniskajām vienībām – zemgaļiem, kuršiem, latgaļiem un libiešiem. Caur austrumslāviem ziņas par Baltiju nonākušas arī arābu ģeogrāfu rīcībā. To veicināja dzīvā tirdzniecība, galvenokārt ar dzintaru, kurā starpnieku lomā darbojās skandināvu un Krievzemes tirgotāji. Šo kontaktu rezultātā kā maksāšanas līdzeklis Latvijas 9. – 10. gs. arheoloģisko izrakumu slāņos nereti nokļuvuši arābu dirhemi.

Tomēr mūsu gadījumā nozīmīgākā ir vācu rokās nonākusi informācija, kura varēja rosināt Baltijas kolonizāciju. Brēmenes Ādams, 11. gadsimtā dzīvojušais Brēmenes Domscolas skolotājs, ir sarakstījis Brēmenes arhibīskapijas vēsturi, kurā izmantojis gan rakstītās, gan mutvārdu liecības par Baltijas jūru, tās piekrastes zemēm. Viņš piemin arī vairākkārt vēstures literatūrā apcerēto faktu par kāda dāņu tirgotāja Kursā celtu baznīcu. Taču meklējumi Latvijā nav šo leģendāro notikumu apstiprinājuši. Līdzīgā kārtā ziņas par Baltijas tautām ir sniedzis Lundas arhibīskapa Absalona sekretārs – dāņu vēsturnieks Saksis Gramatiķis savā "Dānijas vēsturē". Lai gan visiem minētajiem avotiem ir zema ticamības pakāpe, tie visi raksturo baltu apdzīvotās teritorijas un tautas, savā erudīcijas pakāpē pauž gan interesi, gan zināšanas par šo novadu. Tās nevarēja rasties nejauši, tādēļ mums ir pietiekams pamats lūkoties, kādas materiālas liecības apstiprina literārajos avotos minētos tautu savstarpējos sakarus. Pilnīgi pamatoti visvairāk liecību internacionāliem sakariem ir atrasts Daugavas un Gaujas baseina nozīmīgākajos pilskalnos un apdzīvotajās vietās, Rietumkursā un, protams, Rīgas vietā. Daugavas lejtecē izveidotie pilskalni bijuši etniski jaukti apdzīvoti un tādēļ, iespējams, atvērtāki kultūras apmaiņai.

Latvijas arheoloģija sniedz neapšaubāmas liecības par 10. – 12. gs. laikā notikušām straujām pārmaiņām baltu materiālajā kultūrā. Tas nevarēja būt iespējams bez tirdznieciskiem vai

militāriem kontaktiem ne vien ar pierobežas kaimiņiem, bet arī tālākas perifērijas zemēm. Šajā laikā tiecās nivelēties ieroču un bruņu formas, to lokālajām formām pakāpeniski izzūdot un vietā nākot visai Ziemeļrietumeiropai raksturīgām. Latvijas rietumdaļā atrasts daudz ievestu damascētu šķēpu galu, kā arī no Lejasreinas apgabaliem nākušu zobenu asmeņu. Dažus pat rotā pazīstamu ieroču kalēju vārdi. Ieroči uzskatāmi par to vitāli svarīgo materiālās kultūras daļu, kam pievērsa vairāk uzmanības, vērīgi sekojot uzlabojumiem un modernizācijai. Tādēļ ieroču izplatība un evolūcijas dinamika ir svarīgs rietumu–austrumu kultūras iespaidu rādītājs. Sitamās vāles ar metāla uzgaļiem, kādas atrastas Mārtiņsalā, kā arī saliktā loka ienākšana blakus vienkāršajam varēja būt vienīgi no rietumzemju tirgotājiem iegūts maiņas tirdzniecības produkts. 10. – 12. gadsimta tirdzniecībā ir apgrozījusies ārkārtīgi plašas ģeogrāfijas un vērtības nauda. Bez arābu dirhemiem un Bizantijas monētām Latvijas teritorijā atrastos 20 depozītos konstatēts ap 2500 Rietumeiropas sudraba monētu – denāriju. Tie pārstāv ap 50 dažādu valdnieku, kas tos kaluši 60 pilsētās. No vācu pilsētām atzīmējamas Ķelne, Vormsa, Mainca, Magdeburga u.c., no frīzu pilsētām – Emdene un Utrehta. Šīs un citas Rietumeiropas monētas Latvijā nonāca caur Gotlandi – ar vācu un frīzu tirgotāju tiešu līdzdalību.³

Par atsevišķiem kontaktiem ar rietumzemju misionāriem vai viņu izplatīto preču nonākšanu baltu rokās ar tirgotāju starpniecību liecina katoļiem raksturīgo gredzenu un piekariņu krustu atradumi Latvijas arheoloģiskajos izrakumos. Krusta formas rotadatas ar agrīnas gotikas stila iezīmēm baltu sieviešu tērpu rotājumā liecina par kristīgās ticības priekšstatu ielaušanos Latvijas iedzīvotāju sadzīvē. Savdabīgā simbioze, kādā 10. – 12. gadsimtā atklājas baltu ornamentikas un kristīgās Eiropas ornamentālo motīvu saplūdums piekariņos, kaklarotās, piespraudēs, zobenu maksts un roktura rotājumos, skaidri liecina par intensīvu kultūru mijiedarbību jau pirms Baltijas kolonizācijas sākuma.

“Vācu faktors” militārajā, sakrālajā un civilajā kultūrā 13. – 15. gadsimtā

Pirms vācu ienākšanas balti nepazina akmens apstrādi, apdezinātu māla ķieģeļu izmantojumu celtniecībā un ar saistvielu sa-
stiprināta mūra veidošanas konstruktīvos paņēmienus. Salīdzinā-
jumā ar vietējo cilšu koka pilīm, nocietinājumiem vai dzīvojamām
ēkām atnācēju līdznestā būvkultūra bija galvas tiesu pārāka. Cita
lieta, ka pirmo kolonizatoru apmetņu, arī Rīgas mūra arhitek-
tūras sākotnē būs grūti nodalīt tieši vācu tautības amatnieku vei-
kuma īpatsvaru, jo gan ieceļošana Baltijā, gan Rīgas apbūve un
nozīmīgāko ēku celtniecība bija internacionāls pasākums. Mums
nav tiesību pavisam izslēgt iespēju, ka arī ar Kijevas Krievzemes
misionāru palīdzību līdz Latvijai nevarētu būt atnākuši priekšstati
par mūra arhitektūras iespējām, taču redzama apstiprinājuma šai
versijai trūkst. Savukārt Rīgas un arī Daugavas baseina mūra
celtņu rašanās sakarā tikuši pieminēti “Gotlandes meistari”, taču
arī te grūti diferencēt, vai tie bijuši skandināvu izcelsmes zviedru
vikingu pēcteči, Visbijas zviedru amatnieki vai kopš 12. gs. vidus
Visbijā apmetušies vācu apmetnes locekļi. Katrā ziņā jautājumu
stipri sarežģītāku dara tas, ka Latvijā pilis un baznīcās, kuras
tikušas celtas vispirms (Rīgas Sv. Jāņa, Doma, Aizkraukles,
Ikšķiles baznīcā, Turaidas, Raunas, Kokneses u.c. pilis), ir atrodami
no Gotlandes importētie standartizētie būvplastikas elementi –
kolonnu bāzes, stumbri, kapiteļi un konsoles. Līdz Sāmsalas kaļķ-
akmens atradņu apguvei Gotlande bija vienīgā būvēs izmantoto
kalto detaļu piegādātāja gan Ziemeļvācijai, gan Baltijai, tāpēc bez
meistaru zīmju pētījumiem būs grūti atšķirt Gotlandes zviedru
apstrādātos akmeņus no Gotlandes vāciešu izkaltajām būvdeta-
ļām. Tomēr svarīgi ir noskaidrot, kādas arhitektoniskās kvalitātes
raksturo ievērojamākos Latvijas celtniecības pieminekļus, kurus
dokumentālās liecības neapšaubāmi saista ar vācu krustnešu,
priesteru vai amatnieku un tirgotāju iniciatīvu. Tas tad arī būs
atnācēju kultūras vērtību rādītājs, kuru tapšanā kā darbaspēks un

vizuālajā novērtējumā kā sava laika subjekts neizbēgami līdzdalībnieki bija baltu pamatiedzīvotāji. Sākotnēji, Baltijas teritoriju iekarojot, mūra aizsargceltnes vērsās pret latviešiem pašiem, bet, veidojoties feodālajai senjorijai, pilis kļuva par iedzīvotāju aizsargfaktoru pret krieviem, igauņiem, leišiem vai poļiem.

Administratīvās pārvaldes simboli – pilis un cietokšņi. Šodien pēc daudzu seno piļu un cietokšņu ārējā izskata nav iespējams spriest par to formām celšanas laikā. Tieši tāpat bezjēdzīgi runāt par konkrētu mākslas stilu iezīmju meklējumiem funkcionāli plānotajās un ar minimālu greznību celtajās militārās aizsardzības celtnēs. Hronoloģiski to rašanās laiks it kā sakrīt ar vēlās romānikas un gotikas periodu, taču akūtai aizsardzības nepieciešamībai un steigai rosinot būves pabeigšanu, turklāt lietojot vietējos robustos būvmateriālus un hroniski trūkstot augsti kvalificētiem arhitektiem, tēlniekiem, pilis un cietokšņi spēja atbilst tikai pašām vienkāršākajām praktiskajām vajadzībām. No arheoloģijas piemiņekļiem, kas vairākumā gadījumu šodien ir bīskapa ordeņa vai viņu vasaļu pilis drupu stāvoklī, nav dodams vērtējums par to līdzību Rietumeiropas militārās arhitektūras paraugiem. Tomēr kāda līdzība būs gan. Baltijas kolonizēšanā piedalījās divi sabiedrotie, kuri sākotnēji viens otram bija ārkārtīgi nepieciešami. Ikšķiles, vēlāk Rīgas bīskaps veidoja ideoloģiju un pāvesta vārdā noteica politiku. Savukārt Zobenbrāļu ordenis ar mestru priekšgalā bija bīskapu pieaicināts sabiedrotais, kurš vācu ekspansijai piešķīra militāru svaru un pēc paša struktūras pārveides Teitoņu jeb Vācu ordenī ienesa šeit Prūsijas parauga Vācu ordeņa reglamentu.

Sācis ar miera misijas un kristīgās ticības izplatības principa īstenošanu, bīskaps Meinards ieradās Ikšķilē drīz pēc 1180./81. gada. Tieši kurā gadā – nav precīzi zināms.⁴ Šajā lībiešu apdzīvotajā apvidū viņš ar fortifikācijas stratēģa izveicību vai arī pēc kāda zinoša lietpratēja padoma izvēlējās vietu pirmajai misijas baznīcai un mūra mītnei Daugavas krastā starp vietējo ļaužu ciemu un upi. Tā kā baznīca bija simboliski svarīgākā ēka jaunceļamajā

kompleksā, tā izvirzīta priekšplānā, taču aiz sevis tā slēpj 8,5 x 5,1 m lielu divtelpu celtni ar apmestām sienām pastāvīgai dzīvei. Vienā telpā bijusi krāsns apkure, bet otrā arheoloģiskajos izrakumos konstatētas kamīna un dūmvada atliekas. Dzīvojamā ēka ar stūri pieklāvusies baznīcas altāra daļai gandrīz perpendikulāri, veidojot ar aizsargmūri ietvertu nelielu noslēgtu pagalmu. Tajā atradusies pirmā kristīgā kapsēta.⁵ Aiz bīskapa dzīvojamās ēkas nocietinājumu siena vēl sniedzās paralēli Daugavai aptuveni 25 metrus un tad nelielas gravas malā pagriezās pret upi un aizsniedza to. Tādējādi bija radīts ar mūra sētu nožogots otrs pagalms, kurā vajadzības gadījumā varēja uzturēties arī neliela apbruņota vienība. Šī bīskapa celtā baznīca un dzīvojamā ēka par pili uzskatāma visai nosacīti. Tā drīzāk ir kompromisa celtnē, piemērota pasīvai aizsardzībai pret varbūtēju uzbrukumu, nevis garnizona pastāvīgas uzturēšanās vieta. Tomēr ar Rietumeiropas arhitektūras tradīcijām to saista līdzība 11. – 12. gadsimtā Vācijā pie baznīcām celtajām bīskapu pilīm. Tajās daudz līdzības ar valdnieku pilīm, sauktām par pfalcēm, kam bija stipra mūra mājokļa raksturs. Ar šo pirmo un Latvijas arhitektūrai nozīmīgo mūra objektu sākas ģeogrāfiski izdevīgai vietai pielāgoto piļu un cietokšņu celtniecības ēra. Turpmākās vācu feodāļu mītnes un būves vairāk uzsvēra savu draudošo militāro vai aizsardzības raksturu.

Augšpus Doles apmēram 10 km no Ikšķiles uz salas 1185. – 1187. gadā bīskaps Meinards rosināja cita rakstura nocietinātas būves celtniecību. Blakus Sv. Mārtiņa baznīcai tika uzbūvēts ap trīs metrus biezs mūris, kas no trim pusēm ietvēra 1150 m² lielu trapeceveida pagalmu, ar vienu – koka palisādu žogu aizdarināto pusi piekļaujoties Daugavas krastam.⁶ Pēc baznīcas vārda arī pils un sala ieguva Mārtiņsalas nosaukumu, bet ar mūri iežogots pagalms karaspēkam vai pagaidu rakstura būvēm militārajā arhitektūrā ieguva apmetnes tipa pils apzīmējumu.

Tikai pilnīgas drošības apstākļos feodālais seniors varēja atļauties dzīvot bez apsardzes. Taču arī šādam vienatnē izolētam dzīves veidam ienācēju kultūra ir devusi savas ierosmes. Netālu

no Limbažiem Nabes ezera krastā atrodas 14. gadsimtā celta torņveida ēka, kuras divi augšējie stāvi ir bijuši piemēroti dzīvošanai. Tā kā Limbažos Rīgas arhibīskaps parasti rezidēja pavasaros, tad dzīve pie zivīm bagātā ezera, iespējams, būs bijusi saistīta ar uzturēšanos Nabē gavēņa laikā. Nabes muižas torņveida dzīvojamā ēka ir vienīgais šāda tipa viduslaiku arhitektūras piemērs Latvijā. Renesanses laikā Latvijā ir sastopami vairāki dzīvojamie torņi, bet tad tie jau ir uzskatāmi par pārejas formu uz reprezentablu kungu namu. Savukārt tornis kā sevišķi droša arhitektūras forma ir ticis ļoti bieži iekļauts viduslaiku cietokšņu arhitektūrā.

Feodālais seniors pilis un cietokšņos parasti nedzīvoja viens. Gan bīskapam, gan ordeņa mestram vai komturam bija savi padotie – garīgā vai militārā ordeņa locekļi. Viņi pēc viduslaiku ieražas tika apvienoti tā dēvētajās brālībās gan pārvaldes ērtības labad, gan simboliski atdarinot Kristus mācekļu kopienu, sauktu par konventu. Šīs brālības kopā saturēja reglaments, bet garīgo un militāro ordeņu brāļus Livonijā saistīja šķīstības, paklausības un nabadzības zvērests, kā arī solījums nesaudzīgi iznīdēt pagānismu Jaunavai Marijai nolemtajā teritorijā. Dzīve konventā noritēja pēc stingriem priekšrakstiem, tāpēc arī ordeņa brāļu mītnes nocietinātajās pilīs atbilda reglamenta prasībām. Tur vajadzēja atrasties kapelai kopīgām rīta lūgšanām, kapitula zālei svinīgām sapulcēm, kopējai ēdamistabai ikdienai un svētku reizēm (refektorijam), kā arī guļamtelpām (dormitorijam). Bez tam pilīs bija konventa vecākā jeb virsnieka apartamenti, virtuve, noliktavas, sardzes telpas u. tml. Šādas pilis, kuras atbilda ordeņa brāļu kopdzīves prasībām, sauc par konventa pilīm. Ēku veidoja taisnā leņķī savienoti korpusi, nepieciešamajām telpām izkārtojoties virknē. Šo korpusu starpā veidojās neliels noslēgts pagalsms. Raksturīgi konventa tipa piļu piemēri ir Cēsu, Rīgas, Ventspils, Raunas un vēl citas pilis. Arhitektonisko raksturiežimju ziņā tās var būt arī atšķirīgas.

Arhitektūras vēsturē ir pazīstamas vairākas piļu klasifikācijas sistēmas. Viena no tām ļauj pilis iedalīt pēc to atrašanās ģeogrāfiskā

principa. Pēc šī klasifikācijas principa pieminami augstu kalnos, nepieejamās vietās uzcelti cietokšņi, saukti par kalnu pilīm. Latvijā šādam raksturojumam daļēji varētu atbilst Turaidas, Kokneses, Mākoņkalna, Dinaburgas, Embūtes un citas pilis

Kalnu pilīm pretējs cietokšņa variants ir uz upju vai ezeru salām uzceltās, kā arī ar mākslīgu ūdensšķērslī no sauszemes nošķirtās pilis. Tās tiek dēvētas par "ūdens pilīm". Mūsu zemē tādu nav daudz, un, pieminot Alūksnes, Viļakas, Ludzas un Rēzeknes pilis, nebūs grūti iedomāties ezera vai uzstādinātas upes norobežotu pieeju cietoksni. Tomēr "tīru" piļu tipu arhitektūras praksē tikpat kā nemaz nav. Lielākā daļa piļu gan veiksmīgi izmanto minimālos reljefa dotumus aizsardzības kāpināšanai, gan brīvi pielāgo katrai situācijai cietokšņu arhitektūras tipiskos paņēmienus. Tieši tāpat arī reglamentētais konventa ēkas tips nebūt nav ticis dogmatiski ievērots, bet gan elastīgi papildināts ar torņiem, blakuskorpusem, vārtiem, tiltiem un priekšpilīm. Tādējādi cietokšņu un piļu vēsture Latvijā ir skatāma kontekstā ar zemes teritoriālās pārvaldes sistēmas izveidi un attīstību.

Sakrālā celtniecība. Tikai arhitektūras novērtējuma, kā arī arheoloģiskās un dokumentu izpētes metodes kopā varēs jebkad palīdzēt rekonstruēt Latvijā 12. – 13. gs. mijā uzsākto kristīgo konfesiju dievnamu celtniecības ainu. Šodien tā vēl ir veidojama, izmantojot hipotētiskus pieņēmumus un analogijas. Praktiski neiespējami būs ko detalizētāk uzzināt par bojā gājušajiem, Daugavas ielejā appludinātajiem vai vēlākajā laikā stipri pārbūvētajiem sakrālās celtniecības pieminekļiem. Tomēr to rašanās ir nepārprotami saistāma ar vācu ieceļošanas sākotni, jo nevienas citas tautas pārstāvji, kuri būtu epizodiski misionējuši Daugavas baseinā vai kā viestirgotāji uzturējušies vēlākās Rīgas vietā, nav atstājuši drošas liecības par mēģinājumiem celt kristiešu dievnamus nedz pēc pareizticīgo, nedz skandināvu tradīcijām. Neskaidri minējumi un pieļāvumi ir izsacīti par Jersikas pilskalna izrakumos atrastu mūra celtnes fragmentu un it kā ugunsgrēkā

izkusušā zvana paliekām, ko varētu saistīt ar varbūtēju pareizticīgo rituālu tradīcijas sākotni no Krievijas atkarīgajā Latgalē. Tieši tāda pati neskaidrība vijas ap lībiešu apdzīvotajā teritorijā Rīgas upes likumā blakus t. s. Alksnājam konstatēto apaļa plāna mūra pamatu fragmentu, ko arhitekte R. Zandberga saistīja ar iespējām pierādīt romāniskas formas sakrālceltnes esamību šajā vietā. Daudz vairāk skaidrības par hipotētisku rekonstrukciju nav izdevies rast arī par pirmo lībiešu teritorijā celto baznīcu formas pirmtēlu un rašanās hronoloģiju. Tomēr pieņēmumiem var likt pretī kaut dažus faktus un apstipriņošus vērojumus.

Ikšķiles baznīca ir tikusi daudzreiz postīta un pārbūvēta, taču pēc sašaušanas Pirmajā pasaules karā 1927. gadā zviedru mākslas vēsturnieks H. Čellīns un Latvijas Universitātes Arhitektūras fakultātes mācībspēki un studenti to pamatīgi izpētīja un lietoja arī arheoloģijas metodes. Jau tad konstatēja, ka bīskapa Meinarda misijas vietā redzamās mūra baznīcas atliekas ir jaunākas par pirmā misionāra darbības sākuma laiku. Pēc Indriķa hronikas datiem, Meinards jau 1184. gadā uzcēlis Ikšķilē baznīcu. Te uzdodams jautājums – no kāda materiāla iespējams uzcelt baznīcu viena gada laikā? Iespējams, ka tā ir bijusi tikai koka baznīca. Indriķa hronika gan piemin Gotlandes akmeņkaļus, kuri tikuši atvesti nākamajā darbu sezonā, resp., 1185. gadā, lai celtu Meinarda pili. Arheologs Ēvalds Mugarēvičs atzīmē, ka Jāņa Graudoņa atkārtotajos izrakumos 1972. gadā vissenākajā celtniecības slānī konstatēti pusaplī krauti akmens pamati, uz kuriem varēja pacelties Meinarda laika pirmā – koka baznīca.⁷ Daļa šo pamatu iznīcināta, ceļot vēlākajā laikā īsto mūra dievnamu, kāds atbilda bīskapa rezidences baznīcas statusam. Skaidrs ir viens – paša bīskapa drošības apsvērumu dēļ koka dievnams ilgi nevarēja atrasties vienā kompleksā ar mūra žogu un bīskapa pili. Tādēļ to jau drīz nācās pārveidot akmens un mūrējuma tehnikā. Otrā baznīca celta 13. gs. sākumā, kaļot no Gotlandes atvestā akmens portālus, apaļo kolonnu ar dekoratīvām konsolēm un puskolonnām, kas balstījušas velves. Pēc proporcijām un formu tuvības līdzīga

rakstura dekoratīvie elementi Baltijā atrodami tikai Rīgas Doma krustejas arhitektūrā un 13. gs. otrajā pusē celtajā Muhu salas baznīcā Igaunijā.

Ikšķiles mūra baznīca sākotnēji bijusi 22 x 10 m liela divjomu celtne ar sašaurinātu taisnstūra plāna kora daļu, kurā pēc nāves ticis guldīts arī pirmais bīskaps. Pie baznīcas atsegtajos viduslaiku apbedījumos konstatētas tikai uz 13. un 14. gadsimtu attiecināmas senlietas. Baznīca tikusi pārbūvēta 15. un 17. gadsimtā, bet jo īpaši 19. gs. beigās, kad pēc Baltijas vācu sabiedrības iniciatīvas dievnams pagarināts ieejas virzienā un papildināts ar tam neraksturīgu torni. Šī kultūrpolitikas soļa jēga ir saprotama cariskās Krievijas piekoptās rusifikācijas politikas apstākļos – uzsvērt vācu misijas nozīmi un godināt pirmo kristīgās baznīcas galvu Baltijā – bīskapu Meinardu. Jā, šāda apsvērumu virkne liek apšaubīt seno mītu par pirmo mūra baznīcu Ikšķilē, kuru cēlis pats Meinards, un šīs celtnes simbolisko vietu arhitektūras vēsturē. Katrā ziņā pirmā dievnama godu ar Ikšķili var dalīt turpat kaimiņos celtā Mārtiņsalas baznīca. Par baznīcas esamību salā liecina sešu Indriķa hronikā vārdā nosauktu lībiešu kristīšana 1186. gadā. Tas liecina, ka vienlaikus ar mūra pils celtniecības sākumu šeit arī varēja pastāvēt vismaz koka baznīca. Senlietu atradumi mūra baznīcu ir ļāvuši datēt ar 13. gs. pirmo pusi. Tādēļ te nerodas pretrunas ar Mārtiņsalas pils ļaužu un vietējo lībiešu garīgai aprūpei agri celta dievnama vēsturisko nozīmi. Šīs baznīcas grīdā 1897. gadā baltvācu vēsturnieks Antons Buhholcs atrada līdz šim senāko akmenī kalto kapa plāksni ar bruņās tērpta karotāja attēlu pilnā augumā, ar vairogu un šķēpu.⁸

Baltu kristianizācija bija misionāru ideoloģiskais uzdevums. Tā kā visi atnācēji paši bija kristieši, viņu ikdienā liturģijai bija noteikta vieta. Tieši tādēļ arī militāro un garīgo ordeņu priekšniecība rūpējās par dievārdu noturēšanai piemērotu telpu ierīkojumu pilīs. Tagadējā Rīgas pilī tāda bija kapela dienvidastrumu stūrī – aiz Svina torņa – telpā, kura tagad horizontāli pārdalīta un tiek izmantota Ārzemju mākslas un J. Raiņa Literatūras un mākslas

muzeja ekspozīcijai. Pēc Rīgas pilsoņu nodarītājiem postījumiem pilij ordeņa mestrs V. fon Pletenbergs kapelu 15. gs. beigās atjaunoja un atkal iesvētīja Sv. Andreja vārdā.⁹ Mestrs Eberhards fon Monheims šo svēto bija izraudzījis par savu patronu un viņa godināšanas tradīciju bija ieviesis 14. gs. sākumā, ceļot jauno pili. Šī ir greznākā līdz mūsu dienām saglabājusies un viegli restaurējamā kapela viduslaiku celtnē. Divas masīvas kolonnas to daļa divos jomos, bet griestus veido iespaidīgas krusta velves.

Pa daļai sagrautas un izpostītas varam ieraudzīt bijušās kapelas Raunas un Cēsu pili. Kādreizējai kapelai tiks atkal atdota sabiedriska funkcija patlaban atjaunojamajā Ventspils pilī. Bet tādas kapelas ir atradušās gan Dobelē, gan Bauskā, Turaidā, gan visos citos Baltijas misionāru ordeņu celtajos cietokšņos.

1201. gadā dibinātajā Rīgā tās laicīgie patroni tūlīt sāka savu rezidenču celtniecību. Bīskaps un Zobenbrāļu ordenis savas mūra pils cēla blakus un tajās paredzēja arī kapelas. Bīskapam – mazāka, bet Zobenbrāļiem viņu Vitenšteinas pilī bija vislielākā kapela – tagadējā Jura baznīca. Tā kā bruņotajiem militārā ordeņa brāļiem nebija ko būties no vietējiem iedzīvotājiem, tad viņu pilī ierīkotā kapela bija paredzēta vienlaikus arī pilsētas draudzei. Plašā divjomu telpa ar taisnstūra kori un pusloka apsīdu šodien ir vienīgā par pirmo mūra dievnamu Rīgā reāli apzīmējamā celtnē. Šīs baznīcas telpiskā koncepcija, daļu proporcijas un apsīdas ārpusē saglabājusies dekoratīvi profilētā cokoldaļa ir vienīgās pārlicinošās liecības romānikas būvmākslas tradīcijām Latvijā.

Pēc līdzīga lietojuma principa celta pilsētas draudzei un arī pieejama ir bijusi Straupes pils kapela. Tā vienlaikus kalpoja par baznīcu Rīgas bīskapa vasaļa pils un Hanzas pilsētiņas Straupes iedzīvotājiem. Celta 14. gadsimtā, šī trīsjomu halles tipa baznīca atbilda priekšstatiem par cienījamu pilsētas draudzes dievnamu. Augstu virs zemes izmūrētie logi, sienā apslēptās vītņu kāpnes uz velvēm norāda uz baznīcai piemītušo aizsargbūves funkciju.

Pavisam citādi attīstījās dievnamu celtniecība Rīgā. Tā adaptēja no rietumiem nākušos arhitektūras iespaidus, kuru nesēji

bija konkrētu konfesionālo novirzienu (cisterciešu, dominikāņu, franciskāņu) vai sociālo grupējumu pārstāvji. Jāpiebilst, ka sakrālās topogrāfijas un pat baznīcu plāna, kā arī arhitektonisko formu ziņā Rīga daudzējādā ziņā ir sekojusi Hanzas metropoles Lībekas dievnamu raksturīgajām iezīmēm. Kā jau tirdzniecības pilsētās, kurās galvenā vara pieder arhibīskapam, gan Lībekā, gan Rīgā feodālā seniora sēdeklis bija Doms. Rīgā, kur tagadējās Doma baznīcas celtniecības laikā 1211. gadā Zobenbrāļu ordenis un bīskaps līdzīgi dalīja varu, dievnams viņu reprezentācijai kalpoja vienādi. Tas redzams arī baznīcas patrona – Jaunavas Marijas izvēlē, kas abiem varas nesējiem bija kopīgs. Ar savu arhitektūru Rīgas Doma baznīca līdzinās Lībekas, Ratseburgas un Braunšveigas Doma baznīcai, kas arī celtas kā arhibīskapa katedrāles. Tomēr Rīgas Doms burtiski neatdarina nevienu no šiem dievnamiem, tikai tā celtnieki ir pazinuši Ziemeļvācijas celtnes un radoši sekojuši to izveides tradīcijām un paņēmieniem.

Tāpat kā Sv. Marijas baznīca Lībekā, Rīgā 1209. gadā celtā Sv. Pētera baznīca pārstāvēja pilsētas iedzīvotājus. Tā bija namnieku un rātes baznīca. Tāpēc arī tai bija raksturīga tieksme apliecināties ar vērienīgu apjomu, augstāko torni, zvanu spēli un neskaitāmiem altāriem. Par Vācijas – Latvijas kontaktiem viduslaikos liecina tādi fakti, ka Sv. Pētera baznīcas jauno kori ar daudziem katoļu altāriem piemēroto kapelu vainagu 1406. – 1407. gadā sāka celt no Rostokas ataicinātie mūrniekmeistari – tēvs un dēls Rumešoteli. Viņu piedāvātais un Rīgas rātes akceptētais baznīcas pārbūves projekts turpināja Lībekas Sv. Marijas, Rostokas Sv. Marijas, Doberānas cisterciešu klostera, Vismāras Sv. Nikolaja un vēl vairāku Ziemeļvācijas pilsētu dievnamu arhitektūrā izkoptās vēlās gotikas formas. Ar kuģinieku, ceļinieku, tirgotāju aizbildņa – Sv. Jēkaba vārdu gan Lībekā, gan Rīgā saistās formās līdzīgu un 14. gadsimtā celto dievnamu esamība. Šos dievnamus raksturo viens celtniecības materiāls – apdedzinātais sarkanbrūnais ķieģelis, formu konstruktīvās īpatnības, kā arī fasāžu dekoratīvā apdare. Tieši 14. – 15. gadsimtā Baltijā un Ziemeļvācijā šis celtniecības veids un materiāla lietojuma

daudzpusība piedzīvoja savus ziedu laikus. To veicināja tirdznieciskie un administratīvie kontakti pilsētu starpā, celtnieku un amatnieku migrācija.

Rīgas dievnamus līdz Reformācijai rotāja no Antverpenes un Lībekas caur Brēmeni, Dancigu, Kēnigsbergu atvesti apgleznoti vai kokā griezti altāri un skulptūras. Diemžēl Hanzas centru pārpilnība ar šāda rakstura precēm liedza Rīgai attīstīt savas sakrālās mākslas tradīcijas. Agrīnajā 13. – 14. gs. posmā Rīga un Latvija palika Vācijas un Skandināvijas mākslas importa atkarībā. Saglabājušies kokgriezumu paraugi un atsevišķas skulptūras – Sv. Jēkaba baznīcas krucifikss, Melngalvju altāra skulptūras Sv. Juris un Sv. Ģertrūde, kā arī Lielās Ģildes aizlūguma cilnis “Marijas nāve” apliecina galvenokārt Lībekas, Lejasreinas un Ziemeļvācijas sakrālās tēlniecības iespaidus. Tas vēlreiz pierāda tirgotāju iestaigātā rietumu–austrumu vērtību apmaiņas ceļa pastāvēšanu arī šajā sfērā. Pa šo ceļu uz Baltiju pārvietojās gatavā Vācijas izvedprece, pretī gūstot izejvielas.

No Vācijas pilsētām Rīgā un Baltijā ienāca dažādo katoļu garīgo ordeņu sludinātāji un mūki, lai veidotu šeit savus misijas punktus un izplatītu savus uzskatus. Tie nebija pretrunā ar katoļu baznīcas un pāvesta politiku šajā reģionā, un Rīgas bīskapi un arhibīskapi arī nepretojās cisterciešu (1205), dominikāņu (1234) un franciskāņu (kopš 13. gs. vidus) ordeņu iniciatīvai dibināt un celt šeit klosterus. Jau 1186. gadā Daugavas pirmajās misijas vietās ir ieradusies cisterciešu delegācija, kuras sastāvā varēja būt arī mūks Teoderihs no 1163. gadā dibinātā Lokumas klostera. Dažus gadus vēlāk viņš jau sludināja Turaidas lībiešiem, bet ap 1202. – 1211. gadu kļuva abats Daugavgrīvā, kur bīskaps Alberts cisterciešiem ļāva ierīkot klosteri un attīstīt priekšzīmīgu lauksaimniecību. Savukārt Rīgas pilsētā cistercieši 13. gs. vidū dibināja sieviešu klosteri un cēla Marijas Magdalēnas baznīcu. Pirmās bīskapa pils telpas 1234. gadā ieguva dominikāņu mūki, un Sv. Jāņa baznīca ir viņu būvmākslas pierādījums. Savukārt nu jau stipri pārbūvētā 14. gadsimtā celtā Sv. Katrīnas baznīca ar nedaudzajiem viduslaiku

sienu fragmentiem Laipu ielā rāda franciskāņu vīriešu klostera atrašanās vietu. Klosteri kā viduslaiku sociālās aprūpes centri harmonizēja vidi, savukārt garīgo ordeņu brāļi – amatnieki, kalpotāji kā izveicīgi celtnieki piedalījās ievērojamāko būvju tapšanā, mācīja un izglītoja ļaudis, kopa sirgstošos un ar savu pašai dziedīgo kalpošanas priekšzīmi apliecināja patiesu kristīgā cilvēka misiju.

Pilsētu un civilās arhitektūras attīstība. Rīga mums var noderēt par uzskatāmu šādas arhitektūras modeli. Turgus vieta un jau uzceltās zvejnieku apmetnes Rīgas upes likuma veidotajā pussalā bija tas organiskais veidojums, kas Eiropas pilsētu intensīvas attīstības laikā piesaistīja Daugavas satiksmes ceļu un Rīgas jūras līci jau zinošos tirgotājus. Tieši tirgotāju kā uzņēmīga un aktīva sabiedrības sociālā slāņa loma agrīnajā Baltijas kolonizācijas vēsturē vēl nav pa īstam novērtēta. Viņiem pieder pirmatklājēju un pirmās saprašanās takas iestaigātāju gods. Šie tirgotāji jau pirms visiem sludinātājiem bija vienojušies ar vietējiem iedzīvotājiem par preču noliktavu un varbūt pat ziemošanas apmetņu ierīkošanu brīvajā teritorijā starp lībiešu ciemiem. Šīs apmetnes, sauktas par faktoriņām, bija krievu, leišu, dāņu, vācu un varbūt vēl kādu citu tirgotāju ierīkotas un apsargātas. Ar maiņas tirdzniecībā nostiprinātu vienošanos par brīvu ostas, ceļu un zemes izmantošanu veidojās pilsētas tiesiskais pamats, ko Rīgas oficiālajiem dibinātājiem 1198. vai 1201. gadā vajadzēja vairs tikai atzīt par realitāti. Ar feodālā seniora likumdošanas aktu vajadzēja vienotā mehānismā konsolidēt izkaisītos struktūras elementus un ieviest vienus spēles jeb koptdzīves noteikumus. Un, ja šāds autoritatīvs ierēdnis kādai vietai trūka, to nācās ieviest no ārpusē. Protams, tirgotāju interesēm atbilda viņu tiesības aizstāvoša un konsolidējoša vara, kādu, viņuprāt, spēja nodrošināt valstiski noformējušās Rietumzemes feodālās sinjorijas pārstāvji. Dzimstošajam sabiedriskajam veidojumam tika uzspiests kristianizācijas modelis ar Vācijas, Dānijas, Norvēģijas, Zviedrijas pilsētām raksturīgo sociālo tiesvedības un finanšu struktūru. Pilsētas dibināšanas un

arī pārvaldes iniciatīvai nonākot vācu bīskapu un militārā ordeņa rokās, Rīga veidojās par vietējas nozīmes varas un tirgus metropoli. Tajā izpaudās Ziemeļvācijas pilsētām tuvs plānojuma principu lietojums un Hanzas tirdzniecības savienībā izstrādājušos saimniecisko mehānismu darbība.

Pilsētai iegūstot savus administratīvās varas atribūtus, vispirms tiek nosprausta telpa jeb robežas, kurās tad arī tiek celtas nozīmīgākās būves. Pirmais Rīgas kodols ir jau arheoloģiski noskaidrots, un tas ietvēra teritoriju gar Rīgas upi no tagadējās Jāņa ielas pilsētas dienvidu galā un Lielo Zirgu ielu ziemeļos tūlīt aiz Lielās Ģildes. Savukārt pilsētas rietumu robežu aprakstīja pusloks, kas daļēji saskārās ar Rozena, Kungu un Grēcinieku ielu. Ap 1214. gadu šo pirmo pilsētas centra daļu no ārpuses jau ir apņēmusi mūra aizsargsiena, bet tās iekšpusē izvietojās bīskapa pils, Zobenbrāļu ordeņa pils, Domkapitula teritorija ar pirmo no koka celto Doma baznīcu, amatnieku un tirgotāju ģildes. Šīs nozīmīgās celtnes kārtojās rindā vienā galvenās maģistrāles – Šķūņu un Skārņu ielas malā. Otrpus galvenās ielas veidojās civiliedzīvotāju apbūves teritorija ar Sv. Pētera baznīcu, nelielu tirgus laukumu, rātsnamu un atbilstoši 1293. gadā pieņemtajiem būvnoteikumiem – tikai mūra vai pildrežģa konstrukcijā celtiem dzīvojamiem namiem. Galveno ielu virzienu noteica ērta komunikācija starp nozīmīgākajiem objektiem pilsētas struktūrā. Otršķirīgo ielu tīkls veidojās atkarībā no iemērīto apbūves kvartālu rakstura un lieluma. Pirms Rīgas dibināšanas ceļi un ielas bija galvenokārt radušies stihiski, izmantojot satiksmei kāpu muguras un sliktākā veidā pussalas sausākās vietas, bet, veidojoties vācu pilsētai, gan zemesgabalus, gan ielas noteica administratīvā kārtā. Te valdīja zināma loģika: attālums starp divām paralēlām ielām bija divus gruntsgabalus garš. Savukārt ostas pilsētas raksturs diktēja citās tirdzniecības pilsētās jau pārbaudīto paņēmieni – veidot ielas perpendikulāri upei. Tādējādi tika nodrošināta iespēja ērti sasniegt kuģus un ātri pārvietot preces uz noliktavām pilsētas iekšpusē. Jau 13. gadsimtā sākotnējās Rīgas kodols tika

vairākkārt palielināts, jo pilsēta strauji auga un 14. gs. sākumā aizņēma visu tagadējo vecpilsētas teritoriju līdz Daugavai. Arī šo paplašināto pilsētu apņēma mūra aizsargsiena, kura līdz 17. gad-simtam noteica nemainīgu Rīgas lielumu.

Pēc Ziemeļvācijas pilsētu parauga celtie mūra nami Rīgā reti kad sasniedza Lībekas, Rostokas vai Brēmenes turīgāko pil-soņu māju augstumu un apdares greznumu. Tomēr tos visus vienoja kopīga pieeja telpu funkcionālajai sadalei un izvietojumam, kā arī atsevišķi fasādes kompozīcijas principi. Aiz plašām un augstām durvīm pavērās liela telpa, kurā bija ierīkota darbnīca vai kurā notika tirgošanās, preču pārkraušana un svēršana. Šīs telpas dziļākajā stūrī ar atklātu pavardu un manteļskursteni sākās privātā dzīvojamā daļa, kuras telpas parasti atradās sētas pusē. Nama fasāde atklāja tās iekšpusē paslēpto stāvu skaitu, jo tūlīt virs pirmā stāva sākās noliktavas stāvi liela preču daudzuma uzglabāšanai. Bagātākie īpašnieki savu namu fasādes mēdza rotāt ar pakāpienveida zelmiņiem, izmūrētām dekoratīvām nišām, nelieliem lodziņiem vai profilētu ķieģeļu rotājumiem. Šādu oriģinālu namu Rīgā vairs nav. Arhaiskākais no Mazajā Pils ielā Nr. 17/21 restaurētajiem Trīs Brāļu kompleksa namiem ir atda-rināts pēc Johana Kristofa Broces fiksētā viduslaiku Rīgas dzīvo-jamā nama un noliktavu ēkas parauga.¹⁰ Pieticīgās estētikas un ierobežotās funkcionalitātes dēļ šie nami vēlāk bez žēlastības no-jaukti kā neatbilstoši renesanses, baroka vai klasicisma gaumei un jauno laiku komforta prasībām.

Līdzīgi ir klājies arī ievērojamākajām Rīgas sabiedriskajām celtnēm. Pēc Lībekas vai citu Hanzas pilsētu parauga Rīga centās un arī spēja sabiedriskajām ēkām nodrošināt augstāku kvalitāti. Taču vēstures pārbaudi līdz Otrajam pasaules karam daļēji bija izturējis Melngalvju nams, saglabādams sevī daudz no viduslai-kos radītā tēla. Rātsnama vairākkārtējās pārbūves, gilžu ēku pie-ticīgais izskats, pilsētas sejā pavisam nemanāmās bīskapa pilis, skolas, hospitāļi un citas ēkas ir tikušas upurētas 19. gs. saimnie-ciskā uzplaukuma gaumei. Tādēļ arī otrā un trešā gadu tūkstoša

mijā tik diskutabla ir problēma par Rīgas administratīvā centra un pilsētas simbolisko ēku rekonstrukciju vēsturiskās atmiņas vārdā. Protams, šīs grāmatas kontekstā īpašu nozīmi gūst fakts, ka kādreizējie vācu kultūras simboli – pilsētas ievērojamākie nami – ir kļuvuši par Rīgas identitātes rādītāju un ka Latvijas valsts, tieši latviešu kultūras speciālisti iestājās par šo celtni atjaunošanas nepieciešamību.

Ievērojot lokālās īpatnības, 13. gadsimtā veidojās citas vācu kolonistu apdzīvotās pilsētas Vidzemē un Kurzemē. Visu to rašanās kopīga pazīme ir feodālā seniora pils, kuras militārajā aizsardzībā un arī ģeogrāfiskā tuvumā varēja sākt veidoties tirgotāju, amatnieku un apkalpojošā palīgpersonāla apmetne. Atsevišķos gadījumos, kā tas bija Koknesē, Cēsīs, Valmierā, – senpilsētas tika ievietotas ar mūri nocietinātajā priekšpils teritorijā. Savukārt Limbažos, Straupē pilsētu apņēma savs patstāvīgs aizsargmūris vai to no apkārtnes norobežoja piemērots dabiskais reljefs vai kāds ūdensšķērslis. Piemēram, senā Bauska radās pilnīgi neparastā vietā – pussalas smailē, kur to no abām pusēm apskaloja kopā saplūstošā Mēmele un Mūsa, bet no sauszemes sargāja ordeņa pils. Pēc šādas shēmas novietotu pilsētu aizsargājošo pili mēdz dēvēt par vairopili, bet pils aizsegto pilsētu par vairogmiestu.

Latvijas arheoloģijā vēl nemaz nav veikti pētījumi senākajās viduslaiku pilsētās – Straupē, Valmierā, Bauskā, Limbažos, Aizputē, Piltenē, Dobelē un citās, lai gūtu priekšstatu par apbūves veidošanos un raksturu 13. – 15. gadsimtā. Vairākas pilsētas šodien nozudušas no savas sākotnējās vietas un pārceltas citur. Tādas ir Bauska, Koknese, Straupe. Bet arī pārējo apbūve atspoguļo labākajā gadījumā 18. – 20. gadsimta vēsturi un arhitektūras kvalitātes.

Saimnieciskās kultūras liecinieki – muižas. Lai nodrošinātu savus kolonistus un misionārus ar pārtiku, ieceļotāji organizēja savas saimniecības. Tās, pirmkārt, visvieglāk bija iekārtot klostera zemēs, bet otrkārt, arī bīskapa un militārā ordeņa pakļautās teritorijas tika sadalītas pilsnovados un zemes kopā ar visiem uz

tās dzīvojošajiem piešķirtas vasaljiem kā īpašums vai lēnis. Uz šīs zemes tad arī vasalu pienākums bija ražot izejvielas un pārtiku un ar daļu produkcijas apgādāt feodālo senioru. Protams, sākotnējā periodā, kamēr dzimtniecības tiesiskie aspekti nebija sakārtoti, militārā spēka pārstāvji daļu ražas vietējiem iedzīvotājiem gluži vienkārši konfiscēja. Vēlāk viņi to ražoja jau muižās vai klostera zemē, tādējādi arī paši apgūstot trīslauku sistēmu, jaunas zemkopības kultūras un jaunas agrotehniskās iemaņas.

Jau pieminētais cisterciešu abats Teoderihs ir bijis lielisks lauksaimnieks. Pie Daugavgrīvas klostera viņš izveidoja priekšzīmīgu saimniecību. Šos principus viņš ievēroja, arī būdams bīskaps Igaunijā. Klosters un muižās Latvijā attīstījās tāda nozare kā zivsaimniecība. Ar to 14. – 15. gadsimtā veiksmīgi nodarbojušies katoļu mūki baznīcas saimniecībai piederušajā Aizputes Klosterē ierīkotajā diķu kaskādē. Kuldīgas komturijas 1341. gada ordeņa pils inventāra sarakstā starp citiem saimnieciska rakstura datiem aprakstīta arī muižas pozitīvā loma, aizdodot zemniekiem lopus vai labību neražas gadus, kas likumsakarīgi noveda pie zemnieku atkarības pastiprināšanās. Bagāts sociālās un kultūras vēstures fons atklājas muižu turētāju vai citu feodāļu savstarpējo konfliktu un robežstrīdu dokumentos. No tiem kļūst redzams, ka zemnieki sūdzējušies par vasaljiem, savukārt muižturi rakstījuši saviem senioriem par zemnieku nelikumīgu kādas muižas meža vai pļavas izmantošanu bišu koku ierīkošanai, apiņu plūksanai u. tml.¹¹

Nav iespējams rekonstruēt 13. – 15. gs. muižu izskatu, bet to var kaut daļēji iztēloties, ņemot palīgā vēlākus 16. – 17. gs. materiālus. "Muiža" ir zemes īpašuma apzīmējums, bet šaurākā nozīmē to var raksturot kā saimniecības centru ar tajā koncentrētām ēkām, klētīm, darbnīcām, kam perifērijā piekļaujas meži, lauki un ūdeņi. Šis saimnieciskais centrs bija organizēts pēc nocietinātās sētas principa, aiz grāvja, zemes vaļņa vai palisādu žoga paslēpjot īpašuma nozīmīgāko daļu – staļļus, kūtis, labības šķūņus, inventāru un dzīvojamās ēkas. Šādas sētas veidojās kā iežogots apbūves ansamblis ar perimetrāli izkārtotām ēkām tā iekšpusē

un noslēdzamiem vai pat apsargājamiem vārtiem. Šlokenbekas muižas apbūves ansamblis pie Tukuma ir raksturīgs 15. – 16. gs. piemērs politiski nedrošā pārejas laika arhitektūrai no agrīnās feodālās saimniekošanas uz attīstītu muižas saimniekošanas sistēmu. To apņēma mūra žogs ar šaujamlūkām, kuram iekšpusē pieklāvušās saimniecības ēkas. Pēc šī principa, tikai no vienkāršākiem materiāliem bijušas celtas nocietinātās muižas Priekulē, Bikstos, Smiltenē, Mālpilī, Vecsērenē, Emburgā, Rucavā, Platonē u. c. Šīs muižas ar apkārtni saistīja pievedceļi, bet drošības nolūkā muižu ansambļus apzināti veidoja dabisku ūdensšķēršļu – upju līkumu, ezeru vai gravu aizsegā, kā arī ierīkoja mākslīgu grāvju vai uzpludinātu ūdensbaseinu apņemtā teritorijā. Tomēr šādu muižu plānojums ir tikai vispārīgi raksturojams. Drošība un individuālā pieredze ik gadījumā lika meklēt izdevīgāko un lokāli veiksmīgāko risinājumu.

Māksla un amatniecība viduslaikos. Jau sakrālās kultūras apskatā minēts, ka viduslaikos Rīgā un Latvijā nav radīti tēlotājas mākslas augstākajiem kritērijiem atbilstoši darbi, bet visi tie ievesti tieši no Vācijas vai caur to. Cita aina bija vērojama dzīves praktiskās vajadzības apkalpojošajā amatniecības sfērā. Tajā dominēja tendence vienādot Baltijas zemju amatniecības līmeni, kas izskaidrojama ar meistarību plašajām ceļošanas iespējām. Protams, dalījums “augstākajās mākslās” un amatniecībā ir sašaurināts, jo daudzās nozarēs nenotika mākslinieka personības autonomizācija, kas, piemēram, sudrabkaļus, vitrāžistus, mēbeļgaldniekus, podniekus uz visiem laikiem saistīja ar amatu jeb cunftu sistēmu un līdz ar to visaugstākās kvalifikācijas radošam meistaram it kā piekabina “amatnieka” birku.

Livonijas pilsētas bija veidotas kā kolonistu politiskie un ekonomiskie centri, tāpēc vācu iecelotāji uz nacionālo un sociālo atšķirību pamata tajās radīja privileģētu stāvokli sev. Tādējādi pamatiedzīvotāji tika izslēgti no līdzdalības pilsētas profesionālās kultūras radīšanā. Cunftēs organizētie amatnieki pēc analoga ar

tirgotājiem izveidoja savu korporatīvo institūciju – ģildi. Atšķirībā no Rīgas tirgotājiem, kuru ģildi sauca par “Lielo”, amatnieku radītājam ģildei tika dots pavārds “Mazā”. Par tās patronu un aizstāvi amatnieki bija izvēlējušies Jāni Kristītāju, kura 15. gadsimtā kokā grieztā skulptūra līdz Otrajam pasaules karam rotāja Ģildes nama interjeru, bet arhitekta Johana Daniela Felsko 1864. – 1866. gadā pārbūvētās ēkas fasādē šis svētais redzams vēl šodien. Ģilde nodrošināja amatu un amatnieku tradīciju saglabāšanos, izglītības un kvalifikācijas ieguves mehānismu, kā arī aizsargāja un organizēja amatnieku kārtas ritualizētās sabiedriskās dzīves formas. Ģildes un cunftes pastāvēja arī citās lielākajās Latvijas pilsētās: Cēsis, Valmierā, Jelgavā, Kuldīgā, Ventspilī u. c. Vienīgi tajās pārstāvēto amatu daudzums un amatnieku skaits bija nesalīdzināmi mazāks nekā Rīgā.

Amatnieku dzīvi cunftes ietvaros regulēja statūti jeb šrāgas, kuras kā darba likumdošanas kodekss palīdzēja aizstāvēt meistarū intereses un noteica arī viņu pienākumus pret klientu un radāmā darba kvalitāti. Rakstītā formā visvecākā līdz šim saglabājusies Rīgas cunftu šrāga ir 1360. gadā sastādītie zeltkaļu amata statūti. Tiem 1375. gadā sekoja kurpnieku un mūrnieku cunftu šrāgas, bet 1382. gadā – kalēju amata statūti utt. Šrāgu teksti parasti tika pārņemti no Vācijas pilsētās pazīstamajiem cunftu statūtu paraugiem. Katrā konkrētā gadījumā šrāgas tomēr nedaudz lokalizēja, piemērojot vietējai situācijai. Tās glabājās cunftu amata lādēs, parasti rakstītas uz pergamenta.

Nav grūti noprast, ka vairāku desmitu dzīvei nepieciešamu izstrādājumu ražošana bija atrisināta, pateicoties cunftu sistēmai un tajā izglītotajiem amata meistariem. Latvijas muzeji glabā viduslaiku amatniecības izstrādājumus no keramikas, metāla un stikla, taču tikai ļoti retos gadījumos to autors ir zināms. Amatnieka ražotā prece bieži palika anonīma un tika lietota sadzīvē, kur meistara labo slavu un jaunus pasūtījumus nodrošināja vienīgi izstrādājuma teicamā kvalitāte. Latvijas amatnieku produkcija viduslaikos galvenokārt nonāca tikai vietējā tirgū.

Redzamāko un līdz mūsdienām saglabāto amatnieku darba paraugu vidū minamas, piemēram, akmens tēlniecības detaļas Rīgas senāko dievnamu arhitektūrā, portāli, kapakmeņi, tā saucamie piedurvju akmeņi jeb dekoratīvas lieveņu stēlas. Pazīstamākās no tām 1521. – 1522. gadā Melngalvju nama rotāšanai kalis arī Tallinā un Rostokā strādājušais meistars Reinkens. Diemžēl anonīma tēlnieka veikums ir Rīgas pils fasādē 1515. gadā iemūrētie Dievmātes un mestra Valtera fon Pletenberga augstciļņi. Rīgas sakrālarchitektūras greznās formas ir mūrnieku amata meistarū nopelnis, bet dekoratīvie gleznojumi, kuri bagātīgi rotājuši dievnamu velves un kurus radījuši pie krāsotāju un gleznotāju cunftes piederīgie, vēlākā laikā diemžēl tikuši aizkrāsoti. Reformācijas laika stihiskie nemieri un Rīgai, kā arī Latvijai pāri vēlušos neskaitāmo karu un okupantu lavīnas ir aizskalojušas lielāko un būtiskāko viduslaiku amatnieciskās kultūras mantojuma daļu.

Garīgās kultūras liecības: teātris, literatūra, mūzika. Plašākajam cittautiešu un latviešu iedzīvotāju slānim viduslaiku Latvijā teātris un runātais vārds bija pirmā garīgās kultūras sniegtā pārdzīvojumā nesēji. Protams, ja neskaita liturģiju baznīcas dievkalpojumā, kura arī izmanto scēniskās darbības pieredzes elementus. Viduslaikos priesteru organizētā dievkalpojuma svinīgums un reliģiskais saturs praktiski saplūda kopā ar baznīcas priekšā spēlētajām kristīgo praviešu dzīvi un likteņstāstus ilustrējošajām didaktiskajām izrādēm – mirakliem un mistērijām. 1205. gada ziemā kādā no jau uzceltajām baznīcām Rīgas iedzīvotājiem tika spēlēta šāda pirmā zināmā teātra izrāde. Kā lasāms Indriķa hronikā,¹² izrādes rīkotāji vēlējušies iepazīstināt nesen kristītos un arī vēl nekristītos ļaudis ar inscenētām Bībeles epizodēm. Acīmredzot uzveduma saturs tika lasīts priekšā un priesteris vai kāds cits tulks lasīto saturu pārstāstīja publikai. Savukārt aktieri spēlēja Gideona un filistiešu, kā arī Dāvida un Goliāta cīņu ainas, kuru radītais efekts tā pārliecinājis skatītājus, ka tie meklējuši glābiņu bēgot. Tikai tulka un aktieru nomierināti, pirmās

teātra izrādes skatītāji atgriezās dievnamā, lai noskatītos uzvedumu līdz galam.

Nākamajos gadsimtos Rīgas skatītāji iepazīna daudzas Rietumeiropā izplatītas teātra formas, piemēram, mistēriju, meteņa spēles, tā sauktās skolas drāmas. Par spēles vietu tika izmantoti pilsētas laukumi, Rātslaukums, Melngalvju nams. Tomēr ar arhibīskapa Henninga 1428. gada pavēli masku spēles baznīcā aizliedza, lai netiktu profanēta liturģija. Pēc Latvijas pilnīgas kristianizācijas iedzīvotāju noslāņošanās, jādama, turpinājās un izrāžu publiku pārsvarā pārstāvēja Rīgas vācu daļa.

Viduslaiku Latvijā lasītprasme bija klerikāļu un izglītotu tirgotāju privilēģija. Tā kā jau 1211. gadā Rīgā tika nodibināta Domskola, bet 1226. gadā Jura baznīcas un 1353. gadā Pētera baznīcas skola, tad lasītpratēju skaits auga. Tieši tāpat auga arī pieprasījums pēc literatūras. To šajā laikā pārstāvēja ar roku rakstītās grāmatas. Šo darbu veica mūki klosteru skriptorijos, tāpēc grāmatu bija nedaudz, tās bija ļoti dārgas, turklāt līdz 15. gs. vidum rakstītas tikai latīņu valodā. Vecākās grāmatas Latvijā saglabājušās no 13. gadsimta – “Dāvida psalmi” (*Psalterium Davidis*) un “Zālamana līdzības” (*Parabola Salomonis*), kuras 1524. gadā nodibinātajā Rīgas pilsētas bibliotēkā nonāca no reformācijas laikā slēgtajiem klosteriem. 14. gadsimtu pārstāv ar krāšņām ilustrācijām acīmredzot šeit pat izgatavotā “Rīgas misāle” (*Missale Rigense*), kurā ir ievietotas dziesmas, lūgšanas, kalendārijs un pat sens nošu pieraksts.¹³ Viduslaiku literatūru pārstāv arī inkunābulas – līdz 1500. gadam iespīestās, bet ar roku iluminētās grāmatas. Tie ir smagi sējumi koka un ādas vākos, dažkārt papildināti ar ķēdi piekalšanai pie lasītavas galda. Šādas grāmatas jau kļuva pieejamas daudziem, lai gan vēl ilgi ar roku rakstītai un ilustrētai grāmatai saglabājās reprezentatīvā funkcija. Kā prestiža grāmata ir saglabājusies Rīgas latviešu transportstrādnieku 1521. gadā nopirktā un 1500. gadā Lībekā uz pergamenta iespīestā “*Missale Vibergense*”, kura tika novietota uz cunftes altāra Pētera baznīcā. Tāpat rīkojās arī pilsētas vācu sabiedrība, veltot savu

draudžu baznīcām greznās, bet ikdienas lietošanā daudz vienkāršākas pirmās iespiestās grāmatas.

Eiropas mūzikas tradīcijas Latvijā un Rīgā ienāca kopā ar tās nesējiem. No tiem sociāli šķirtais vietējo iedzīvotāju slānis savā vidē tālāk attīstīja tautas muzicēšanas iemaņas, īpaši dziedāšanu, bet vācu sabiedrība izkopa pilsētas kultūrai raksturīgo, daudzveidīgo muzikālo kultūru. Jau 1216. gadā Zobenbrāļu ordeņa paspārnē nodibināta pirmā kora kapela, kas apguva katoļu baznīcas gregoriskos dziedājumus latīņu valodā un ar tiem kuplināja dievkalpojumus Jura baznīcā. 1240. gadā dziedātāju kapela izveidota Doma baznīcā. Jādomā, ka līdzīgas kapelas varēja veidoties arī Cēsīs, Valmierā, kur atradās lielākie ordeņa centri un pastāvēja ievērojamas baznīcas ar lielām draudzēm. Savukārt Rīgā kā Hanzas pilsētā ieplūda arī cittautu laicīgā mūzika. No 14. gadsimta šeit pastāvēja pilsētas muzikantu amats, kurā uzņēma tikai apdāvinātus vācu tautības iedzīvotājus. Viņiem bija īpaši atbildīga loma pilsētas svētku un sadzīves papildināšanā ar orķestrim raksturīgu bazūņu, cinku, vijoļu dzimtas stīgu instrumentu spēli. Rīgas pilsētas, kā arī Rīgas arhibīskapa mūziķi 15. gadsimtā tika atzīti par Eiropas labāko galma mūziķu kopām līdzvērtīgiem izpildītājmāksliniekiem.

Livonijas konfederācijas sabrukuma laiks vācu garīgajā un materiālajā kultūrā

Reformācijas, kontreformācijas un humānisma devums reliģijai, literatūrai, valodai un izglītībai. Reformācija Livonijā nozīmēja feodālo senioru vienvaldības beigas. Tiekot satriektiem katolicisma tiesiskajiem pamatiem, sabruka arī bīskapu valstiņu ekonomiskais spēks un konkurencē par varu Vācu ordenis Livonijā svinēja izeju uzvaru. Tāpēc arī tas, sajuzdams tuvējo reformu neizbēgamību pēc Ordeņa likvidēšanas 1523. gadā Prūsijā, aizvien vairāk atbalstīja laicīgās tendences un savus brāļus vairs

nespieda atsācīties no mantas, bet gan drīzāk viņus kārdināja ar tās apsolījumu uz baznīcai atņemto vērtību rēķina. Notika īsta katoļu baznīcas īpašumu ekspropriācija. Slēdzot baznīcas un klosterus, ne tikai iznīcināja dievnamu inventāru un mākslas darbus, bet arī sadalīja katoļu zemes īpašumus. Stihiskajos 1522. – 1524. gada svētbilžu grautiņos aizgāja bojā desmitiem apgleznotu un ar skulptūrām rotātu altāru relikviju un tēlniecības darbu. Dažas ar roku rakstītas klosteru bibliotēku grāmatas Rīgas rāte lika savākt un uzglabāt, uz šī fonda 1524. gadā izveidojot Rīgas pilsētas bibliotēku. Savukārt baznīcu liturģiskos traukus, svečturus un relikvijas, kuras palika neizvestas vai nenoslēptas, rāte lika savākt un ieslēgt savās telpās, lai vērtīgos izstrādājumus pūlis neizlaupītu vai neiznīcinātu. Tomēr attieksme pret katoļu kultūru kopumā bija neiecietīga, atklāti zaimojoša, jo jau kopš reformācijas pamestā Jura baznīca 1556. gadā tika pilnīgi slēgta un pārbūvēta par noliktavām. Jāņa, Marijas Magdalēnas un Katrīnas baznīcu ar klosteriem piemeklēja līdzīgs liktenis. Tikai Rīgas Melngalvi, kādu personisku apsvērumu vadīti, bija saglabājuši no sava Katrīnas baznīcā novietotā altāra trīs zīmīgas skulptūras – Svēto Juri, Maurīciju un Svēto Ģertrūdi.

Var apgalvot, ka reformācija demokratizēja visas sabiedriskās dzīves formas un jomas, kurās strauji ienāca renesances gars. Renesanses individuālisms un tieksme pēc izglītības, zinātnes, sadzīves vērtībām un komforta kļuva visaptveroša. Ja Baltijā un Latvijā nav radušies tieši itāļu renesanses iespaidiem piesātināti kultūras pieminekļi, tas nenozīmē, ka šeit būtu bijis svešs renesanses brīvais gars un tā brāzmainais temperaments. Reformācijas un arī renesanses gara uztvērējs Livonijā bija pilsētas, tātad atkal pārsvarā vācu iedzīvotāju daļa vai viņiem pietuvinātie cittautieši. Mēs atradīsim renesanses pēdas Rīgas un Vidzemes luterānisma sludinātāju Silvestra Tegetmeijera un Andreasa Knopkena sprediķos, Rīgā izplatītajās Mārtiņa Lutera uzsaukuma vēstulēs Vidzemes kristiešiem, caur Nīderlandi un Ziemeļvāciju šeit ienākušajās idejās par pilsētu nocietināšanu ar "ideālajām pilsētām" raksturīgiem

zvaigznes formas zemes vaļņiem, ūdens grāvjiem un kanāliem, izglītības lomas palielināšanos un tās satura humanizēšanos. Tieši tāpat šie cittautieši kļuva par upuri jaunā pasaules uzskata koriģēšanas kampaņai – kontrreformācijai jeb katoļu baznīcas un ticības tiesību atjaunošanai Rīgā un Vidzemē. Ar Stefana Batorija rīkojumu Vidzemē atjaunoja katoļu arhibīskapa varu, uzsāka jezuītu misionāru iepludināšanu Livonijā, jezuītu skolu un kolēģiju dibināšanu. Raksturojot šo laiku, vācbaltieši uzsver savu pretestību kontrreformācijai un sīvo luterticības aizstāvību. Rīgas un Vidzemes vācieši konfesionālajā ziņā simpatizēja zviedriem un pārgāja luteriskās Zviedrijas pusē.¹⁴

Lai gan kontrreformācija Livonijā bija vairāk katoļu baznīcas revanša kustība, gan ideoloģiskā, gan politiskā plānā tai nevarēja būt lielas sekmes. Reiz brīvības “atziņas ābolā” kodusie livonieši nevēlējās atgriezties pāvesta klēpī, un tāpēc par kontrreformācijas liecībām kultūrā daudz vis nebūs ko sacīt. Viens no uzskatāmākajiem varētu būt piemērs Polijas izcelsmes arhitektūrai Vidzemē – nocietināta torņa un privātās kapelas apvienojums dzīvojamā tornī Vidzemes arhibīskapa Otto Šenkinga pagaidu mājoklī Mūrmuižā pie Valmieras. Tas celts 16. gs. beigās. Cita šāda liecība ir ar Polijas un Lietuvas garīgās kultūras starpniecību Latvijā ienestās itāļu renesanses formās veidotais katoļu arhibīskapa Patrīcija Nidecka kapa piemineklis Cēsu Sv. Jāņa baznīcā, kas darināts pēc 1587. gada. Tomēr kopīgajā Livonijas kultūras ainā reformācija un epizodiskā kontrreformācija nevis viena otru izslēdz, bet gan papildina, jo abām vajadzēja nākt ar dzīvi apliecinošām programmām. Tieši tādēļ arī kontrreformāciju Latvijā nevar uztvert par renesanses noliedzēju vai tās reakcionāru antipodu. Polijas karaļa vara nedrīkstēja demonstrēt atklātu garīgo totalitārismu. Gluži otrādi, kontrreformācijas laikā īpaši uzplauka Rīgas humānistiskā garīgā kultūra un sabiedrības intelektuālā daļa guva bezgala daudz jaunu impulsu, kuri stāvēja pāri konfesionālām un politiskām ambīcijām. Humānisma ietekmē Rīgas Domskola organizēja izrādes, kurās skolotāju vadībā lomas tēloja audzēkņi. Pirmā

zināmā izrāde notikusi Jāņa baznīcā 1519. gadā. Viela skolas drāmām parasti tika ņemta vai nu no Bībeles (kā 1582. gada izrādei "Jēkabs un Jāzeps"), vai arī no antikās vēstures, 1576. gadā izrādot fragmentus no Tita Līvija "Albas kara".

Par reformācijas ietekmi uz humānistu uzskatu pasauli liecina franciskāņu mūka un alvas lējēja Burkarda Valdisa pāriešana luterisma piekritēju pusē un pievēršanās literatūrai. Jau 1527. gadā Rīgā tā saucamo meteņa spēļu laikā tikusi izrādīta viņa sarakstītā alegoriskā drāma "Līdzība par pazudušo dēlu". Šajā lugā autors enerģiski polemizē ar katoļu baznīcas postulātiem un pauž atzinību progresīvajai Lutera mācībai. B. Valdisa luga ir nozīmīgs sasniegums ne tikai Rīgas vācu kultūrai, bet arī visai vācu reformācijas laika dramaturģijai kopumā. Kad poļu varas laikā 1583. gadā Rīgā atvēra jezuītu skolu, arī tā rikoja skolas izrādes, propagandējot katolicismu. Skolas izrādes latīņu valodā Rīgā notika jau 17. gadsimtā, bet tad tās atkal sāka rīkot vācu valodā, piemēram, 1648. gadā Domskolai izrādot "Judītes" sižeta literarizētu pārcēlumu.¹⁵

Humānisms 16. gs. kultūrā izpaudās arī ar iespieddarbu tīrāzēšanas apjomu palielināšanos. Strauji pieauga diplomātiskā sarakste, vēstures avotu daudzums, enciklopēdiska rakstura izdevumi. Kā jauns un dinamisks aktuālo notikumu apgaismošanas materiāls 16. gadsimtā parādās iespīestas publicistiskas skrejlapas, piemēram, ar luterānisma un katolicisma aizstāvju kareivīgiem un polemiski vēršiem rakstiem, karikatūrām, pamfletiem u. tml. Tiek uzsākta laikrakstu iespīšana. Tomēr galvenais vēstītājs avots ir hronikas. Par Livonijas kara laika notikumiem un plašo kultūras fonu Latvijā un Igaunijā vēsta Livonijas ordeņa mestra Henrika Gālena rakstveža Johana Rennera hronika "Vidzemes vēsture". Tās ar 1582. gadu datētais oriģināls glabājas Brēmenes universitātes bibliotēkā. Tallinas mācītāja Baltazara Rusova 1578. gadā Rostokā iespīestā "Vidzemes hronika" ir pēdējais plašākais sacerējums arhaiskajā viduslejasvācu valodā. Protestantisma uzvara un Mārtiņa Lutera veiktais Bībeles tulkojums normativizēja

vācu valodu un modernizēja to, veicinot visā vācu valodas telpā, arī Baltijā, augšvācu dialekta izplatīšanos literārās valodas statusā.

Baltijas un Rīgas vācu kultūra ir visas Eiropas vācu kultūras daļa, tāpēc nav lieki jāpierāda kopīgās kultūras telpas vienotība. Baltijas jaunieši jau kopš 15. gs. otrās puses lielā skaitā studēja uzskatu ziņā progresīvajā Rostokas universitātē un kopš 1632. gada arī Tērbatas universitātē, kur bija plašas renesanses humānisma sasniegumu iepazīšanas iespējas. Literātu, izglītotu un progresīvu sava laikmeta humānistu vidū ieskaitāmi arī tie Baltijas vācu izcelsmes pārstāvji, kuru dzīvē filantropija vai humanitārie jautājumi nebūt nebija primārie. Rīgas tirgotāju dzimtas atvase Dāvids Hilhens (1561 – 1610) bija studējis tiesību zinātnes Ingolštates, Tībingenes un Heidelbergas universitātē. Tieši viņš 1588. gadā panāca pirmās grāmatu spiestuves dibināšanu un tipogrāfa Nikolaja Mollīna aicināšanu uz Rīgu, kā arī veicināja pilsētas bibliotēkas paplašināšanu. Viņš kļuva arī par pirmo dzimtniecības tiesību autoru un kodifikatoru Latvijā. Tomēr visi 16. – 17. gs. Baltijas pedagoģiski vai estētiski ievirzītie raksti, kurus mēs tradicionāli ierindojam humānisma kultūras mantojumā, ir šeit aklimatizējušos svešinieku un vietējo vāciešu jaunrade. Viņu devums Rīgas un Latvijas humānisma mantojumam ir motivēts ar nolūku – “atražot” klasisko sholastu garu un cauraust ar latīņu valodas izteiksmes formām ikvienu savu sacerējumu. Par Rīgas rātes stipendijām viņi bija studējuši ārzemju augstskolās un pēc studijām kļuva par izglītotiem pilsētas ierēdņiem. Viņi arī visbiežāk sacerēja pilsētas vēsturei un savam laikam veltītus cildinājuma aprakstus vai dzeju. Tāds bija Domskolas rektors un Pētera baznīcas mācītājs R. Pistorijs, kurš ir daudzu dzejoļu un epitāfiju autors. Vēsturisku eposu par Rīgas vēsturi – “Daugavas paklājs” 1554. gadā Vitenbergā ir publicējis humānists A. Eicēdijs. Īpaši atzīmējams ir Bazilija Plīnija sacerētais “Rīgas pilsētas slavinājums”, kas iespiests 1595. gadā.

Cīņā pret katolisko reakciju Vidzemes luterāņi centās iesaistīt plašāku sabiedrību. To varēja panākt ar lasītprasmes izplatīšanu

pamatiedzīvotājos un iespieddarbu izdošanu arī latviešu valodā. Rīgai nonākot Zviedrijas atkarībā, jezuītu mācību iestādes slēdza, bet skolu darbību pakļāva rātes un konsistorijas kontrolei. Rāte daudz uzmanības pievērsa Domskolai un Kārļa XI 1675. gadā atvērtajam licejam. Tā kā izglītības iestāžu un skolu vidū pastāvēja noteikta gradācija, Domskola un licejs kļuva par garīdzniecības, turīgo pilsoņu un muižnieku bērnu mācību iestādēm. Rēķinu skolas – tā dēvētās Jēkaba, Pētera un Bāriņu skolas apmeklēja pārsvarā vācu namnieku un tirgotāju bērni. Baznīcu skolās mācījās vācu tautības sīkpilsoņi, bet lasīšanas un rakstīšanas skolās bija atļauts iet arī trūcīgo pamatiedzīvotāju bērniem. Par nopietnu ieguldījumu skolu attīstībā uzskatāmi hercoga Gotharda Ketlera 1567. gada recess par jaunu baznīcu skolu un nabagmāju celtniecību Kurzemē un arī zviedru karaļa Kārļa XI dibinātās draudžu skolas Vidzemē – Zeltiņos, Gaujienā, Aumeistaros. Skolās izmantoja arī Rīgā iespiestās grāmatas, piemēram, 1589. gadā Nikolaja Mollīna spiestuvē iznākušo “Ētikas grāmatīņu” (*Libellus ethicus*).

Roku rokā ar izglītības un grāmatu iespiešanas politiku gāja arī aizvien pieaugošā nepieciešamība konsolidēt sabiedrību un “pamanīt latviešus” starp pārējiem ļaudīm, kā arī dot viņiem laikam atbilstošas iespējas savā valodā. Kurzemes hercoga galma mācītāja Georga Manceļa sastādīta, 1638. gadā iznāk pirmā latviešu valodas vārdnīca “*Lettus. Das ist Wortbuch*”. Tā paredzēta vācu tautības luterāņu mācītājiem, kuriem jāapgūst latviešu valoda, lai spētu vadīt dzimtļaudīm saprotamu dievkalpojumu. Tādā pašā nolūkā G. Mancelis sarakstīja latviešu valodā sprediķu grāmatu visām gada svētdienām un svētku dienām. Grāmata ar vācisku nosaukumu “*Langgewünschte Lettische Postill*” iznāca 1654. gadā un piedzīvoja vairākus atkārtotus izdevumus. Izdevēja G. Šrēdera tipogrāfijā Rīgā 1631. un 1643. gadā iespieda G. Manceļa sastādītu rokasgrāmatu “Latviešu ceļvedis” (*Lettisch Vademecum*), kas normativizēja latviešu valodu atbilstoši 17. gs. ortogrāfijas prasībām. Tomēr 17. gadsimtā iespiestās literatūras pamatsaturs bija sprediķi, teoloģiska satura raksti, tādi kā Pāvila Einhorna

“Elkudievības atspēkošana” (*Wiederlegunge der Abgötterey*, 1627. g.) vai rokasgrāmatas lauksaimniecības pamatzinībās, piemēram, Sebastiana Guberta “Ekonomiskā stratagema jeb topošais lauksaimnieks.” (“*Stratagema oeconomicum oder Ackerstudent*”, 1645, 1649). Izglītojošs un tomēr arī enciklopēdiska satura darbs ir Rīgā 1682. gadā vācu grāmatizdevēja Johana Georga Vilkena tipogrāfijā iespiestais čehu apgaismotāja Jana Amosa Komenska sacerējums “Attēlos redzamā pasaule” (*Orbis sensualium pictus*). Par unikālu kultūras fenomenu kļuva Alūksnes vācu mācītāja Ernesta Glikā Bībeles tulkojums un zviedru valdības atbalstītā Bībeles pirmizdevuma iespiešana 1500 eksemplāros latviešu valodā. Vecās un Jaunās derības tulkojumus viņš sāka 1681. gadā un pabeidza 1685. un 1689. gadā, bet Bībele pilnībā iznāca no 1685. līdz 1693. gadam. Turpmākos 200 gadus šis izdevums lielā mērā noteica latviešu rakstu valodas attīstību un tradīcijas.

Tā kā latviešu izglītības, rakstītās literatūras un tiesību jomā 16. – 17. gadsimtā latvieši nebija spējīgi sevi pārstāvēt, šo darbu veica cittautieši – zviedru, vācu, poļu u.c. tautību izglītotie iecelotāji, kuri darbojās zemes un pilsētu pārvaldē. Viņu aktīvi palīgi un starpnieki starp vācisko virsslāni un plašo pamatiedzīvotāju daļu bija aristokrātijai lojālie mācītāji, arī pa lielākajai daļai vācu izcelsmes. Tomēr arī pašā vācu nometnē viss nenoritēja absolūtā vienprātībā un saskaņā. Nākas runāt par tādu savdabīgu kultūras fenomenu kā sava veida šķelšanos jeb slēptu kontrreformāciju protestantiskajā Kurzemes hercogistē. Tai kā no Polijas karaļa atkarīgai vasaļvalstij dažkārt nācās piekāpties un būt iecietīgai pret katoļticīgajiem. Tādējādi Kurzemes hercogistes Polijas–Lietuvas karaļvalsts pierobežā pie dažādām konfesijām piederīgo muižnieku starpā gadījās jauktās laulības, bija vērojama arī atklāta simpatizēšana katoliskajai Lietuvai un pat veselu apgabalu pāriešana katoļticībā. Ekonomiskā izdevīguma vārdā izšķīroties par ticības maiņu, Kurzemes iekšienē radās vairāki katoļu novadi: Ilūkste, Subate, Skaistkalne, Lēnas, Alsunga, Jūrkalne un Gudeņieki un vēl dažas citas muižas. Tajās pastiprinājās poļu kultūras

ietekme, kas tur nomanāma vēl šodien – dziesmās, tautas tērpos, amatniecībā, dažās tradīcijās.

Aristokrātijas vidū 17. gadsimtā attīstījās arī tādas reliģiskā liberālisma izpausmes kā aizraušanās ar dažādām konfesionālām ievirzēm. Par tādām var uzskatīt dažu muižnieku pievēršanos Žana Kalvina mācībai un Kurzemes hercogu galma atbalstītajam, H. Cvinglija inspirētajam reformētās reliģijas virzienam. No šādām garīgām strāvām Vidzemē līdz Ziemeļu karam nelielā daļā izglītoto cilvēku un muižniecībā populārs kļuva Hallē dzimušais piētisms. Tieši dabiskums un cilvēciska vienkāršība tuvināja ļaudis šai luterismam tuvajai mācībai tik ļoti, ka uz Halli traucās vairāki Vidzemes teoloģijas studenti. Arī no Tērbatas uz Pērnavu īslaicīgi pārceltajā universitātē piētisms bija jau pārkāpis teoloģijas ietvarus un tieši ietekmēja latviešu un igauņu iedzīvotājus dedzīgai sekošanai. Šis kustības atbalsis savdabīgā veidā 18. gs. 30. – 40. gados it kā organiski saaudās ar hernhūtismu jeb brāļu draudžu sektantismu.

Baznīcu celtniecība. Pēc reformācijas notikumiem un Livonijas feodālo valstu konfederācijas sabrukuma Baltijas vācu sabiedrībai nācās iet savu garīgās izvēles ceļu. Taču to konsekventi darīt bija sarežģītāk nekā nojaukt katoļu altārus un vārdos pieņemt orientāciju uz jauniem konfesionāliem principiem. Nākas konstatēt, ka 1523. – 1524. gadā Vidzemē un Rīgā, līdzīgi kā Vitenbergā, Drēzdenē vai Štutgartē un Torgauā, reformācijas pasludināšanas rezultātā tikai sāka veidoties jaunās Lutera sekotāju draudzes. Tie paši ļaudis, kuri iepriekš bija piedalījušies katoļu dievkalpojumos, nu pārorientējās uz citiem dievnamiem, jauniem mācītājiem un citādi strukturētu draudzes sastāvu. Pilsētās nebija vajadzības celt jaunus dievnamus, jo latviešu un vācu draudzes Rīgā ātri atrada sev mājvietu, bet Valmierā, Cēsīs un Rūjienā dievkalpojumi notika vienās telpās, tikai atšķirīgā laikā pulcinot vācu vai latviešu draudzes.

Kamēr Vidzemē un arī Kurzemē noritēja bīskapu valstu zemes dališana un ordeņa valsts agonija, skaidras nostājas jaunās

konfesijas pieņemšanai vai atraidījumam nebija. Livonijas piļu kapelās kā agrāk notika dievkalpojumi, bet ar kuru brīdi tie kļuva protestantiski – tādu ziņu nav. Nelielās piļu kapelas Jelgavā, Dobelē, Kuldīgā, Ventspilī, Durbē, Tukumā, Talsos un Alsungā 1566. gada baznīcu vizitācijas laikā pierādīja nespēju apkalpot plašākas draudzes, uzņemt muižu ļaudis vai pulcināt apkārtnes iedzīvotājus.¹⁶ Trūka arī mācītāju. Jaunajai konfesijai kā Vācijā, tā Baltijā trūka ideoloģiski pārliecinošu sakrālās mākslas darbu. Turklāt līdz hercogistes izveidei Kurzemē 1561. – 1562. gadā un poļu karaļa vietvalža iedibinātā miera sākumam 1582. gadā Rīgā un Vidzemē nevarēja norisināties nekādi baznīcas institūciju un dievnamu kultūru stiprinoši procesi. Jāatzīst, ka, Vācu ordeņa valstij pārtopot hercogistē un tās pēdējam mestram G. Ketleram – hercogā ar luterisku orientāciju, gūtais miers visātrāk deva rezultātus. Hercogs pats rādīja priekšzīmi, 16. gs. 80. gados uzbūvējot Jelgavas rezidences pili gan plašu kapelu, gan 1582. – 1583. gadā vēl atsevišķu bruņniecības patronam Sv. Jurim veltītu baznīcu. Abas šīs sakrālceltnes, kā arī Dobeles pili uzbūvētā kapela būtu uzskatāmas par vērtīgākajām Latvijas agrīnā protestantisma celtnēm. Diemžēl vērienīgais Frančesko Bartolomeo Rastrelli ar to nerēķinājās un 18. gs. sākumā paredzēja nojaukšanai visu vecās rezidences kompleksu. Bet pēc Lielā mēra, pamazām sabrūkot Dobeles pilij, gājusi bojā arī turienes kapela, kas bija izveidota landtāgu viesu un hercoga galma uzņemšanai.

Ar 1567. gada 28. februārī izdotu rīkojumu G. Ketlers izvirzīja savai zemei vērienīgu uzdevumu. Tā kā baznīcu vizitācijā bija atklājies neciešams stāvoklis, latviešiem grimstot pagānismā, bet vācu draudzēm pulcējoties uz dievvardiem, kur pagadās (jo deviņi dievnami visā Kurzemē nekādi nevarēja būt pietiekams daudzums), hercogs uzdeva par pienākumu zemi īpašumā ieguvušajiem muižniekiem par saviem līdzekļiem isā laikā uzcelt 70 jaunas baznīcas, apgādāt tās ar nepieciešamo inventāru un algot mācītājus. Arī šoreiz hercoga dzimta pēc sava rīkojuma rādīja tūlītēju paraugu, sekmējot Jelgavas Sv. Trīsvienības vācu draudzes

baznīcas celtniecību (1574 – 1615). Tā bija vērienīgākā protestantiskā dievnama celtnē visā Latvijā. To projektēja un celtniecības darbus vadīja Rīgas pilsētas būvmeistars Joriss Jorissons Frēze – izceļotājs no Nīderlandes. Plašā baznīca bija projektēta kā trīsjomu bazilika un piepildīta ar sevišķi augstvērtīgiem iekārtas priekšmetiem.¹⁷ Vienlaikus ar vācu draudzi hercogistes galvaspilsētā Jelgavā savu dievnamu 1573. gadā sāka būvēt (pabeigts 1641. g.) latviešu draudze. Tā ir vēl šodien pastāvošā Sv. Annas draudzes baznīca. Rosinošajam paraugam sekoja vairāku Kurzemes muižu īpašnieki, drīzā laikā ceļot no mūra vai koka dažādas konstrukcijas, daudzveidīga plāna un telpiskā risinājuma baznīcas.

Par galveno luterāņu konfesijas ieviesto jauninājumu var uzskatīt baznīcu plāna vienkāršojumu, altāra pievirzīšanu tuvāk draudzei un kanceles ierīkošanu vai nu draudzes telpas vidū, vai pie tās gala sienas. Te izpaudās M. Lutera prasība sludinātājam fiziski atrasties savas draudzes ļaužu vidū, nevis palikt šķirtam no cilvēkiem. Šai prasībai vislabāk atbilda divdaļīgā plāna dievnami, kuros altāra daļa un draudzes telpa ir sapludinātas vienā apjomā, bet zvanu tornis veido atsevišķu piebūvi fasādes rietumu pusē un noder gan savai tiešajai funkcijai, gan par vējtveri. Šādi ir celtas Ilmājas (1620. – 1630. gadi), Ķerklīņu (1640 – 1641), Valdemārpils (1646), Ēdoles (1647 – 1648), Vānes (1663), Priekules (1683 – 1684) u. c. baznīcas. Vairākos gadījumos muižnieki baznīcu altārdaļā ierīkoja pagrabus savas dzimtas piederīgo apbedīšanai. Tādējādi šīs baznīcas kļuva arī par kaut ko līdzīgu piļu kapelām ar laicīgā patrona ģimenes piederības uzsvērumu kā iekārtojumā, tā arī relikvijās un atsevišķos liturģiskajos momentos. Kā atgriešanās pie gotikas un katoļu laika telpiskās uzbūves izskatās trīsdaļīgā plāna dievnami. Tajos gan savienotas, bet kā atsevišķas daļas pastāv draudzes telpa ar sašaurinātu un pazeminātu altāra daļu un priekšpusē piebūvētu torni. Šādi dievnami ir sarežģītāki, un to telpiskajā attīstībā ir iespējamās variācijas. Miniatūra šī tipa baznīca ir Vernerera fon Butlara 1591. – 1596. gadā celtā Strazdes baznīca, bet vērienīgākās – Iecavas (1641) un Bauskas Sv. Gara

vācu draudzes 1591. – 1614. gadā celtā baznīca. Tajās ir vairāki simti vietu, un vairākas no šī tipa baznīcām gadsimtu gaitā ir uzkrājušas ievērojamas dekoratīvā kokgriezuma, memoriālās tēlniecības un lietišķās mākslas izstrādājumu kolekcijas.

Greznākās trīsdaļu plānu baznīcas tika celtas gan ar dekoratīvi velvētiem griestiem (Tērvete, Nereta, Elkšņi), gan pēc pilsētu baznīcu parauga ar pilāriem vai kolonnām sadalītas trijos jomos. Šeit izejas punkts ir Jelgavas Sv. Trīsvienības baznīca kā vissarežģītākais arhitektoniskais veidojums, bet tās plāna pielāgojums greznām mazpilsētu un lauku draudžu baznīcām atrodams Jaunpils (1591 – 1592), Nurmuižas (1594), Zlēku (1646 – 1648) un Kuldīgas Sv. Katrīnas (1654 – 1672) dievnāmā.

Kurzemes dievnamu kvalitāšu uzskaitījums nebūtu pilnīgs, ja neminēts paliktu to mākslinieciski bagāto interjeru veidojums. Tajā saskatāma plaša stilistiskā diapazona koka tēlnieku darbnīcu un skolu, kā arī individuālā rokkraksta izpausmes. Kurzemes sakrāl-māksla ir Latvijas ievērojamākais starptautiskas intereses un apbrīnas cienīgais fenomens, kas ir radīts ar vācu muižniecības finansiālo atbalstu, saskaņā ar viņu gaumi un pieaicināto vietējās cilmes un ieceljošo mākslinieku iespējām radīt laikmetīgu mākslu.

Ar Zapoļskijamas miera līguma noslēgšanu par noteicošiem tika atzīti vācu likumi, par oficiālo – vācu valoda, bet par valdošo baznīcu atzīta Augsburgas konfesijas luteriskā baznīca. Tās organizācijai kopš 1530. gada izdots liturģiju reglamentējošais norādījumu un dziesmu krājums “Rīgas baznīcas reglaments” (*Rigische Kirchenordnung*) bija kalpojis jau ilgi un piedzīvojis vairākus atkārtotus izdevumus.¹⁸ Norādes par to, kā ceļamas baznīcas, kā aprīkojamas ar iekārtas priekšmetiem, bija 1572. gadā Rostokā iespiestajā Aleksandra Einhorna sastādītajā “Baznīcas reglamentā” (*Kirchenordnung*). Tajā bijušas arī nodaļas par baznīcu dibināšanu, pārvaldi, liturģiskajām prasībām, taču nekur nav saglabāties neviens šīs grāmatas eksemplārs. Diemžēl arī neviens Rīgas, ne Vidzemes dievnams nav saglabājis kopš reformācijas nemainīgu interjeru, nemaz nerunājot par pašiem iekārtas priekšmetiem, no

kuriem paši vecākie attiecas tikai uz 17. gs. vidu. Tomēr par tendencēm baznīcas kultūrā liecina Rīgas būvmeistara J. J. Frēzes 1587. – 1589. gadā celtais Sv. Jāņa baznīcas pagarinājums. Tā ir šobrīd Latvijā vienīgā sakrālceltne, kas apliecina protestantiskās kultūras prasības arhitektūrai metropoles centrā un laikmeta būvtehnikas, arhitekta un amatnieka iespējas radīt Nīderlandes renesanses arhitektūrai adekvātu būvi. Tomēr poļu valdīšanas laikā Vidzemē nesevoja izvērstā luterāņu dievnamu celtniecība. Tā atsākās tikai t. s. zviedru laikā, kā tas noprotams pēc ģenerālsuperintendenta Hermaņa Samsona 1630. gadā Gustavam Ādolfam iesniegtā ziņojuma par baznīcas stāvokli zemē. Tajā konstatēts, ka pastāv 46 draudzes, bet lietošanas kārtībā dievnami ir tikai pusei draudžu.

Zviedru administrācijai svarīga bija Vidzemes ekonomiskā attīstība, tāpēc arī tā atbalstīja iedzīvotāju reģistra institūcijas – baznīcas sakārtošanu un jaunu dievnamu būvi. Cēla daudz koka baznīcu, remontēja jau esošās mūra baznīcas, bet Kārļa XI administrācija pat piešķīra subsīdijas vairāku mūra dievnamu celtniecībai. Tādi 1680. – 1690. gados no jauna uzcelti Matīšos, Limbažos, bet pārbūvēti un paplašināti jau esošie Burtņiekos, Siguldā, Mazsalacā un citur. Vidzemes ekonomiskās pārvaldes 1691. gadā sastādītajā baznīcu sarakstā minētas jau 47 draudzes un dievkalpojumiem piemērots 71 dievnams. Mākslinieciskās apdares un piepildījuma ziņā Vidzemes baznīcas nav tik bagātas kā Kurzemes dievnami. Taču jāpiemin atsevišķi izcili mākslas darbi. Rīgas Vācu luterāņu draudze savam dievnamam – Doma baznīcai 1600. – 1601. gadā pasūtīja ievērojamajam Dancigas ērģelbūves meistaram Johanam Rābam instrumentu – vienīgo tik liela apjoma un kvalitātes darbu tālaika Austrumeiropas zemēs. Par rātskunga Ludviga Hintelmaņa dāvātajiem līdzekļiem šai pašai baznīcai 1641. gadā tika darināta jauna kancele, kuras autors ir nācis no Kurzemes hercoga galma kokgriezēja – lībekieša Tobiasa Heinces un viņa partnera Franča Hopenšteta darbnīcām.

Ārpus Rīgas greznu dievnamu iekārtu Vidzemē ir maz. Ar skulptūrām un dekoratīvu gleznojumu zeltījumu piesātināti altāri redzami Dikļu, Burtnieku, Mazsalacas baznīcā. Kanceļu formveidē dominēja vienkāršota pieeja. Tās darināja ar galdnieka paņēmieniem – kā nepretenciozas mēbeles, bet kokgriezuma skulptūru vietā pildiņos gleznoja evaņģēlistu vai apustuļu stāvus. Šādi veidotas kanceles tika uzstādītas Burtnieku, Matīšu, Skultes, Straupes, Valmieras baznīcā. Nereti gadījās tā, ka Rīgas kokgriežējiem pasūtīja izgatavot baznīcu iekārtas priekšmetus pat visai tālu reģionu dievnamos. Tēlnieka Johana Daniela Šaua darbus varam aplūkot gan Dikļu (1692), gan Ugāles baznīcā (1693), savukārt nojauktā Rīgas Sv. Jēkaba baznīcas altāra kokgriezumu autors 17. gs. beigās ir radījis kā nodegušo Kandavas, tā vēl saglabājušās Mežmuižas (Augstkalnes) baznīcas iekārtas.

Šīs nodaļas apskatu varētu beigt ar vēlējumu latviešu un vācu luterisko baznīcu kopīgās vēstures vārdā atcerēties Mārtiņa Lutera sekotāja Andreasa Knopkena nopelnus jauno atziņu kaismīgajā propagandā Rīgas un Vidzemes draudzēs. Par atzīstamajām sekmēm Rīgas rāte apstiprināja A. Knopkeni Sv. Pētera baznīcas mācītāja amatā. Kapa plāksne 1539. gadā mirušajam mācītājam ar Lieldienu Kristus atveidojumu uz tās iemūrēta Sv. Pētera baznīcas altārdaļas sienā.

Pilsētu nostiprināšana un celtniecība. Kopš dibināšanas Rīgai, Cēsīm, Limbažiem, Valmierai, Koknesei kā senākajām viduslaiku pilsētām visapkārt bija mūri ar sargtorņiem un vārtiem, kas veda laukā uz galvenajiem ceļiem. Mūru uzturēšana pilsētas drošības labā prasīja daudz pūļu un maksāja daudz naudas. Turklāt, 15. gs. otrajā pusē uzlabojoties šaujāmieročiem, vecie pilsētas mūri nespēja garantēt vajadzīgo drošību. Tāpēc jau 1482. – 1483. gadā tika uzsākta Rīgas pilsētas aizsargsienas nostiprināšana un jaunu torņu būve. Itāļu renesanses “ideālo pilsētu” aizsardzības principu atbalsis ar nīderlandiešu, vācu un poļu inženieru starpniecību nonāca arī Livonijā. No 1537. līdz

1548. gadam kā papildu aizsardzības elements Rīgas mūru ārpusē parādījās pirmie zemes vaļņi. Tie spēja attālināt kaujas līniju no pilsētas aizsargsienas. No 1551. līdz 1554. gadam zemes vaļņi tikuši uzbērti visgarām Rīgas upei, to un vecos pilsētas mūrus atstājot nocietinājumu iekšpusē. Tā pilsētas teritorija palielinājās par visai būtisku zemes joslu, kuru 17. gadsimtā, sauktu par starpvalni, izmantoja jaunai apbūvei.¹⁹ Vaļņu celtniecību rātes uzdevumā vadīja meistars Hanss Rīss (*Riess*). Līdz 16. gs. beigām puslokā apkārt pilsētai un senajam aizsargmūrim bija radīta jauna zemes vaļņu josla, kuras atsevišķās lūzuma vietās uzbēra aplveida platformas – rondeļus. Tolaik Rīgas vaļņu sistēmā ietilpa seši šādi rondeļi, kam tika doti skanīgi vārdi: Jēkaba (pret Nacionālo teātri), Smilšu (iepretim Bastejkalnam), Jaunais (preti Nacionālajai operai), Pirts (pret tagadējo autoostu), Mārstaļa (Daugavas pusē, Mārstaļu ielas galā) un Pils rondelis (pilsētas stūrī iepretim pilij). Jau Stefans Batorijs Rīgas nocietinājumus vērtēja kā vecmodīgus, taču poļu valdības laikā pilsētas aizsardzības potenciāls netika būtiski uzlabots. Eiropā tolaik valdīja vācu inženiera Daniela Špekles izstrādātie fortifikācijas paņēmieni rondeļu pārveidošanai prizmatiskos bastionos ar uzlabotu zemes vaļņu profilu. Rīgai šo uzdevumu veica zviedru inženieri, kuri drīz pēc 1621. gada ķērās pie Rīgas vaļņu uzlabojumiem. Rīga tika apgādāta ar otru vaļņu joslu krietni tālāk par pirmo.²⁰ Šajā brīvajā teritorijā tika likti pamati inženiera Johana Rodenburga izstrādātajam renesanses rakstura ielu tīkla un kvartālu plānojumam, ko līdz Ziemeļu karam jau daļēji sāka apbūvēt ar koka mājām un piepildīt ar dārziem.²¹ Vecpilsētas pārvēršana par pirmklasīgu un modernu cietoksni notika vācu inženieru Heinriha Tūma, H. Milmana un Franciska Murrera vadībā, sadarbojoties ar Olafu Hansonu, pulkvedi Gustavu Hornu un vēlāko komendantu J. Rodenburgu. 17. gs. vidū tika rakts nocietinājumu kanāls, celti bastioni un ravelīni, pavisam izbūvējot 5 bastionus un 4 ravelīnus.²² Tādējādi līdz Ziemeļu kara sākumam Rīga bija izbūvēta par modernu un spēcīgu cietoksni, ko

vēl draudīgāku darīja Rīgas ziemeļpusē uzceltā Citadele, Pārdaugavā 17. gs. vidū izveidotā Kobronskansts un Daugavas grīvas kreisajā krastā uzceltais Neimindes cietoksnis.²³ To izveidē daudz izmantotas zviedru militārajā resorā kalpojušā vācu izcelsmes inženiera O. Hansona idejas un izglītotā muižnieka arhitekta un fortifikācijas lietpratēja Ērika Dālberga projekti.

Jaunatklājumu gars un Eiropas progress 16. un 17. gadsimtā ienesa Latvijā daudz jauna. Inženierzinātņu un tehnikas sasniegumi skāra arī virkni vecās Livonijas piļu, pilsētu un cietokšņu, tām iegūstot modernās taktikas prasībām atbilstošus zemes vaļņus un bastionus. Šis laiks ir zīmīgs arī ar jaunu pilsētu rašanos, kā arī ar esošo pilsētu apbūves plānojuma regulāciju saskaņā ar jaunas estētikas principiem. Pārbūvējot Vācu ordeņa pili Bauskā par hercoga rezidenci, kā arī veidojot ap to jaunus nocietinājumus, "atmira" Mūsas un Mēmeles satekas veidotajā pussalā izvietotā viduslaiku pilsēta – tā dēvētais vairogmiests. Tā iedzīvotāji kopš 1570. gada pakāpeniski, bet ar 1584. gadu pavēles kārtā tika pārcelti uz jauno pilsētas vietu pie Mēmeles brasla. Gothards Ketlers bija paredzējis Bauskai īpašu vietu hercogistes dzīvē, prognozējot tās izaugsmi pat līdz universitātes pilsētai. Jau 1573. gadā jaunās pilsētas vietā latviešu luterāņu draudze ceļ Sv. Trīsvienības baznīcu, kurai 1591. gadā seko vācu draudzes Sv. Gara baznīcas būve. Pieaugot namnieku kārtai, hercogam Frīdriham 1609. gadā nākas apstiprināt pilsētas zīmogu un atzīt Bauskas administratīvo un teritoriālo faktoru. Ar 1615. gadu datētā rātsnama celtniecība uzskatāma par simbolisku rezumējumu Bauskas izveidei par renesanses pilsētu. Tās tuvību līdzīgiem veidojumiem Eiropā (Plocku, Grudzjondzu Polijā, Frankfurti pie Oderas Vācijā) noteica regulāru taisnstūra kvartālu plāns. Tas radās, nospraužot paralēli Mēmelei divas galvenās ielas ar tām perpendikulāri noteiktā mērogā iemērītu šķērsielu tīklu.

Bauskas plānam līdzīga ir Jaunjelgavas telpiskā struktūra, kas veidojās tajā pašā laikā. Viens zemesgabals pilsētā 1598. – 1599. gadā piederējis arī mērnīkam Martinam Tomaziusam, kurš

varēja būt tās plāna iemērīšanas autors vai dalībnieks. Jaunjelgavai, tolaik sauktai par Frīdrihštati, vietas izvēle notikusi saskaņā ar stratēģiskiem apsvērumiem. Pilsēta izvietota Daugavas krastā tieši ūdens malā norobežotā teritorijā starp divām pietekām. Vienādie zemes gabali bijuši iemērti blīvās rindās, veidojot noslēgtas apbūves kvartālus. Regulārie renesanses kvartāli Jaunjelgavā ir saglabājušies līdz mūsdienām, neraugoties uz ugunsgrēkiem un vēlākām plāna deformācijām.

Par savdabīgu progresa rādītāju uzskatāmi 17. gs. vidū veiktie Jelgavas apbūves regulācijas pasākumi. Hercogs Frīdrihs 1615. gadā noteica oficiālās pilsētas robežas, bet viņa brāļadēls – hercogs Jēkabs pilsētas perimetru nostiprināja ar vaļņiem, kanālu un 15 bastioniem. Zvērinātā mērnika Tobiasa Krausa 1653. gadā zīmētais pilsētas plāns atspoguļo jau kā realitāti Jelgavas struktūrā renesanses pilsētībniecībai tik raksturīgos taisnstūra kvartālus. Tajos bija izvietotas 583 ēkas aptuveni 4000 iedzīvotāju.

Vērienīgi pilsētas paplašināšanas pasākumi pārveidoja Rīgas seju un ietekmēja arī Valmieras un Kokneses izaugsmi. Zviedru valdība 1622. gadā piešķīra Valmieru Akselim Uksenšernam ar noteikumu, ka viņam jānocietina pilsēta un jāuztur garnizons. Turpmākajos 60 gados uz rietumiem no pils vārtiem tika iemērīta apmēram 300 x 300 m liela teritorija nelielai pilsētiņai un tajā nosprausti regulāri taisnstūra kvartāli. Ap šo pilsētu ir uzcelts mūris, kuru pastiprinājuši vēl seši bastioni.²⁴ Analogi Valmierai arī Kokneses otrajā priekšpilī 17. gs. pirmajā pusē izveidojusies ar taisnstūra kvartāliem apbūvētas pilsētiņas struktūra. Apbūve tur atradās jau kopš pils celtniecības sākuma, bet pilnīgi no zemes virsas nozuda Ziemeļu kara gados.

Rezumējot šo periodu liela mēroga celtniecības apskatā, jāatzīst, ka gan tā dēvētajos poļu, gan zviedru laikos nocietinājumu pilnveidē, jaunu cietokšņu plānošanā un pilsētu iemērīšanā līdzās dažiem ieceļojušiem inženieriem vai arhitektiem liela loma bijusi vācu mērnīku un celtnīku veikumam. Viņi ir uztvēruši jaunākos Rietumeiropas celtniecības sasniegumus un kā vietējo

apstākļu pazinēji spējuši tos piemērot reģionālajām īpatnībām un situācijai.

Rezidenču, piļu un muižu izbūve renesanses atbalsu un baroka spožuma atmosfērā. Pēc Vācu ordeņa valsts struktūras sabrukuma militārā dienesta un zvēresta saistītie bruņinieki kļuva brīvi un viņu enerģija varēja atraisīties laicīgai dzīvei. Tai viņi jau bija gatavi, un, saņemot lēnī zemes īpašumu vai uz tās vēl kādu pussabrukušu ordeņa vai bīskapa pili, jaunā zemes kungu kārtā centās nostādīt uz kājām savu privāto saimniecību un pretēji sen dotajam nabadzības solījumam sāka iekārtot sev augstmaņu cieņīgu sociālo vidi. Agrākais ordeņa mestrs, toreizējais Kurzemes hercogs arī jaunajos apstākļos bija lielākais feodālis un materiāli vislabāk sagatavots jaunajām ekonomiskajām iespējām. G. Ketlers ar hercoga kanceleju vēl desmit gadus pavadīja Rīgas pilī cerībā, ka izdosies arī Pārdaugavas hercogisti pievienot Zemgalei un Kurzemei. Kad kļuva skaidrs, ka tas nav iespējams, hercogs atkāpās uz Jelgavu, kuras pili izvēlējās par savu galveno rezidenci.

16. gadsimtā arī Rīgas pils no askētiskas mestra un ordeņa brāļu kopmītnes pārtapa augstāka komforta telpu ansamblī. Aplūkojot N. Mollīna 1612. gadā iespiesto vara grebumu ar Rīgas panorāmu, pils pagalma pusē redzama vaļēja galerija, kas var arī būt no renesanses pilīm Čehijā, Polijā vai Vācijā aizgūta dekoratīvā konstrukcija. Par Rīgas pils ērtībām spriežams pēc poļu valdības 1590. gadā veiktās inventarizācijas, sauktas par "Lietuvas metriku". Tajā lasāms par lielu daudzumu telpu ar koka durvīm kaltās dzelzs virās, koka grīdām, logiem ar dzelzs restēm un koka rāmjos iestiklotām rūtīm. Dažās telpās uzskaitīti deļu griesti, kamīni un mūrētas podiņu krāsnis. Trešajā stāvā atradusies viņa karaliskās žēlastības lielā ēdamistaba, kurā bijusi glazētu podiņu krāsns un kamīns. Tajā varēts nokļūt no kapelas vai no zāles puses. Ēdamistabas sienas greznojis deļu panelis un soli, kā arī četri lieli logi ar stikla rūtīm.²⁵ Turpmākajā laikā Rīgas pilī pārmaiņas ieviesa zviedru administrācija 1640. gados, apbūvējot ziemeļu puses

priekšpili aiz Svētā Gara torņa ar gubernatora dzīvojamām telpām. Tagad tur atrodas Latvijas Valsts prezidenta pieņemamās telpas.

Vācu ordeņa mestra otra svarīgākā rezidence – Cēsu pils tika nopostīta 1577. gadā Ivana Bargā otrā karagājiena laikā. Uz šo laiku pils konventa ēkas stūrus bija papildinājuši trīs apaļi lielgabalu torņi un vēl divi priekšpils mūri. Kopš 1974. gada pili regulāri veic arheoloģiskos izrakumus, kā arī arhitektūras izpēti, kas ļāvusi konstatēt daudz 17. gadsimta sadzīves priekšmetu un būvdetaļas: apgleznotu logu stiklu un apmetuma fragmentus, krāšņu podiņus, arī ar M. Lutera portretu. Mestra jeb t. s. Lādemahera torņa telpā uz sienām saglabājušies sienu gleznojumu fragmenti ar Bībeles tematiku.

Šis ieskats ļauj novērtēt Kurzemes hercoga celtniecības vērienu viņa rezidenču – Jelgavas, Dobeles un Bauskas pils īsā apskatā. Jelgavu kopš 1571. gada G. Ketlers sāka izbūvēt par savu pastāvīgo mītni. Viņa dēls – hercogs Frīdrihs turpināja tēva sāktu celtniecību. Blakus ordeņa pils konventa ēkai pacēlās jauns dzīvojamais korpuss, bet otrs stiepās gar Lielupes krastu. Šajā sakarā par liecību notiekošajam noder galma maršala Georga Proisa 1571. gadā hercogam rakstītā celtniecības pārskata vēstule ar šādu rekomendāciju: “Viens svešzemju zelmīnis ir gandrīz gatavs un patiks Jūsu firsta žēlastībai, žēlīgais firsts un kungs var arī paļauties uz manu vārdu, ka svešzemju zelmiņi visu ēku ļoti greznos.”²⁶ Ar šo frāzi domāti Eiropas arhitektūras iespaidi, kuri ar atšķirīgām no Kurzemē ierastajām formām, jauniem stilistiskiem līdzekļiem bagātinātu Kurzemes būvkultūru. Jau Vācijā pastāvēja tieksme pēc itāļu modes, tādēļ apzīmējums “*Welsche Giebeln*” (itāļu zelmiņi) bieži konstatējams pasūtītāju vēlmēs kā prasība pēc itāļu renesanses formu ieviešana fasādēs. Zelmiņu pārbūves vai to ekspresijas kāpinājumu kā vienkāršāko un ātrāko ēkas vizuālā tēla maiņas paņēmieni parasti lieto pārliecinoša iespaida radišanai. Šķiet, tā noticis arī Jelgavā.

Dobeles pils un muiža pēc konflikta ar Matiasu fon der Reki īpašuma jautājumā tomēr palika hercoga domēnes muiža. Izsekojot

pils arhitektūras attīstībai un vecā konventa pārbūvei, tam pievienotās palasta ēkas jaunceltni nākas attiecināt uz 16. gs. beigām un 17. gs. sākumu. Uz to norāda kaut vai lielāka skaita viesu uzņemšanas nepieciešamība, piemēram, landtāgu sasaukšanas reizēs. Dobeļē tie ir notikuši trīsreiz – 1579., 1613. un 1628. gadā. Tas ļauj secināt, ka Dobeles pils paplašināšanas koncepcija G. Ketleram un viņa dēlam hercogam Frīdriham varēja veidoties līdzīgi kā Jelgavas un Bauskas pilīm – vērienīgi un rezidencei atbilstošā kvalitātē. Uz to norāda visas palasta ēkas dekoratīvais apmetums, Jūliusa Dēringa un Augusta Bilenšteina 19. gs. beigās arheoloģiskajos izrakumos atrastās greznās apdares detaļas un krāšņu podiņi. Par renesanses iespaidu liecina arī Austrijas ķeizara diplomāta A. Meijerberga Maskavas ceļojuma aprakstā iekļautā mākslinieka J. R. Šturna skice²⁷, kurā skaidri saskatāma pret pagalmu vērsta vaļēja arkāde.

Līdzšinējā kultūrvēsturiskajā literatūrā maz ir ticis daudzināts Bauskas pils vārds. Latvijas arhitektūras mantojumā tā ir izcilākā renesanses būve gan vēriena, gan kvalitātes ziņā. Vecās ordeņa pils pārbūvi ar jaunu trīskorpusu piebūvi G. Ketlers varēja uzsākt jau 1580. gados. Pēc viņa nāves uz Bausku pārcēlās viss galms, un hercogs Frīdrihs te rezidēja līdz 1598. gadam, respektīvi, līdz zemes pārdalei abiem brāļiem. Šie nepilnie 20 gadi būs bijuši pils jaunās daļas celtniecības un mākslinieciskā piepildījuma laiks. Kā to raksturojis Armins Tūlse, šeit “jau ir sajūtama no dienvidiem ienākusi jaunā renesanses mākslas izjūta”²⁸. Fortifikācijas būvēs iespiesti laicīgu rezidenci mēdz apzīmēt par “pili cietoksni” (*Palazzo in fortezza*). Arī Bauskas pils slēpj sevī pretrunu starp galma vērienīgās dzīves plašumu un nepieciešamību aizsargāties. Tomēr kas bija tas vērtīgais, kas bija jāsargā? Visus trīs jaunus pils korpusus klāj divkrāsu cēlapmetums – tā sauktais sgrafito, kas imitē akmens mūrējumu. Pils pagalma pusē bija trīs ar akmeni kaltām kāpnēm un portāliem dekorētas ieejas. Pirmajā stāvā atradās kancelejas un administratīvās telpas, bet otro stāvu aizņēma hercoga apartamenti un reprezentācijas zāles. Pētījumi ļāvuši

konstatēt daudzveidīgu interjeru apdari: keramikas flīzes, ķieģeļu vai akmens plākšņu grīdas, apmestas un apgleznotas sienas, vitrāžu fragmentus, kā arī akmenī kalta fontāna, cilņu, iekšējo portālu detaļas. Bauskas pils izrakumos atrasta lielākā 16. – 17. gadsimta krāšņu podiņu kolekcija, kas ilustrē to stilistisko maiņu divu gadsimtu garumā.²⁹ Ziemeļu karā pēc Pētera I pavēles 1706. gadā uzspridzinātā pils un cietoksnis vairs nebija dzīvošanai derīgi un sākās pakāpeniska mūru nojaukšana pilsētas civilajai celtniecībai.

Tikām karaļa vai hercoga pavalstnieki ierīkoja savas muižas, gādāja par zemi, lopiem, inventāru un pēc tam par izskatīgām mītnēm sev pašiem. Tikai nedaudziem muižniekiem pēc Livonijas kara bija iespējams sākt gan vērienīgi dzīvot, gan saimniekot. Visagrāk no kara posta spēja atgūties Kurzemes hercogiste. 16. gs. sākumā bruņniecības muižā Stendē, kura kopš 1528. gada līdz pat 1920. gada agrārreformai piederējusi fon Brigenu dzimtai, ticis uzcelts un līdz mūsdienām labi saglabājies mūra dzīvojamais tornis. Tas celts uz ūdens apņemta neregulāra taisnstūra zemes gabala, uz kura, domājams, sākotnēji atradušās arī ūdens šķēršļa aizsargātās saimniecības ēkas. Divstāvu tornis kā dzīvojamā ēka nevarēja būt sevišķi komfortabla triju paaudžu kopdzīves mītne, taču drošība bija primārais faktors. Tieši tāpat savā 16. gs. beigās celtajā dzīvojamajā tornī Mūrmuižā jutās Rīgas un Vidzemes katoļu arhibīskaps Otto Šenkings.

Citas muižas palīdzēs atklāt dzīves telpas evolūciju no noslēgtības torņa četrās sienās pretī atvērtībai, parādiskumam un ērtībām. Ķerkliņu muižas dzīvojamā ēka, kura varēja tikt uzcelta 16. gs. pēdējā ceturksnī,³⁰ ir bijusi cietokšņa un pils hibrīds. Neraugoties uz vairāku īpašnieku maiņu, šī bruņniecības muižas dzīvojamā ēka ap 1600. gadu jau ir gatava, tāpat kā viss saimniecības ēku komplekss.³¹ Fon Manteifeļu dzimtas īpašuma laikā te ticis uzcelts taisnstūrī mūrētu četru korpusu kungu nams ar iekšējo pagalmu, līdzīgi nelielai konventa pilij. Dzīvojamās ēkas pretējos stūros atradušies uz āru izvirzīti kāpņu torņi, kas atgādināja aizsardzības rakstura būves. Pēc līdzīgas koncepcijas savu rezidenci

Nurmuižā 17. gadsimtā ir būvējusi fon Firksu dzimta. Toties 16. – 17. gs. mijā bijušā ordeņa komtura Vilhelma fon Eferna īpašumā Neretas muižā dzīvojamās un saimniecības ēkas tikušas celtas kā ap tainstūra pagalmu izvietotu triju ēku ansamblis. Par drošību šajā attālajā hercogistes nostūra muižā vajadzēja gādāt saimniekam pašam. Tāpēc muiža celta uz upītes un grāvja norobežotas salas, bet ar šaujamlūkām papildinātais mūra žogs tai piešķīra pavisam bargu raksturu. Vācijā Hāmelnas apriņķī Šveberas pils (*Schwöbber*) celta tanī pašā laikā un pēc analoga plānojuma.³² Acīmredzot ideju aizguvums bijis iespējams ar garīgās apmaiņas palīdzību kultūras ziņā vienotajā Eiropā.

Saimnieciskā un politiskā situācija uzlabojās, un dižciltīgie sādzīvē aizvien vairāk orientējās uz laicīgu greznību. Kungu namu tipoloģiskā daudzveidība kļuva lielāka un papildinājās ar mājīgām dārzos un parka apstādījumos iekļautām muižu dzīvojamām ēkām. Tāds piemērs ir 17. gadsimtā celtā M. D. fon der Rekes sievas K. S. fon der Rekes māja Bikstos – tagadējās Bikstu pagasta “Līvu” mājas. Tās gan vēlākā laikā pilnīgi pārbūvētas.³³ 17. gs. vidū šī ērtā vienstāva mūra ēka ar deviņām istabām kļuva par Jaunpils muižas īpašnieku vecākās paaudzes dzīvesvietu. Ar manteļskursteņi izbūvētā virtuve ēkas centrā noteica pārējo telpu perimetrālu izvietojumu ap to.

Medības bija dižciltīgo ļaužu dzīves sastāvdaļa, to rīkošana lika rast risinājumu viesu izpriecām piemērotās atpūtas pils, muižās vai mednieku namiņos. Kurzemes hercogam bez Iecavas medību pils šādi izklaidei bija uzcelta muiža Brambergē. Tās divstāvu kungu nams un greznie iebraucamie vārti celti 17. gadsimta pirmajā pusē, sevišķu uzmanību pievēršot greznai ēku apdarei. Pils balsināto fasādi bagātināja cēlapmetumā izveidotās logu apmales un krāsotie stūru rusti. Dekoratīvais vārtu tornis savā formu un polihromijas bagātībā tālu apsteidz šī paša laika Rīgā vai citur Latvijā apzinātās celtnes. Vārtu ēkai uzbūvēts otrs stāvs, kurš pret pils pagalmu veidots kā galerija ar kolonnu balstītu jumtu. Bet fasādi klāj sarežģīts četru krāsu – melns, balts, dzeltens un sarkans –

dekoratīvs krāsojums.³⁴ Tas īpaši uzsver vārtu arhitektūras rotāļīgo un svētkiem atbilstošo noskaņu.

Ar sevišķi plašu ietekmju ģeogrāfiju var lepoties Zlēku muižas arhitektūra. No 16. gs. beigām līdz 19. gadsimtam tā bija attīstījusies par vērienīgāko baroka pils un tai pakārtoto pārējo saimniecības ēku kompleksu Kurzemes muižu arhitektūrā. Tā kodolu veidoja 17. gs. beigās un 18. gs. sākumā ap iegarenu taisnstūra pagalmu celtu parādisku ēku grupa: pils, muižas pārvaldnieka māja, klētis, staļļi. Kungu mājas arhitektūru īpašnieku fon Bēru dzimta, ļoti iespējams, aizguvusi radniecisku sakaru ceļā no līdzīgiem klasicizēta baroka kungu namu paraugiem, piemēram, Kavenendes pils Austrumprūsijā vai Hoiijas pils Ziemeļvācijā.

Līdz Ziemeļu karam, kas daļēji mainīja Baltijas kultūrorientāciju un uz laiku ekonomikā ieviesa stagnāciju, minētie piemēri visuzskatāmāk atklāj progresu, ko nesa atsavināšanās no viduslaiku feodālās sistēmas konservatīvā rakstura materiālajā kultūrā un katolicisma dogmatiskajiem uzskatiem garīgajā sfērā.

Amatniecība un māksla civilajā kultūrā. Ar vācbaltu kultūru pilsētu demokrātijas uzplaukuma laikā saistās samērā daudz stereotipu priekšstatu, kas materializēti ēkās, zīmīgās to detaļās, tēlniecības darbos un pieminekļos. Rīgas Melngalvju brālības nams, kura sākotnējais tēls būtiski mainījās tieši 16. – 17. gadsimtu mijā, ir uz visiem laikiem kļuvis par šīs pilsētas vāciskās kultūras simbolu. Turīgā neprecēto tirgotāju brālība no 1581. līdz 1626. gadam finansēja sava saviesīgās dzīves nama fasādes pārbūvi Nīderlandes un Ziemeļvācijas renesanses un manierisma stilu dekoratīvajās formās. Par paraugu ņemot Brēmenes un Lībekas rātsnamu, bet, iespējams, arī tuvāka analoga – Dancigas Arsenāla ēkas rotājumus, Rīgas celtnieki un akmeņkaļi radīja neparasti daudzveidīgo fasādi. Tā apvienoja sevī latīņu sentences, tēlniecību, astronomisko pulksteni, gleznotus alegoriskus tēlus, metālkalumu un savdabīgā miniatūrā Baltijas arhitektūras pērlē iemiesoja vēlās ziemeļu renesanses pretrunīgo estētiku.³⁵

Birģeru kultūras un viņu rīcības brīvības simbols ir rātsnams, kas no neievērojamas viduslaiku ēkas 16. – 17. gadsimtu mijā pārtapa krietni vērienīgākā būvē. To greznu darija rollverka zelmīņi un pāri visiem pilsētas namiem dominējošais tornis. Šīs būvnieciskās pārmaiņas notikušas pilsētas būvmeistaru — nīderlandieša Jorisa Jorissona Frezes un vācieša Bērenta Bodekera dienesta laikā, ieviešot Rīgas pilsonisko aprindu pārstāvniecības ēkas veidolā nepieciešamo vertikāli, tik saskanīgu ar Dancigas rātsnama torni, ka gluži vai jādomā par turienes arhitekta Antonisa van Opbergena ietekmi. Lībeka ar saviem sociālās aprūpes iestādījumiem – turīgu pilsoņu ierīkotiemi vienuļo un veco ļaužu konventiem ir pazīstama sensenis. Skārņu ielā 22 blakus Sv. Jāņa baznīcai uzmanību pelnīti sev pievērs birģermeistara Nikolaja Eka Mazās Ģildes meistarū atrāitnēm celtais nams, saukts par Eka konventu. Rīga šajā gadījumā bija lūkojusies uz metropoles pusi un ļāvusi nama cēlājam 1618. gadā izrotāt ēkas fasādi ar greznu cilni – smalkāko akmens tēlniecības meistarādarbu Latvijas renesanses mākslā. N. Eku – šo pilsētas vēsturē pretrunīgi vērtēto personību, Polijas karaļa Sigismunda Augusta personisko draugu un daudzpusīgi izglīto to ierēdni – nākas pieminēt arī kā izcila dzīvojamā nama īpašnieku. 17. gs. sākumā celto ēku rāda N. Mollīna 1612. gadā iespiestā Rīgas panorāma. Starp citiem patriciāta namiem šī celtne Palasta ielā 9 izcēlusies ar vērienu, fasādes un interjeru izveides bagātību. Saglabājies inventāra apraksts³⁶ atklāj Rīgas namnieku rocību, gaumi un arī Baltijas metropoles amatnieku iespējas realizēt vizismlācinātākās pasūtītāja vēlmes. Salīdzinājumā ar to vienlaicīgi būvētā Trīs brāļu ansambļa vidējā ēka Mazajā Pils ielā 19 ir tikai pieticīgs Ziemeļeiropas caurmēra arhitektūras paraugs.

Pēc neilga laika – 17. gadsimta nogalē, kad Rīgā pilnā plaukumā bija baroka stila daudzveidība, dzīvojamā kultūra atplauka vēl krāšņāk. Mencendorfa (Grēcinieku ielā 18) un arī Dannenšterna (Mārstaļu ielā 21) nams rāda īpašnieku praktisko pieeju, domājot, ka, palielinot mērogus dzīvojamajiem stāviem un virs

tiem uzceļot vairākus noliktavu stāvus, būs iegūts izcils nams. Pa daļai tā ir, jo Mencendorfa nama apgleznotajām sienām un ornamentēti krāsotajiem griestiem Rīgā vēl nav restaurēts atbilstošas kvalitātes līdzinieks. Savukārt tēlnieka Dītriha Valtera 1695. – 1696. gadā akmenī kaltajai tirgotāja Metsjū fon Dannenšterna nama fasādei arī nav līdzvērtīgas. Vienīgi Dannenšterna sievastēva – rātskunga Johana Reiterna 1684. – 1688. gadā celtais nams (Mārstaļu ielā 2/4) spēj personificēt baroka laikmeta stila, pasūtītāja personiskās gaumes un akmens rotājumus kalušā tēlnieka iespēju maksimumu. Arhitekta – iecerotāja no Strasburgas Ruperta Bindenšū projektētās ēkas prototipi meklējami kuģniecības un finansu centru – Amsterdamas, Briseles, Briges un Brēmenes apbūvē sastopamajos namos.

Rīgas un citu Latvijas pilsētu kultūrvides kvalitāte ir pieticīgāka par nule minētajiem izņēmumiem. Saskaņā ar laikmeta mākslinieciskajām prasībām ikviens nams tiecās sev piesaistīt kādu pievilcīgu elementu vai detaļu. Tā Rīgas pils pārbūves laikā tās Daugavai pievērsto fasādi 1649. gadā papildina no Andernahas Vācijā iecerotajā tēlnieka Mihaela Rapenekera kaltais plastiskais erkera rotājums. Saskaņā ar zviedru karalienes Kristīnes ieteikumu erkera cilņus rotā Zviedrijas un Vāzu dinastijas ģerboņi, kā arī Gustava II Ādolda un, iespējams, arī pašas Kristīnes portreti.

Namu fasādes vai Rīgas mūra vārtu caurbrauktuves viduslaikos nespēja lepoties ar krāšņumu, bet renesanses un baroka laikmets piedāvāja mākslinieciski atrisināt šo uzdevumu un pievienot plakanajām, maz izteiksmīgajām sienām grezni kaltus portālus. Ar kaltiem portāliem Rīgā ir greznojušies gan dzīvojamie nami, gan noliktavas. Taču, pilsētai augot, dažāda laba vērtība ir gājusi nebūtībā, cita radusi jaunu novietni. Birģermeistara Hermaņa fon Ūlenbroka Zirgu ielā 26 nama saglabātais portāls ir pārcelts uz pagalmu Jaunielā 22, kur pēc restaurācijas pauž Kēnigsbergas, Dancigas vai Štrālzundes pilsētas dekoratīvajā tēlniecībā ieraugāmus motīvus. Kad 1930. gados, atbrīvojot vietu Doma laukumam, nojauc vairākus vēsturiskus kvartālus, nama Doma laukumā 7

portālu pārvietoju uz Latvijas Universitātes ēku. Tur aplūkojams 1650. gadā kaltais, ar manierisma stila formas dīvainībām piesātinātais veidojums. Bet par Rīgas noliktavu vizītkartēm liecina eksotiskais koloniālpreču tirgotavas – tā dēvētās “Kamieļa noliktavas” portāls.³⁷ Pilsētas kā militāra cietokšņa varenību apliecināja tēlnieka M. Rapenekera 1639. gadā darinātais portāls pilsētas vaļņa Smilšu vārtu caurbrauktuves sienā. Šo arhitektoniski veidoto konstrukciju papildināja tēlnieciski risināts pilsētas ģerbonis un divas sargkareivju skulptūras romiešu leģionāru tērpos. Zviedru valdības politika spēja saliedēt pilsoņus pilsētas aizsardzībai, kā to pauda Smilšu vārtu portālā ievietotais latīņu hronostihis: “Nedz vārti, nedz vaļņi, nedz cietokšņi sargā pilsētu, bet gan pazemība, miers un vienprātība.”

Renesanses un baroka mākslas iespaidā Latvija un Rīga ir ieguvusi dažus izcilus tēlnieciski veidotus vācu memoriālās kultūras pieminekļus. Rīgas arhitekts B. Bodekers bijis arī veikls akmeņkalis, kas darinājis vairākas izcilas akmens epitāfijas Doma baznīcā (Mazās Ģildes locekļiem – 1604. g., Kasparam fon Tīzenhauzenam 1611. g.), Sv. Pētera baznīcā (Fridriham Ringenbergam 1611. g.), Dobeles luterāņu baznīcā (Filipam von Drahenfelsam – ap 1600. g.). Laika zoba sagrauzts ir cita tēlnieka veidotais skaistais 1563. gadā mirušā katoļu arhibīskapa Vilhelma no Brandenburgas kapu piemineklis Rīgas Domā. Vērīgs pētnieks atradis smalkus renesanses ornamentus akmens kalumā atveidotajā bīskapa tērpā. Turpat Doma baznīcā 1623. gadā apglabātā Rīgas birģermeistara N. Ēka piemiņu pauž ar sienu saistītais guļošā aizgājēja skulpturāls tēls.

Itāļu renesanses pieminekļu paraugi, caur Poliju nonākdami Baltijā, vienkāršojās, un šejienes vācu pasūtītāji un akmeņkaļi tos pielāgoja savai gaumei. It īpaši tas redzams lauku baznīcu altāru grīdās un sienās iemūrētajās tēlnieciskajās kapu plāksnēs, kur mirušais attēlots bruņās guļam savu nāves miegu (Georgs fon Rozens 1590. g. Straupes baznīcā) vai līdzās savai mirušajai sievai (Georgs fon Firkss 1600. g. Nurmuižas baznīcā), vai skatāms kā

laicīgās drānās tērpts un ceļos nometies dievlūdžējs (Gothards fon Eferns 1595. g. Neretas baznīcā). Šai memoriālkultūras kategorijā ierindojot arī kokā grieztās 17. – 18. gs. epitāfijas pie Rīgas Doma un Sv. Pētera baznīcas sienām, mēs tikai tā īsti apjautīsim aizgājušā laikmeta lieliskumu un spožumu.

Dzīvie joprojām priecājās, par ko liecina 1633. gadā izgatavotais Lielās Ģildes līgavas istabas kamīns. Tā tēlnieks M. Rape-nekers izveidojis kā visu piecu cilvēkam doto maņu alegorisku cildinājumu, liekot šajā svētku telpā it visam sniegt baudu redzes, garšas, ožas, dzirdes un taustes sajūtām. Katru no šīm spējām personificē skaista sievietes skulptūra ar uzskatāmi demonstrētu sajūtas devēju. No balles nama ceļš nākamajā dienā droši vien veda uz baznīcu, kur ievērojamākie patricieši varēja apsēsties tādos sēdekļos kā tēlnieka Dītriha Valtera 1693. gadā kokā grieztais Melngalvju brālības locekļu sols Rīgas Domā. Kuplas lapas, augļu ķekari, ziedu vītnes un apaļīgi mori runā savu baroka mākslas un vitālās baudītprasmes valodu.

Parādīskums, teatrāla greznība bija baroka laikmeta saturs un arī forma. To spēj apliecināt atdzimušais Melngalvju nama interjers. Pēc kāda laika tajā pilnībā atgrieziesies Zviedrijas karaļu, Krievijas caru, kā arī Melngalvju brālības vecāko portreti, kuri rotāja zāles un citu saviesīgo telpu sienas.³⁸ Toties tikai iztēlē var ieraudzīt Melngalvju brālības svētku galda klājumu ar tā saukto "Tāfelsudrabu" jeb dekoratīvajiem šķīvjiem, kausiem, pokāliem un statuetēm.³⁹ Pēc vācbaltu izceļošanas veicināšanai ieceltās Paritārās komisijas lēmuma 1939. gadā ievērojamā sudraba kolekcija tika pārdalīta uz pusēm. Un tā nu viena puse atrodas Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja vitrīnās, bet otra puse – Brēmenes muzeja "*Roselius Haus*" ekspozīcijā. Šajā pasaules mēroga un nozīmes sudraba kolekcijā atrodas pēc Melngalvju brālības pasūtījuma izgatavotie nu jau leģendārie darbi: Lībekas sudrabkaļa Bernta Heinemaņa 1507. gadā kaltais relikvīars ar skulpturālu Sv. Jura atveidu, Augsburgas meistara Dāvida Švestermillera 17. gs. vidū kaltās Gustava Ādolda un Maurīcija statuetes. Par to, ka Rīgas

sudrabkaļi ir bijuši tikpat izveicīgi kā ievērojamākajos mākslas centros strādājušie, spēj liecināt zeltkaļa Heinriha Vinkelmana 1654. gadā kaltais Draudzības pokāls, Johana Lindena 1676. gadā kaltais Lielais monētu kauss ar tā sienīņās iestrādātiem 30 vēsturiskiem dālderiem un, protams, juveliera Johana Georga Ebena 18. gs. sākumā kaltie trīs sudraba kausi. To vāku virspusē cilņos atlietas ainas no Baltijā sāpīgi pārdzīvotā Ziemeļu kara vēstures: "Narvas atbrīvošana no aplenkuma 1700. gadā", "Kauja pie Spilves 1701. gadā" un "Kauja pie Mūrmuižas 1705. gadā". Ar šiem vēsturiskajiem kauju attēlojumiem Rīgas Melngalvju brālības sudrabā, var sacīt, notika simboliskas atvadas no zviedru laikmeta, pēc kura sākās jauna Baltijas vēstures lappuse.

Vācu kopienas kultūra pēc Ziemeļu kara radītās robežšķirtnes

Ziemeļu karš mainīja Vidzemes un Igaunijas politisko piederību jau ar 1710. gadu, respektīvi, pirms oficiālā miera līguma parakstīšanas. Tas nozīmēja visu zviedru institucionālo valdījumu pāriešanu Krievijas administrācijas rokās. Tomēr Vidzemes muižniecībai izdevās panākt no carisma zināmas privilēģijas, saglabājot savu valdošo statusu vietējā mērogā. Par oficiālo valodu valsts iestādēs palika vācu valoda, un pilsētās joprojām dominēja vācu kultūra.

1705. gadā feldmaršals Boriss Šeremetjevs vēstīja Pēterim I: "Man tev jāziņo, ka visvarenais Dievs un Vissvētākā Dievmāte Tavu vēlēšanu piepilda: ienaidnieka zemē vairs nav ko postīt. No Pleskavas līdz Tērbatai – 38 verstis šaipus Pērnavas un no Rīgas līdz Valkai viss ir izpostīts, visas pilis ir sagrautas. Nekas nav atlicis, izņemot Pērnavu un Rēveli un šur tur pa muižai pie jūras."⁴⁰

Pētera karapūļu un viņu komandiera grāfa Šeremetjeva Vidzemei nodarītie zaudējumi lika sevi ilgi manīt. Vidzeme un

Kurzeme zaudēja ap 60% no visiem iedzīvotājiem. Jāpieņem, ka vācu iedzīvotāju daļas zaudējumi nebija mazāki. Bija uzspriestnāti Jelgavas, Bauskas, Raunas, Kokneses, Valmieras, Alūksnes cietokšņi un pilsētu vaļņi, sagrauti zviedru uzlabotie vai atjaunotie nocietinājumi, pilis padarītas aizsardzībai nelietojamas, pilsētas nodedzinātas un ļaudis – izkauti.

Teātris un mūzika pilsētās, galmos un muižās. Nākamajā gadā pēc kara darbības beigām Rīgā ieradās vācu komedianti. No ārzemēm atgriežamies Rīgā tika gaidīts arī cars Pēteris I, kura saņemšanai pulcināja visu Vidzemes muižniecību. Aktieri spēlēja lugu ar tā laika gaumei atbilstošu pastorālu sižetu “Kronētā gane Aspazija”. Programmu ievadīja “muzikāla serenāde par Apolonu un deviņām mūzām Parnasa kalnā”.⁴¹ Šāda izklaidējošās ievirzes dramaturģija atbilda baroka laikmeta izskaņā ienākušajām rokoko vēsmām, kuras tiklab uz Bībeles tematiku, kā arī uz antīko mitoloģiju spēja palūkoties caur flirta, dejas, rotaļas un asprātību mežģinēm. Sevišķi dedzīga rīdzinieku aizraušanās ar teātri bija vērojama 1716. gadā, kad pilsētā viesojās G. Mellera aktieru trupa no Veimāras, izrādot lugu “Ādams un Ieva”. Titullomā bija teātra īpašnieka pievilcīgā meita, kuras skaistuma dēļ teātra ložā ik dienas sēdēja pats birģermeistars. Bija gavēņa laiks, un teātris pulcināja pilnu skatītāju zāli, kālabad tukšojās baznīcēnu solu rindas. Par to superintendents Hermanis Bruinings svētdienā no kanceles teica bargu sprediķi, vērsoties pret ciešanu laikam nepiedienīgām liksmēm. Un kā lai neliksmo, ja komediantu teātra spēle balstījās uz improvizāciju bez pilna rakstīta teksta. Turklāt tālaika komediantu teātris ietvēra arī cirka elementus, rādot numurus ar stipriniekiem, ekvilibristiem un akrobātiem. 1730. gados Rīgā uzstājās tā sauktais “stiprais vīrs” Jozefs Ekenbergs no Berlīnes, kurš spēja pacelt zirgu ar visu jātnieku. Šajā laikā uz skatuves savu nozīmi bija ieguvušas arī dekorācijas, apgaismojums un teātra mašīnērija. Režisori centās atdzīvināt mitoloģiskās lugas ar varoņu lidojumiem, cīņām ar pūķiem, solot parādīt gan jūru ar Neptūnu,

debesis ar Venēru, pie klints piekalto jaunavu, gan Perseju uz lidojošā zirga. Līdzīgā veidā izrādes sāka kuplināt baleta intermēdiju un deju iestarpinājumi, jau afišās apsolut “zemnieku deju”, “ganu baletu”, “grieķu dejas” un pat “bišu dejas”.

Tā kā mūzika 18. gs. pirmajā pusē vēl bija saistīta ar baznīcu kā izpildījuma vietu un ar tās tehniskajām iespējām – ērģelēm, balsīm, pirms vai pēc dievkalpojumiem tika atskaņoti pasūtījuma rakstura laicīgās mūzikas skaņdarbi. Bija pieņemts apsveikuma, bēdu un svētku gadījumos atskaņot baznīcā noteiktas kompozīcijas kapelas vai lielāka orķestra sastāvā. Mūzika reaģēja arī uz svarīgiem vēsturiskiem notikumiem. Kārlim XII 1701. gada 9. jūlijā cīnoties Spilves plāvās ar sakšu karaspēku, cita zviedru armijas daļa uzbruka krievu karavīriem Lucavsalā. Šajā kaujā krita zviedru pulkvedis M. B. fon Helmersens. Ievērojamais Rīgas ērģelnieks J. V. Mēders šim gadījumam bija komponējis sēru mūziku “*Der Melpomene Klag – Lied über den in der blutigen Action auf Lutzoffs – Holm bei Riga den 9. July 1701*” obojistu orķestrim. Cits Rīgas komponists M. Rennovs sacerēja odu zviedru uzvarai 1705. gadā pār Šeremetjeva karaspēku pie Mūrmuižas.

1760. gadā tika nodibināta Rīgas Mūzikas biedrība, kas pilsētā organizēja arī regulārus kamer-mūzikas un simfoniskos koncertus. Nebūs pārspīlēti sacīts, ka 18. gs. vidū Rīga kļuva par visas Baltijas mūzikas dzīves nozīmīgāko centru.

1742. gadā cariene Elizabete piešķīra Berlīnes aktieriem P. Hilferdingam, K. Zigmundam un viņa sievai privilēģiju rīkot vācu teātra izrādes lielākajās impērijas pilsētās. Ar šīm monopoltiesībām K. Zigmunds 1744. gadā atvēra Rīgā maiznieka Zēlera namā pie Miesnieku vārtiem stacionāru teātri. Repertuārā vēl kādu laiku saglabājās itāļu masku komēdijas un improvizētas spēles, tādas kā “Tits Manlijs Torkvāts jeb Bērna asinīm celtie goda vārti”. 18. gadsimta vidū Rīgas vācu teātra vidē sāka veidoties arī operas aizsākumi. Ap 1777. gadu pilsētā ar Pergolēzi operu “Kalpone kundze”, Galupi “Lauku filozofs” un Pučīni “Čekīna jeb labā meitiņa” uzstājas itāļu solistu trupa. Bet jau drīz uz Rīgas skatuves

parādījās J. K. Gotšeda iedibinātās klasicisma dramaturģijas darbi. Sākās pāreja uz literāru repertuāru, izrādot Gotšeda traģēdiju "Mirstošais Katons" vai Voltēra drāmu "Alzira". P. Hilferdinga un K. Zigmunda trupa dažkārt devās pāri toreizējai Krievijas robežai, ar izrādēm uzstājoties Liepājā, Jelgavā. Bet Jelgavai bija pašai savas teātra dzīves tradīcijas – hercoga Pētera galma teātris. Tajā izrādes rīkoja galminieki, uzvedot gan komēdijas, gan dziesmu spēles un iestudējot pat operas un baletu. Teātra spēlei hercogs nodevās ar visu sirdi un bija iekārtojis zāles gan Jelgavas, gan Vircavas pilī.

18. gadsimta otrajā pusē arī uz Rīgas skatuves kļuva manāmas apgaismības vēsmas, ko sev līdzī nesa tādi iestudējumi kā Lesinga "Emilija Galoti", "Minna fon Barnhelma" vai Gētes "Klavigo". Šāda dramaturģija jau prasīja pēc nopietnas teātra kultūras, un Krievijas valsts padomnieks Otto Hermanis fon Fitinghofs uzcēla un atvēra Rīgā, Lielajā Ķēniņa ielā, tagadējā Riharda Vāgnera ielā 4, mūra teātra ēku. Aktieri un mūziķi tika līgti Vācijā, taču zināms, ka tikuši izmantoti arī vietējie talanti, dažkārt pat no dzimtajaužu vidus. Teātri ar 500 skatītāju vietām atklāja 1782. gada 15. septembrī, ceļot priekšā svinīgu prologu, Lesinga drāmu "Emilija Galoti" un baletu "Deju svētki". Par to, cik progresīvs bijis Rīgas teātris, liecina operativitāte, ar kādu šeit tika sagādāti jaunākie vācu rakstnieku dramaturģijas un komponistu darbi. Tā 1787. gadā teātris par 100 dālderiem ieguvis Frīdriha Šillera lugas "Dons Karloss" prozas varianta rokrakstu. Šajā laikā uzvestas arī citas Šillera lugas – "Mīla un viltus", "Laupītāji", "Fiesko", Gētes "Gecs fon Berlihingens", Bomaršē komēdijas "Figaro kāzas" un "Seviljas bārdzīnis", kā arī Goldoni, Lesinga, Didro, Goci un Mersjē darbi. Šie fakti liecina par Baltijas vācu teātra kultūras patiesi augsto līmeni un progresīvo, laikmetīgo ievirzi, kas Rīgu nostādīja vienā rindā ar dramaturģijas ievērojamākajiem centriem Vācijā un Eiropā.

Sabiedriskās dzīves teatralizācija. Karnevāla un dziesmu spēļu gars uzlika savu zīmogu 18. gadsimta sadzīvei. Tas provocēja uz teatrālu prieku un arī sāpju ietērpju, kurā kā "galanto ainiņu" virknē aizvirpuļoja gadi, notikumi un sejas. Pilsoniskā dzīve miera laikā pieprasīja krāsainību, un tai zināms prototips bija augstākās sabiedrības, valdnieku namu un galminiņu izpriecas, militārās parādes, goda sardzes, svinīgās karaļu un sūtņu pieņemšanas. Ja jau pat kapitulējušā Neimindes (Daugavgrīvas) cietskā aizstāvji zviedri sakšu pārspēka priekšā 1700. gada martā atkāpās, ieročiem zibot, militārās parādes solī, ar karogiem un maršu, tad kā lai vienkāršais pilsonis, kura ikdiena ir daudz pelēkāka, nevēlētos sekot apbrīnas vērtiem paraugiem.

Šādu pārģērbšanās un "pārvēršanās" iespēju deva pilsoņu goda brālības un gvardes, kuras veidojās, pēc biedrošanās principa kalpojot morālajam gandarījumam, priekam un greznībai, nevis sekojot praktiskiem mērķiem. Īpašs valdzinājums piemita caurcaurēm vāciskajai Melngalvju brālības dzīvei. Tā turpināja savas kopš viduslaikiem kultivētās tradīcijas, tikai ikkatrā nākamajā periodā uzslāņojot sākotnējam kodolam virsū jaunus iespaidus. Maija grāfa svētki ar Maija grāfa vēlēšanu, tāpat kā Strēlnieku svētki bija visas pilsētas pasākumi, taču šajos pasākumos Melngalvju brālības locekļi izcēlās ar māku, izveicību, brašumu un skaļumu. Visjautrākie bijuši Vastlāvju sagaidīšanas svētki, kas pēc īpaša ceremoniāla turpinājušies divas nedēļas. Tajos svētku liksmē pārcēlās no telpām uz laukumiem un no tirgus laukuma cauri vairākām ielām ir gājušas jautras dejotāju procesijas, iegriezoties rātsnamā, Lielajā Ģildē, trīsreiz apdejojot šo namu zāles un tikai tad atgriezoties savā namā. Vecākie rīdzinieki zināja stāstīt, ka par šo kādreizējo svētku skaļumu liecinājuši vairākstāvu namu sienās iemūrētie slēģu viru kāši. Tas tādēļ, ka, sākoties liksmībai un troksnim tirgus laukumā, mieru mīlošie iedzīvotāji steigšus aizslēgojuši logus un aizbultējuši durvis. Tomēr nevar noliegt milzīgo pievilcību un popularitāti, ko izstrāvoja Melngalvju brālības rīkotie svētki, ja jau tajos 1764. gadā slepeni ieradusies Katrīna II

un viņas priekšzīmei 1802. gadā ar savu pēkšņo apciemojumu sekojis cars Aleksandrs I.

Melngalvju brālības jātnieki piedalījās pilsētas parādēs un goda ceremonijās, piemēram, kronētu viesu sagaidīšanā. Ar savu kareivīgo stāju Rīgai smagu pārbaudījumu brīžos un ar iznesību svētkos šī civilā organizācija piešķīra pilsētai cildenumu. Pēc tā tiecās arī citas 18. gadsimtā tieši šādam nolūkam dibinātās pilsoņu gvardes, kas ļāva patriciešiem vismaz ārēji tikt pie militāra spožuma, kurš agrāk lielā mērā bija tikai dižciltīgo privilēģija. Tā Rīgas tirgotāju zellī 1720. gadā H. E. Barbera vadībā organizēja Zilo gvardi – brālību, kurai ģenerālgubernators kņazs Reņņins atļāva nēsāt “krāsas”. Tas nozīmēja: tumšzilu kamzoli, jātnieku cimdus, platmali ar zelta tresi un baltu lenti, kokardi, parūku, zābakus ar piešiem. Šādu par savu naudu apģērbtu jaunu 54 vīriešu grupai tika atļauts gan oficiāli reģistrēties un iesvētīt savu karogu, gan pavadīt vojevodu Homutovski viņa diplomātiskajā ceļojumā uz Pēterburgu.⁴² Šī sabiedrība, kura ārēji atgādināja zviedru armijas tumšzilajos kamzoļos tērptus gvardus, piedalījās ievērojamāko personu pavadīšanas un sagaidīšanas ceremonijās. Viņu vidū bija gan no trimdas mājās atgriezies Kurzemes hercogs E. J. Bīrons, gan uz Rīgu un Pēterburgu ceļojošais Portugāles princis Emanuels, carienes Anna un Katrīna II, Šlēsvigas–Holšteinas princis Georgs Ludvigs. Un svarīgākais visā šajā gvardes ikdienā bija jautājums – vai tās jātniekiem tiks atļauts maršēt kronētā viesu ekipāžai priekšā vai aiz muguras.

Līdzīgā kārtā Rīgā izveidojās arī Zaļā gварde, kas pretendēja uz līdzīgu lomū oficiālo ceremoniju norisēs. Liepājā 1759. gadā statūtus saņēma līdzīga neprecēto tirgotāju veidota “Zilā gварde”, kurai 1761. gadā sekoja precēto Lielās Ģildes namnieku sastādīta “Zaļā gварde”. Arī amatnieki vēlējās organizēt savu gvardi, un 1763. gadā hercogs E. J. Bīrons deva piekrišanu “Pētera gvardes” veidošanai.⁴³ Mūsdienās par šīm gvardēm liecina, piemēram, Otrajā pasaules karā nopostītās noliktavas zelmiņa rotājums – ar 1554. gadu datētais Rīgas ģerbonis “Triju brāļu” pagalmiņā un greznā 1743. gadā veidotā baroka stila kapene Sv. Pētera baznīcā.

Reliģiskais plurālisms, tā sekotāji un atbalstītāji. Pēc 18. gadsimtā sabiedrībā ienākušā liberālisma arī reliģiskajā dzīvē sāka veidoties plurālistisks redzējums uz ticības apliecinājuma ārējām formām. Konfesionālais dalījums dažkārt sāka atgādināt brālības un šķīta grūti nosakāms, kur beidzās reliģiskās konfesijas robeža un kur laicīgās brālības rituāli sāka pieņemt reliģisku ceremoniju mistisko noskaņu. No vienas puses, aizvien vairāk sevi sāka pieteikt ikdienā augošais racionālisms, apgaismībai raksturīgā tieksme pēc zināšanām, priekšstatu sistematizēta kārtojuma, bet no otras puses – sektantiska biedrošanās šaurās gara radnieku grupās un ložās. Lielā mērā tas bijis iespējams, pateicoties valdošajai labvēlīgajai attieksmei pret cittautiešiem un iecietībai pret cittiecīgajiem. 18. gadsimtā nebija daudz tādu zemju kā Baltija, kur vienkopus sadzīvoja un bez šķēršļiem savus reliģiskos rituālus piekopa luterāņi, katoļi, ortodoksālie vecticībnieki un pareizticīgie, reformāti un Mozus ticīgie, uniāti un brāļu draudžu piekritēji. Taču attīstībai bija pakļautas tikai dažas no šīm konfesionālajām grupām.

Ulriha Cvinglija un Žana Kalvina sekotāji pilsoniskajās aprindās bija sastopami jau kopš 1590. gada, kad Rīgā reģistrēta pirmā reformātu draudze. Tā saviem dievkalpojumiem drīkstējusi izmantot Sv. Jēkaba baznīcu. Visai aktīvi reformāti bija Jelgavā, kur 18. gs. vidū viņi uzcēla dievnamu. Viņu atbalstītāju rindās varēja redzēt hercoga ģimenes locekļus un lielu daļu Jelgavas inteliģences. Tieši tāpat tas bija arī Rīgā, kur reformātu draudze, kuras pastāvēšanu 1721. gadā vēlreiz apstiprināja Pēteris I, pulcināja turīgos pilsoņus, ierēdņus, apgaismības idejām simpatizējošos darījumu ļaudis un baltvācu sabiedrībai raksturīgo “literātu slāni”. To veidoja mācītāji, skolotāji, juristi, ārsti, mākslinieki un citi akadēmiski izglītoti cilvēki. Šajā laikā – 18. gs. otrajā pusē – reformātu vidū minami Otto Hermanis fon Fitinghofs, grāmatizdevējs Johans Frīdrihs Hartknohs un liela daļa rātskunga Johana Kristofa Bērensa draugu lokam piederīgie. Bērensa literāro vakaru un intelektuālo sarunu biedri bija īsu laiku pie Rīgas

apgaismības debesīm uzzibsnījušie vācu filozofi Johans Gotfrīds Herders, Johans Georgs Hāmanis, jurists Johans Kristofs Švarcs, ārsts un senatnes pētnieks Nikolajs fon Himzelis, tirgotāji T. Cuckerbakers, Valentīns Grāve, Karls Vērmanis, valsts padomnieks barons Johans Kristofs fon Kampenhauzens u. c. Viņi bija Rīgas aktīvās garīgās dzīves mutulī, un brīžam viņu vārdi bija dzirdami te reformātu, te brīvmūrnieku, te atkal literātu aprindās. Kampenhauzena atbalstīti, reformāti ieguva zemes gabalu vecpilsētas noliktavu rajonā, tagadējā Mārstaļu ielā 10, un pēc būvmeistara, no Saksijas izceļojušā arhitekta Kristofa Meinerta projekta no 1727. līdz 1733. gadam uzcēla tagadējo Reformātu baznīcu.⁴⁴ Tās fasāde un greznais tornītis liecina par baroka formu adaptācijas iespēju pat tādai sakrālceltnei, kura atklāj savu duālo dabu – vienlaikus būt ietilpīgai tirgotāju noliktavai un dievnamam. Rīta zvaigzne torņa galā, kur parasti tiek uzstādīts krusts, liecina par konfesionālo orientāciju uz Kristu kā vadzvaigzni.

Vidzemē 18. gs. pirmajā pusē aktivizējās savdabīga reliģiski sektantiska kustība, kuru pārstāvēja misionāri un sludinātāji no Hernhūtes Saksijā. Viņi sevi sauca par "*Unitas Fratrum*", tātad "Brāļu savienība", kura pēc prof. Valda Visvara Klīves definīcijas ir "tāda pati baznīca kā citas. Tai ir sava teoloģija, baznīcas uzbūve, dievkalpojumu kārtība un darbība."⁴⁵ Brāļu draudzes attīstība Vācijā, kur pastāvēja valsts baznīca ar stingriem baznīcas likumiem, nebija iespējama, tāpēc šī konfesionālā kustība no latentas sekta kļuva par aktīvi sludinošu organizāciju ārpus Vācijas. Pirmie sludinātāji 1729. gadā ieradās Valmiermuižā pie tās īpašnieces – ģenerāļa atraitnes Marijas Elizabetes fon Hallartes un rada tur dzirdīgas ausis. Arī Ungurmuižas īpašnieks Baltazars fon Kampenhauzens bijis pazīstams ar hernhūtiešiem un, kā liecina vēstules Herdera institūta arhīvā Marburgā, ir bijis ieinteresēts viņu atbalstīšanā. Šie 15. gadsimtā no Morāvijas un Bohēmijas izceļojušo Jana Husa propagandētās reformētās baznīcas idejas piekritēju pēcteči nu pārstāvēja vācu amatniekus, ieceļotājus, kuri tika nodarbināti Vidzemes muižās. Brīvajā laikā viņi tautai tuvā

formā vadīja sanāksmes, sludināja dievvārdus, pauda piētiskus uzskatus. Jau 1736. gadā Vidzemi apmeklēja grāfs Nikolajs Ludvigs Cincendorfs – Hernhūtes muižas īpašnieks, kura ietekmē M. E. fon Hallarte ierīkoja Valmiermuižā skolu zemnieku bērniem, bet 1738. gadā atvēra skolotāju semināru, kurā sagatavoja brāļu draudžu garīgos vadītājus. No Saksijas un Tīringenes drīz sekoja vācu kolonistu ieceļošanas vilnis, kas veicināja izglītotu zemkopju, amatnieku un arī literātu pieplūdumu. Pēc neilga brāļu draudžu darbības lietderības apšaubījuma posma Katrīna II 1778. gadā to atkal legalizēja. Šai atzīšanai sekoja jaunu vācu kolonistu noņemšana Iršu un Altenes domēnēs. Visā šajā reliģiski ievirzītajā vācu un latviešu saskarsmes procesā Vidzemes latviešu vidū sākās reliģiski iekrāsota garīgās atmodas kustība.

Apgaismības ideju popularizēšanas nozīmīgs veicinātājs bija Brīvmūrnieku ordenis jeb brālība, kas pēc 18. gs. vidus piedzīvoja aktīvu uzplaukumu. Pirmā 1750. gadā tika izveidota Ziemeļzvaigznes loža, kuras dibinātāji bija tirgotāji Johans Daniels fon der Heide un Johans Cukerbekers. Šajā ložā par biedru savas uzturēšanās laikā iestājās arī J. G. Herders un citi pazīstami sabiedriskie darbinieki – Liborijs Bergmanis, Bertolds Bergmanis, J. F. Hartknohs u. c. 1756. gadā šī loža ieguva Zobena ložas nosaukumu un kļuva ievērojama ar to, ka 1783. gadā pēc Hartknoha ierosinājuma Pēterburgas ceļa malā pie virskomandanta Hartvisa muižiņas nodibināja par brīvmūrnieku līdzekļiem uzturētu skolu zemāku kārtu jauniešiem.⁴⁶ Šo skolu sauca vai nu par Sv. Jāņa, vai Sv. Ģertrūdes skolu. Brīvmūrnieku ložas, kuru bija saradies vesels pulks ar visai krāšņiem nosaukumiem – Apollo, Kastors, Mazā pasaule un tamlīdzīgiem, nodarbojās ar plaša mēroga labdarību, jo izglītības veicināšana un humanitārās intereses atbilda viņu garam. Tomēr cariskās Krievijas valdība centās brīvmūrnieku ložu darbību kavēt, jo baidījās no revolucionāru ideju izplatīšanas iespējas.

Apgaismības uzmanības mērķis – pamatiedzīvotājs. Apgaismības idejas caurauca ne tikvien mākslu, zinātņi, izglītību, bet tās izplatījās arī sociālo attiecību sfērā. Vāciskā literātu slāņa darbība mainīja akcentus: primāra kļuva izglītība, valoda, garīgās vērtības, muzeji, nevis cietokšņi. Situāciju var pat definēt šādi: pirmkārt, apgaismība ļāva sabiedrībai pamanīt latvieti un aicināja saprast viņa stāvokli, just viņam līdzī. Otrkārt, izglītoto vāciešu sabiedriskā apziņa šī “atklājuma” ietekmē mudināja izmantot savu garīgo pārkumu un talantu sociālās nevienlīdzības pārvarēšanai ar kultūras līdzekļiem. 18. gadsimtā šī viņu misija kļuva par vispārēju parādību, kurā katrs jutās aicināts darboties un brīvprātīgi spert kādu filantropisku soli saprašanās un atšķirību nolīdzināšanas virzienā. Šķita, ka apgaismības laiks dažos literātos pamodinājis “vācu vainas” apziņu, kas it kā sacīja priekšā, ka nu ir laiks ar labu atdarīt gadsimtos krātos pāridarījumus. Vesela plejāde mācītāju ar savām tulkotajām vai sarakstītajām grāmatām, sprediķiem un dziesmām ir veicinājuši latviešu garīgo izaugsmi. Viņu vidū, piemēram, Smiltenes un Kokneses mācītājs Svante Gustavs Dīcs, Salgales un Jelgavas mācītājs Aleksandrs Grēvens, Dundagas un Zemītes mācītājs Jēkabs Bankavs, Gramzdas, Liepājas un Jaunpils baznīcā strādājošais Johans Baumanis, Mālpils mācītājs J. G. Age-luts un vēl vairāki citi. Visi viņi ir sprediķu grāmatu, garīgu dziesmu krājumu autori, tulkotāji vai lokalizētāji, kuri šo darbu latviešu labā veica ar pilnu atbildības un pienākuma apziņu.

Viens no pirmajiem šejienes vācu autoriem, kurš uzstājās par dzimtniecības tiesiskās un mantiskās nevienlīdzības likvidēšanu, bija mācītājs no Vidzemes Johans Georgs Eizens. Savā darbā “Vidzemes patriota apraksts dzimtniecībai, kāda tā ir Vidzemes zemniekiem” (1764) viņš mēģināja vērsties pie Katrīnas II un muižniecības ar aicinājumu atcelt dzimtniecību un piešķirt latviešiem zemi īpašumā. Viņa garīgie centieni bija apgaismes utopisma piesātināti. Taču, izvirzot savā laikā nesasniedzamus mērķus, Eizens spēja pasacīt arī daudz kritiska. Līdzīgi viņam rikojās arī citi vācu inteliģences pārstāvji, kuri savā publicistikā analizēja

Latvijas sociālās, kultūras un izglītības problēmas. Rīgas Domskolas rektors Karls Frīdrihs Snells pēc atgriešanās Vācijā 1794. gadā publicēja grāmatu "Krievu Baltijas provinču apraksts". Tajā viņš rakstīja par latviešu un igauņu zemnieku postu un vienaldzību, kādā muižniecība ar to samierinās. K. F. Snells uztraucās par to, ka dzimtniecība kā feodāls mantojums aizkavē zemes saimniecisko attīstību.⁴⁷

Iepazīniet ar latviešu garamantām, J. G. Herders atklāja latviešu tautas vitalitātes un gara spēka avotus un savā plaši pazīstamajā grāmatā "Tautu balsis dziesmās" iepazīstināja Eiropu ar latviešu un igauņu folkloru. Viņš publicēja aprakstus un filozofiskas esejas par Baltiju un latviešiem, šīs zemes dabu, ģeogrāfiju un kultūru.⁴⁸ Rīgā 1765. gadā sāka darboties J. F. Hartknoha grāmatu veikals un apgāds, kas kļuva par lielāko Baltijā. Tam bija liela nozīme progresīvas sabiedriskās domas veidošanā, jo īpašnieks pats bija aktīvs literātu biedrības loceklis un viņa izdevniecībā daudzi apgaismes darbinieki publicēja savus rakstus. J. F. Hartknohs ir vairāku I. Kanta, J. G. Herdera un citu ievērojamu filozofu darbu pirmizdevējs. Viņš ir arī sekmējais krievu autoru, piemēram, Mihaila Lomonosova rakstu izplatīšanu vācu valodā un atbalstījis grāmatu izdošanu par Baltijas vēstures jautājumiem.

Apgaismes perioda rakstnieku un publicistu vidū visspožākā ir Lēdurgas mācītāja dēla Garliba Merķeļa autoritāte. Ar 1796. gadā Leipcigā iespiestās grāmatas "Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās" starpniecību viņš vērsās pie Eiropas politikās un garīgās domas, ilustrēdams feodālās dzimtniecības māko latviešu beztiesiskumu un aicinādams uz apgaismotu rīcību.

Enciklopēdisma sākotne. Vācu tautības muižnieku un literātu vidū 18. gs. otrajā pusē valdīja dzīva rosība zinātnes sasniegumu apguves, dabas novērojumu un mākslas priekšmetu kolekcionēšanas ziņā. Šis bija entuziastu un diletantu darbības laiks, kurā piederība pie kādas pusslepenas vai legālas intelektuāļu brālības vai rotāšanās ar brīvdomātāja slavu atsvabināja indivīda dotības

radošam darbam. Zinātniskajām interesēm bija noņemts viduslaiku māņticības un arī baznīcas konservatīvo uzskatu slogs.

Ievērojams notikums Rīgas kultūras dzīvē bija ārsta Nikolaja fon Himzeļa novēlējums. Pēc viņa nāves visas šī entuziasta vāktās dabaszinātniskās, vēsturiskās un mākslinieciskās kolekcijas 1773. gadā tika dāvinātas Rīgas pilsētai.⁴⁹ Šim krājumam piemita "Kunstkameras" enciklopēdiski daudzveidīgais raksturs. Lietpratēju rokās milzīgais eksponātu skaits pārvērtās tematiski sistematizētās kolekcijās. Tās ir veidojušas mūsdienu Latvijas Dabas muzeja, Latvijas Mākslas muzeja, Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja un Kara muzeja fondu kodolu. Himzeļa muzejs sākotnēji atradās tā devētā Nienstedes konventa telpās Kalēju ielā 34/36, kur šo namu sīkpilsonu atraitnēm bija uzcēlis Rīgas birģermeistars Francs Nienstede. Kopš 1753. gada tur atradās anatomiskais teātris, uz kuru 1773. gadā pārveda arī N. fon Himzeļa kolekcijas. Kad 1778. – 1779. gadā pēc Kristofa Hāberlanda projekta virs Doma krustejas izbūvēja pilsētas bibliotēkas jaunās telpas, muzeja kolekcijas pārcēla uz turieni.

Tajā pašā laikā Latgales pusē, Varakļānos, grāfs Jans Mihaels Borhs aizrāvās ar mineraloģiju un botāniku. Viņš atklāja un aprakstīja noteiktu augu augšanas saistību ar specifiskiem iežiem vai minerāliem bagātām augsnēm. Šo indikatoraugu novērojumi ir palīdzējuši citiem zinātniekiem izdarīt nozīmīgu ģeoloģisko atradņu atklājumus. Arī J. M. Borha muižā ir bijusi ievērojama minerālu un herbāriju kolekcija, kā arī viens no Latgalē ievērojamākajiem grāmatu krājumiem vairāku tūkstošu sējumu apjomā. Varakļānu muižas parkā uzceltajās muzeja un ermitāžas ēkās atradušies seni zinātniski instrumenti, navigācijas ierīces, kartes, floras un faunas eksponāti, kā arī mākslas darbi ar dabaszinātnisku vai filozofisku saturu. Ne velti bagātā tautas fantāzija grāfa zinātniskās darbošanās ietekmē tuvākajā apkārtņē radījusi misticisma pilnos nostāstus par elles suni, lielo zābaku un dzīvo zobenu.

Latvijas kultūras vēsture nav iedomājama bez čehu un sakšu izcelsmes Baltijas kultūrvēsturnieka, enciklopēdista Johana Kristofa Broces. Pēc studijām Leipcigas un Vitenbergas universitātē,

saistot savu dzīvi ar pedagoģisku darbību Rīgas ķeizarkājā licejā, Broce veica milzu darbu, savākdams, uzzīmēdams un komentēdams daudzu sējumu kapitāldarbu "Dažādu Vidzemes pieminekļu, skatu, monētu, ģerboņu u. c. krājums". Šo Baltijas kultūrvēstures dokumentēšanas ieceri viņš sācis īstenot Rīgas pilsētas virssoģa Gotharda Fēģezaka, birģermeistara Pētera Šifelbeina un Cēsu prāvesta Heinriha Baumaņa ietekmē. Viņi bija ievērojami Baltijas vēstures avotu pētnieki un krājēji, kuru atzinība varēja piešķirt plašāku novērtējumu J. K. Broces galvenajam darbam – 10 sējumu "Monumente". Bez tam J. K. Broce kā novadpētnieks sava laika periodikā publicēja virkni rakstu par Livonijas pieminekļiem, Rīgas vēsturi, amatniecību, kultūru un paražām. Vēsturnieks Teodors Zeids – ievērojamākais Broces mantojuma interprets – šo unikālo novadpētnieku ir raksturojis kā vēlinās humānisma jeb t.s. vēstures erudītu skolas pārstāvi⁵⁰. Viņa mērķis bija vākt un kārtot vēstures avotus hronoloģiskā secībā, apstrādāt tos, apkopot un salīdzināt, lai iegūtu iespējami objektīvu vēstures ainu. Tikai pateicoties Broces unikālajai Baltijas vēsturē ieinteresētajai personībai un viņa savāktajam materiālam, vēstures patiesais atspoguļojums kļūst iespējams viņa misijas turpinātāju darbos.

Mūsdienu zinātnes sākotne un tās pamatlicēji. Baltijas zinātniskā dzīve 18. gadsimtā, kā to norāda akadēmiķis Jānis Stradiņš, "bija gandrīz pilnīgi atrauta no pamatiedzīvotājiem"⁵¹. Tas nozīmē, ka materiālo, sociālo un garīgo apstākļu nosacīts, uz zinātni taisns ceļš bija vienīgi vācu tautai un kultūrai piederīgajiem. Mūsdienās tikpat kā neiespējami izsekot, kādas viltības nācās izmantot nevācu cilmes censonim. Taču, tā kā visas augstākās izglītības institūcijas Baltijā un tās kontaktu zemēs bija vācu dibinātas, tad "vācu ceļā" izvēle jeb pārvācošanās bija likumsakarīgs vietējās inteliģences pārstāvja integrēšanās iznākums. Atrazdamās Rietumu un Austrumu robežzonā, Baltija bija zeme gan zinātnes produktu, gan zinātnes darbinieku tranzītam uz Krieviju un arī producēja savus zinātnes teorētiskus un praktiskus.

Kur Latvijā varēja patverties zinātne? Kārļa XI dibinātā *Schola Carolina* 1733. gadā pārtapa Rīgas ķeizarkājā Licejā – augstākā tipa humanitārās ievirzes skolā. Tā beidzēji pēc turpmākajām studijām augstskolās pārtapa Baltijas ierēdniecības, medicīnas, teoloģiskajā, tieslietu speciālistu un militāro inženieru elitē. Paralēli Rīgai par reģionālu zinātnes un izglītības centru kļuva Jelgava ar 1775. gadā hercoga Pētera nodibināto akadēmiska tipa mācību iestādi *Academia Petrina*. Šī skola ar saīsinātu augstskolas mācību programmu, četrām fakultātēm, bet bez tiesībām piešķirt akadēmiskos nosaukumus tomēr spēja interesēt un piesaistīt pasaules līmeņa zinātniekus. Tās nolikumu izstrādāja Berlīnes ZA akadēmiķis Johans Georgs Zulcers – ievērojams estētikas un pedagoģijas speciālists. Jelgavā uzturējās zviedru dabaszinātnieks Johans Jakobs Ferbers – mineraloģijas un kalnrūpniecības teicams pārzinātājs. Matemātikas profesors Vilhelms Gotlībs Frīdrihs Beitlers saistīja visu savu atlikušo mūžu ar Jelgavu un 1784. gadā Pētera Akadēmijas ietvaros nodibināja pirmo Latvijas astronomisko observatoriju. Jurisprudences profesors Johans Melhior Gotlībs Bēzeke savās publikācijās ir daudzpusīgi pamatojis filozofijas, pedagoģijas un arī dabaszinātņu jautājumus. Pēc ģenerālgubernatora Pētera fon der Pālena ierosmes, Bēzeke izstrādāja nolikumu Pētera Akadēmijas pārveidei par īstu universitāti. Taču cars Aleksandrs I 1801. gadā izdeva rīkojumu atvērt universitāti Tērbatā, kas bija ciešāk saistīta ar Pēterburgu.⁵²

Kā raksturot Latvijā praktizējušu zinātnieku? Viņa ikdiena bija visai tāla eksperimentiem un novērojumiem, bet viņa misijas apziņa ar īstu apgaismes cilvēka dedzību tiecās atklāt latviešiem pasaules zinātniskās domas plašumu. Unikāla personība, kuru talants un spējas bija izredzējušas augstāko zinātnes apvāršņu sniegšanai, bet kura ikdiena un iespējas lika samierināties ar realitāti, ir Sunākstes un Sēlpils mācītājs Gothards Frīdrihs Stenders. Viņa mūžā gan bijuši mēģinājumi ielauzties starptautiskā zinātnieku apritē, gan gūta latviešu bērnu un pieaugušo pateicība vairākās paaudzēs par “Bildu ābici” un “Jaunu ABC un lasīšanas mācību”

(1782), par "*Lettisches Lexicon*" (1789) "Ziņģu lustēm" (I – 1785, II – 1789), "Jaukas pasakas un stāsti" (1766) un "Augstas gudrības grāmatu" (1774, 1776, 1796). Tieši pēdējais – trīsreiz atkārtoti izdots enciklopēdiskais darbs visvairāk ir mācījis latviešus izzināt ģeogrāfiju, dabu, vēsturi.

Līdz 18. gadsimtam Krievijā nebija savas zinātnes un tās veidošanās bija saistīta ar zinātnieku importu. Nav jāpārvērtē baltiešu nozīme Krievijas zinātniskās domas tapšanā, tomēr Baltijas vācu inteliģences loma ir nozīmīga. Pētera I 1714. gadā Rīgā nolaupītās Kurzemes hercogu bibliotēkas grāmatas, kopskaitā tuvu 3000, tika aizvestas uz Pēterburgu, kur tās kļuva par pamatu Pēterburgas Akadēmiskajai bibliotēkai. Ar laiku daļa – ap 1100 sējumu no tām nonākusi Helsinku universitātes bibliotēkā, kas līdz 1917. gadam bija Pēterburgas zinātnisko institūciju sastāvdaļa. Savas valdīšanas un dzīves nogalē 1724. gadā Pēteris I parakstīja rīkojumu par Krievijas Zinātņu akadēmijas dibināšanu, kura bija iecerēta gan administratīvai un zinātniskai, gan arī izglītojošai funkcijai, iekļaujot sevī universitāti un ģimnāziju.

Ar Baltiju un Latviju Pēterburgas Zinātņu akadēmiju saistīja tā pati "tilta" funkcija, kas Krievijai bija tik izdevīga ekonomiskajā ziņā. Baltija un tās izglītotā vācu sabiedrības daļa ar savu ārzemju augstskolās gūto izglītību strauji veidoja Pēterburgā karjeru un izvirzījās par Zinātņu akadēmijas locekļiem. Vēl vairāk: pēc kārtas trīs Pēterburgas Zinātņu akadēmijas prezidenti nākuši no Latvijas. Tie ir grāfs Hermanis Keizerlings, Johans Albrehts fon Korfs un Kārlis Brēverns. Tieši fon Korfs centās tālredzīgi īstenot Pētera I zinātnes reformu politiku un nodrošināt Zinātņu akadēmiju kā ar ģeogrāfiskām ekspedīcijām, zinātnisko darbu izdošanu, tā arī ar starptautiskiem sakariem un jauniem zinātnes speciālistiem.

Tieši Baltijas provinces 18. gadsimtā kļuva par tramplīnu zinātniskās karjeras kaldināšanai Krievijā un arī par resursu devējam tās institūcijām. Šādu ceļu gāja fiziķis Georgs Frīdrihs Parrots, astronoms Vilhelms Strūve, galvanoplastikas izgudrotājs

Morics Hermanis Jakobi, mineralogs Johans Jakobs Ferbers un daudzi citi ievērojami zinātnieki, kuri pirms tam dzīvojuši vai uzturējušies Rīgā, Jelgavā vai Tērbatā. Savukārt interesants ir akadēmiķa J. Stradiņa konstatētais fakts, ka ne tikai Krievija no Latvijas, bet arī otrādi – Kurzemes hercogiste un hercogs Pēteris tieši no Pēterburgas Zinātņu akadēmijas modeļa ir aizguvis idejas savai Jelgavā veidojamajai akadēmijai.⁵³

Aristokrātijas, “kroņa” un civilās arhitektūras uzplaukums. Baltijas muižniecība kā vietējā ekonomiskās dzīves organizatore bija tālu priekšā cariskās Krievijas atpalikušajai lauksaimniecībai, rūpnieciskajai ražošanai un amatniecībai. Tomēr pēc Ziemeļu kara tā atrada kopīgu valodu ar ortodoksālo monarhiju kā politiskā ziņā, tā arī saimnieciskās dzīves atjaunošanā. Savas priekšrocības pilnā mērā izmantojot, arī šejienes aristokrātija drīz spēja mobilizēties izpostīto muižu ierīcībā, kungu namu celtniecībā un to pienācīgā aprīkojumā gan ar laikmetīgu interjeru, gan ar baroka parkiem un dārziem. Šajā gadsimtā, kas sekoja Ziemeļu karam, muižu arhitektūrā un ar to saistītā dārzu un parku stilistikā vērojama liela dažādība. Daļa aristokrātijas varēja nodoties savu vēsturisko rezidenču pārbūvei, kas nenācās viegli, jo jaunajai estētikai un prasībām pēc viegluma, gaismas un atvērtības vajadzēja pārvarēt viduslaiku smagnējo iespaidu. Pārbūvju rezultātā Ēdoles, Jaunpils, Dundagas, Alsungas, Embūtes, kā arī Krustpils, Cēsu, Lielstraupes un Mazstraupes un daudzas citas pilis to īpašnieki papildināja ar ērtiem apartamentiem. Arhaiskās celtnes tika darītas mājīgākas ar dēļu vai parketa grīdu, greznākas ar stuka vai koka griestu, podiņu krāšņu ierīkošanu, kā arī ar tapešu, tekstiliju, gleznojumu vai paneļu izmantojumu sienu dekoratīvai apdarei.

Novatorisms vērojams jaunu muižas ansambļu izveidē, kur gan ēku izvietojuma plāns, gan arhitektoniskās kvalitātes ieguva laika garam atbilstošu formu. To īsi var raksturot ar tieksmi pēc simetrijas, mērķtiecīgu parādes pagalma un piebrauktuves teritorijas izveidi, kungu nama centrālu novietni pārējo pakārtotās

nozīmes ēku vidū. Muižu ēku novietnē 18. gadsimtā nostiprinājās daži plāna pamattipi, kurus atkārtoja vēl visu nākamo gadu simteni. Pārsvārā tika variēts dažāda lieluma taisnstūra formas, retāk apaļš vai eliptisks pagalms, ko ierobežoja klētis, zirgu staļļi, muižas pārvaldnieka vai retāk saimes ļaužu dzīvojamās ēkas. Laidari, kūtis, brūži un citas ar lauksaimniecību saistītās, bet mazāk atraktīvās ēkas novietoja atstatu, izkārtojot tās tuvāk piebrauktuves ceļiem vai laukiem. Kā šādu tipisku zonās dalīta ansambļa paraugu Vidzemei var minēt Stukmaņus. Te muižas vizuālu dominanti Daugavas krastā kāpināja pēc rātsnamu parauga uzbūvēts pulksteņa tornis, bet uz dienvidiem pavērsto un terasēs ierīkoto nogāzi rotāja greznas baroka dārzs ar cirptu koku un krūmu ornamentāliem stādījumiem.

Grāfs G. E. fon Bergs, Beļavas muižas īpašnieks, 18. gs. vidū ir uzbūvējis tam laikam pietiekami plašu un ar grezna apmetuma fasādi dekorētu divstāvu kungu namu.⁵⁴ Tajā vēl tagad vērojamas labi saglabājušās baroka durvis, grīdas, krāsnis un ar stuka plastikas elementiem rotāti griesti. Tajā pašā laikā celtās Liepupes, Katvaru un Ķirbižu muižas, lai gan vēlāku pārbūvju nedaudz ietekmētas, tomēr vēl šodien pauž dzimtas rezidences monumentālo garu. Šo muižu fasādēs ieejas daļa ir paaugstināta, izvirzīta uz priekšu. Turklāt, lai vēl vairāk kāpinātu līdzību ar vērienīgām pilīm, muižu ēku galos izbūvēti paplašināti un fasādē izvirzīti spārni. Plašo pagalmu abās pusēs norobežo atvirzītas, taču simetriski celtas saimniecības ēkas. Parādes durvīm šādos gadījumos var tuvoties pa lokveida ceļu, kas ļauj piebraukt gar vienu pagalma malu, aizbraukt – gar otru, apbraucot apaļu, ar ziediem vai krūmiem apstādītu parteru.

Līdzīgs risinājums īstenots arī B. fon Kampenhauzena 1728. gadā iepirktajā un 18. gadsimta vidū pilnīgi no jauna uzceltajā Ungurmuižas ansamblī. Šī kompleksa vērtība izpaužas baroka formu tradicionālā lietojumā, par būvmateriālu izmantojot vienīgi koku. Kungu nama arhitektūra te ir saglabājusi neparasti bagātu dekoratīvā un iluzorā krāsojuma apdari, kas klāj visu divstāvu ēkas

telpu sienas un pa daļai arī griestus. Domājams, ka šo gleznojumu autors ir Limbažu mākslinieks Johans Frīdrihs Hinšs, vāciskas izcelsmes ieceļotājs.

Nule aprakstītās sakarības atbilst arī Kurzemē celto muižu plāna un arhitektūras raksturošanai. Var piebilst, ka mēra un kara sekas tur bija pārvarētas ātrāk un vietējā muižniecība jau agri spēja finansēt vērienīgu kungu namu un saimniecības ēku celtniecību Kabiles, Apriķu, Popes un Vilces muižā. Kā retums Kurzemes muižu arhitektūrā vērtējama pildrežģa konstrukcijā celtā barona J. F. fon Firksa un viņa dēla E. K. fon Firksa Valdgaies muiža.

Pavisam citā kategorijā ierindojamās Kurzemes hercogu E. J. Bīrona un viņa dēla Pētera celtās pilis un muižas.⁵⁵ Jelgavas un Rundāles no 1736. līdz 1740. gadam celto piļu kvalitāte atspoguļo Vācijas, Austrijas un arī Krievijas valdnieku rezidenču vērienu gan ansambļa plašuma, gan aprīkojuma un apdares greznības ziņā. Turklāt šo piļu dārzos un parkos konsekventi un augstā kvalitātē bija īstenota franču kultūras ietekmētā ornamentāla plāna dārzu un ģeometrisku figūru veidā cirtu stādījumu ideja. Tas bija iespējams pēc itāļu izcelsmes arhitekta Frančesko Bartolomeo Rastrelli gribas, meistarīgi saliedējot internacionālu autoru un mākslinieku kolektīvu. Toties iegūtā vērtība liek apbrīnot Kurzemes hercogistes un Bīronu dinastijas finansiālos resursus. Saistībā ar šīm divām lieliskajām pilīm ir skatāmas arī vairākas neliela un intīma rakstura, taču ne mazāk izsmalcināti radītas medību, atpūtas un izpriecu muižas. Tās celtas pēc hercoga atgriešanās no Krievijas trimdas, tātad pēc 1762. gada, un dažādā pakāpē atspoguļo aizejošā baroka un jau tuvā klasicisma formu valodu kā arhitektūrā, tā arī parku un ainavu izveidē.

Tikpat solida un pamatīga Latvijas pilsētās veidojās civilā arhitektūra. Tā vēl šodien nosaka Kuldīgas, Liepājas, Ventspils, Cēsu, Limbažu, Bauskas, Aizputes, Talsu, Sabiles un Tukuma pilsētu raksturu un pagātnes aromāta apdvesto pievilcību. Baroka gadsimts mazpilsētu apbūvē atstāja gan mūra, gan koka ēkas, kuras apjomu vienkāršībā, materiālu neizvēlīgumā slēpj šodienas

skatītāja acīm nemanāmu apdares smalkumu. Tolaik pilsētas namus cēla novietotus paralēli ielai, ar stāviem četrslīpju vai divslīpju jumtiem, taisniem vai nošķeltiem galu zelmiņiem, ar fasādes vidū virs ieejas iebūvētu šķērszelmini.⁵⁶ 18. gs. vidū populāri kļuva mansarda jumti – ar dekoratīvu lauzumu to slīpnē. Tam bija arī praktiska nozīme, jo varēja izveidot apdzīvojamu bēniņu stāvu. Tradicionāls jumta materiāls bija sarkani dedzināti dakstiņi, taču turīgāki īpašnieki varēja atļauties uzlikt arī melni brūni vai tumšzaļi glazētus. Māju sienas tika melni darvotas, krāsotas tumšsarkanās ar tā dēvēto “zviedru sarkano” pigmentu vai arī zaļās, okerdzeltenas un pat imitējot marmoru vai ķieģeļu mūri.⁵⁷ Šajās mājās varēja iekļūt no ielas pa kāpnēm, kas ar dažiem pakāpieniem veda virs cokola uzbūvētajā pirmajā stāvā. Ienākot pa durvīm, cilvēks caur priekšnamu uzreiz nokļuva virtuves telpā ar atklātu pavardu, ko apņēma apvalkdūmenis. No priekšnama pa labi un pa kreisi varēja doties dzīvojamās telpās. “Šāds trīsdalījums bija pamatā gan pilsētnieku, gan zemnieku mājām, gan muižnieku mitekļiem laikā no 17. gadsimta līdz pat 18. gadsimta otrajai pusei,”⁵⁸ secina I. Lancmanis. Pa daļai šīs likumības atspoguļojas arī Rīgas apkārtnē 18. gadsimta baroka un klasicisma stilā celtajās un pilsētnieku vasaras dzīvei paredzētajās muižīņās.

Rīgas arhitektūrā līdzās barokam 18. gadsimtā attīstījās gan viegli gaisīgā rokoko elementi, gan apgaismības ideju ietekmētā klasicisma stilistiskie virzieni. Pilsētvides pārveidojumus noteica Krievijas Kara kolēģijas 1746. gadā pieņemtā jaunā aizsardzības doktrīna. Tā paredzēja attīstīt Rīgas Citadeles apbūvi un nocietinājumus, kā arī veidot priekšpilsētu apbūvi trīs virzienos: Pēterburgas virzienā un gar Daugavas krastu, tās augšteces un lejteces virzienā. Jaunajā priekšpilsētas teritorijā 1775. gadā pabeidza taisnstūrveida kvartālu un ielu nospraušanu un uzsāka vienstāva koka ēku celtniecību. Iekšrīgā pie pils tika radīts jauns parādes apbūves ansamblis: 1785. – 1787. gadā pēc arhitekta Pētera Johana Boka projekta uzcēla administratīvo piebūvi Rīgas pilij, bet ar ķeizariskā liceja (1785. – 1787. g., arh. Matiass Šonss), kā

arī Pēterburgas viesnīcas un dažām dzīvojamām ēkām noslēdza pils laukuma perimetru. Gadsimta otrajā pusē mainījās Vecrīgas ēku izskats un augstums. Renesanses un baroka garā celto namu tipu sāka izspiest 3–4 stāvu dzīvojamās ēkas ar dekoratīvām fasādēm, augstiem mansarda jumtiem, lieliem logiem un balkoniem. Aizvien jūtama pilsētas arhitektūrā kļuva baroka formu nomaiņa ar antīkās Grieķijas un Romas kultūras mantojuma ietekmi. Apbūves māksliniecisko vienotību un izteiksmību panāca ar klasisku proporciju, vienkāršu formu lietojumu apvienojumā ar izsmalcinātu dekoru, grezniem parketiem, durvīm un metālkaluma detaļām. Šī apgalvojuma labākā ilustrācija ir Kristofa Hāberlanda projektētā un 1779. gadā celtā Rīgas pilsētas bibliotēkas ēka. Klasiski mierīgo fasādi rotā metālā kalts astrolabijs un devīze "*Scientiis et artibus*" (Zinātnēm un mākslām), bet svinīgais interjers raisa cieņu ar kolonnu rindu balstītajiem balkoniem un apmetumā veidoto imperatrises Katrīnas II medaljonu griestos. Pilsētas būvmeistara un arhitekta K. Hāberlanda darbība veicināja pirmo īres namu rašanos tā dēvētā birģeru klasicisma stila formās. Tos raksturoja grezni rotātas simetriskas fasādes un plaši dzīvokļi, kas aizņēma veselu stāvu.

Bez K. Hāberlanda celtajiem turīgo pilsoņu namiem Iekšrīgu būtiski papildināja jaunas sabiedriskās celtnes. Nojauktā vecā Rīgas rātsnama vietā pēc inženiera Johana Frīdriha Etingera projekta 1750. gadā sāka celt jaunu pilsētas maģistrāta un rātes sēžu kancelejas un ķemerejas namu. 1765. gadā pabeigtais greznais divstāvu nams ar augsto torni uzskatāms par pirmo klasicisma formu nesēju Rīgas arhitektūrā. Tas pildīja arī Biržas funkcijas, tāpēc jau drīz kļuva par mazu un 1791. – 1793. gadā zemā divslīpju jumta vietā ieguva proporcionāli izbūvētu mansarda jumtu. Tā dēvētā Jaunā cietuma vietā Kaļķu ielā 7 1787. – 1789. gadā pēc K. Hāberlanda projekta uzcēla Policijas namu, kas, nedaudz pārbūvēts, ir saglabājies. Tagadējā Saeimas nama vietā līdz 1863. gadam atradās 1750. – 1752. gadā celtais Bruņniecības nams – lielu apjomu vēlinā baroka ēka ar mansarda jumtu.⁵⁹

Vienkāršās formās tika būvētas sociālās aprūpes un kroņa iestādes, piemēram, 1748. gadā B. fon Kampenhauzena celtā atraitņu patversmes ēka Sv. Gara konventā, 1753. – 1754. gadā celtais Sv. Jura hospitālis Daugavas ielā 34 un 1770. gados Torņa ielā būvētā kazarmu virkne. Ievērojami augstākai estētiskajai kvalitātei atbilda 1751. – 1761. gadā par pareizticīgo Sv. Alekseja baznīcu pārbūvētā bijušā cisterciešu sieviešu klostera Sv. Marijas Magdalēnas baznīca un blakus pilij 1783. – 1785. gadā uzceltā Sāpju Dievmātes katoļu baznīca ar mācītāja māju. Visaugstāko sniegumu Rīgas sakrālās arhitektūras jomā tomēr parādīja K. Hāberlands 1783. – 1786. gadā, īstenojot arhitekta Zigismunda Cēģes fon Laurenberga projektu pareizticīgo katedrālbaznīcas būvē Citadelē. Vispārinot sacīto, var atzīt, ka Rīgas 18. gadsimta celtniecības kvalitātes bija līdzīgas arī citu Baltijas pilsētu – Tallinas, Narvas, Tērbatas, Pērnavas un Jelgavas apbūves raksturam, kur to noteica divu valdošo vācu un krievu kopienu ekonomika, sociālā politika un kultūra, kā arī Baltijas ģeogrāfiskais stāvoklis.

Sakrālā kultūra, māksla un amatniecība. Daudzveidīgā 18. gadsimta sakrālā kultūra atklāj plašu meistarības spektru – no starptautiski atzīta mākslinieciskā snieguma līdz reģionāli savdabīgam amatnieku darba demonstrējumam. Baznīcas mākslā ar vācu klātbūtni Latvijā saistās galvenokārt luteriskās konfesijas paspārnē radītās vērtības. Plašajā Kurzemes hercogistes teritorijā no Kolkas raga līdz Nīcai un Bornei visu 18. gadu simteni vēl aizvien tika celti jauni vai atjaunoti dievnami kā pilsētu, tā arī muižu draudzēs. Tos ar kokgriezuma skulptūrām un iekārtām ir papildījuši kā ieceļotāji – mākslinieki no Prūsijas, Polijas, Čehijas, tā arī Latvijā vairākās paaudzēs strādājušie kuģu būvētavu kokgriezēji un vietējie baznīcu interjera mākslinieki. Leģendārā Ventspils kokgriezēju skola apmēram 60 savas pastāvēšanas gados ir atstājusi virkni vācu tautības meistaruru radītu dievnamu skulptūru un kokgriezumumu daudzās Kurzemes hercogistes baznīcās.⁶⁰ Šajā sfērā darba netrūka arī citiem māksliniekiem, kā to

pierāda Kurzemes un Lietuvas pierobežā – Indricas, Gārsenes, Vecpils, Subates baznīcu rotāšanā iesaistītās kokgriezēju darbnīcas meistarū veikums.

Par visam novadam un arī baroka laikam raksturīgu iezīmi var minēt jau kopš 16. gs. beigām praktizēto baznīcu ārēji vienkāršo arhitektonisko veidojumu un pārsteidzoši grezno iekārtu. Te pieminama izceļotāja no Lībekas koktēlnieka Joahima Kreicfelda darbība. Kopš 18. gs. beigām līdz savai nāvei 1721. gadā viņš darinājis gan veselas baznīcu iekārtas (Apriķi, Vārme, Durbe, Saka, Usma), gan pēc pasūtījuma izgatavojis atsevišķus inventāra priekšmetus vai skulptūras citos dievnamos. Nule minēto tēzi par kontrastpilno ārienes un baznīcas interjera salikumu lieliski atklāj Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā Rīgā kopš 1935. gada eksponētā 1704. gadā celtā Usmas baznīca. Tās vienkāršajā tēstu guļbaļķu arhitektūrā izpaužas latviešu amatnieku darba paņēmieni un tradīcijas, bet krāšņie baroka kokgriezumi altārī, kungu solā un kancelē parāda, ka nozīmīgāko mākslas darbu veikšanai muižas īpašnieks kā darba pasūtītājs un galvenais maksātājs pieaicinājis kvalificētu vācu meistarū, kādu varēja atrast vienīgi pilsētā. Šādā ceļā Apriķu baznīca ieguva griestus ar alegoriskiem tēliem, kurus apgleznoja Liepājā no Kēnigsbergas iebraukušais Johans Frīdrihs Vilhelms Rode.

Turīgā Liepāja spēja atļauties greznas vācu draudzes baznīcas celtniecību un šīs idejas īstenošanai 1742. – 1758. gadā organizēja vajadzīgos celtniekus un amatniekus. Pēc mūrniekmeistara un celtnieka Johana Kristofa Dorna projekta Liepājā uzcēla Sv. Trīsvienības baznīcu – vācu arhitektūras teorētiķa Leonharda Kristofa Šturma paraugprojektos un Prūsijas pilsētu un galma klasicizētā baroka arhitektūras piemēros sakņotu sakrālcelni. Pilnīgi pelnīti to var saukt par vienu no izcilākajām vācu kultūras pērlēm Baltijā. Pilastrus baznīcas fasādē, logu apmales, dzegas un ar skulptūrām rotātos portālus Gotlandes smilšakmeņi kalis tēlnieks Johans Bernhards Potenbergers.⁶¹ Par greznās rokoko stila iekārtas autoru uzskatāms Kurzemē 18. gadsimta trešajā

ceturksnī daudzās baznīcās strādājušais tēlnieks Jozefs Slavičeks. Vai viņš, katolis būdams, ir nācis no Dienvidpolijas un Bohēmijas, kā to pieļauj I. Lancmanis, vai arī līdzīgi J. K. Brocem ir Saksijā ieceļojušo tā dēvēto Morāvijas brāļu pēctecis, rādīs turpmākie pētījumi. Baznīcu rotā un skaniski piepilda ievērojamā Rīgas ērģelbūves meistara – no Halles ieceļojušā Heinriha Andreasa Konciusa darinātais instruments. Pilsēta un draudze pelnīti lepojas ar Sv. Trīsvienības baznīcas ērģelēm, kuras būvējis paša Johana Sebastiana Baha pazīts un cildināts meistars.⁶²

Liepāja der par modeli Latvijas pilsētu sociālā un arī profesionālā spektra analīzei. To atvieglo un pievilcīgi izklāsta I. Lancmanis pētījumā “Liepāja no baroka līdz klasicismam”, kurš veltīts šīs bagātās hercogistes pilsētas kultūras apskatam. Līdzīgi veidota 18. gadsimtā būs bijusi arī pārējo pilsētu – Kuldīgas, Jelgavas, Cēsu, Valmieras un Ventspils dzīves kvalitāti nodrošinājusī mākslinieku un amatnieku vide. Namdari un mūrnieki cēla un veidoja ikdienišķo lietu pasauli, pilsētnieku ēkas, dievnamus, pārējie amatnieki papildināja šo vidi ar kvalitatīvu apdari. Šo sadzīves fona veidotāju vidū sava vieta bija kalējiem un atslēdzniekiem, kuri ir radījuši formas ziņā bagātas viras gan Liepājas ostas noliktavu durvīs, gan rotaļīgi smalkajās cunftu lādēs. Latvija ir pārpilna ar 18. gs. atslēdznieku darbiem, jo ikvienas baznīcas vai nama ieejas durvis vajadzēja aizdarīt ar drošu atslēgas mehānismu. Turklāt vairākumā gadījumu šīs dzelzī kaltās atslēgas, rokturi, klauvēkļi un slēdzenes ir mākslinieciski rotātas ar kalnu ornamentu vai gravētu zīmējumu. Nams neiztika bez logu rāmju stiprinājumam un apdarei nepieciešamām kalēja kaltām detaļām, kuru formu daudzveidība tālaika arhitektūrā ir milzīga. Turklāt neminēti nedrīkst palikt greznie vējrādītāji un jumta rotājumi, kuri ar dekoratīvas un alegoriskas vai pat sarežģītas formas elementiem runā savu retorisko un dziļdomīgo mākslas valodu. Gan uz Bauskas Sv. Gara baznīcas, gan Kazdangas muižas kroga, gan Šlokenbekas muižas vārtu torņa jumta var ieraudzīt kalēju amata meistardarbus. Vēl līdz 1970. gadu sākumam daudzi

Kuldīgas nami rotājās ar vējrādītājiem, kurus tagad iespējams aplūkot vairs tikai muzejā.

Galdnieki veidoja nama "vizītkarti" – glītas durvis un visu, kas no koka atradās aiz tām. Ne velti galdnieka amata meistarstīķis jau no hercoga Jēkaba laika bija skapis, galds un spēļu galdiņš. Liepājā, Stendera ielā 13a, varēja atrast Sv. Trīsvienības baznīcas altāra kokgriezēja J. Slavičeka veidotas nama durvis, bet vairākums Latvijā radīto jauki rotāto intarsēto durvju un istabas iekārtas priekšmetu palikuši anonīmi. Vienīgi 1761. gada Liepājas amatnieku saraksts ļauj spriest, ka tuvu simtam minēto meistarū vidū ir tikai vācu uzvārdi un ienācēju migrācijas ģeogrāfija ir plaša – no Saksijas, Tīringenes, Brandenburgas, Austrumprūsijas līdz pat Kalmārai Zviedrijā un Porvo Somijā.⁶³

Baroka laika amatniekam vajadzēja būt pietiekami universālam. Arī tāda nozare kā podniecība, kas ir palikusi anonīma pēc cunftu sistēmā valdošās kārtības, tik un tā saistāma ar vācu tautības meistariem. Ar mālu strādājošajam amatniekam nācās veidot kā traukus, tā arī krāsnis. Protams, pastāvēja zināma specializācija starp vieniem un otriem. Tomēr daudzu Latvijas muižu un pilsētu dzīvojamo namu istabās saglabājušās 18. – 19. gadsimtu krāsnis un kamīni ir anonīmi amatniecības izstrādājumi, tieši tāpat kā ātri plīstošie virtuves trauki.

Arī virknē ar metālapstrādi saistītu amatu – varkaļu, alvas un misiņa lējēju, kuru darba specifika bija par pamatu šaurajai specializācijai, cunftu priekšraksti nepieļāva latviešu līdzdalību. Virtuves trauki, misiņa lustras, alvas šķīvji, kannas un biķeri bijuši plaši pieprasīta sadzīves priekšmetu ražošanas joma, kurā darbojušies tikai vācu cilmes meistari. Liepājas Vēstures un mākslas muzeja kolekcijā ir saglabājusies skaista cunftu pokālu, kannu un kausu kolekcija, kuras darbu autoru vidū ir meistari ar vāciskiem uzvārdiem – H. J. Līblers, L. Šulcs. Turīgāki par alvas lējējiem visos laikos ir bijuši zeltkaļi un sudrabkaļi, pēc kuru radītajiem traukiem un greznumpriekšmetiem Latvijas dievnamos un turīgo pilsoņu sadzīvē arvien ir bijis liels pieprasījums. Ziemeļu kara notikumi uz

Liepāju atdzina vienu zviedru zeltkali no Tērbatas, bet visi pārējie bijuši vienīgi vācu meistari. Kā liecina nelielais saglabājušos priekšmetu skaits, šiem meistariem savus pasūtījumus ir devuši gan hercogs, gan cunftes, gan baznīcas.

Arī ar vairākām privilēģijām apveltītais gleznotāju amats atradās vācu rokās. Meistaru kvalifikācija ļāva krāsot kā mēbeles, tā arī namu fasādes un interjeru, turklāt vēl apzeltīt altārus un kanceles. Pat tāda smalka sfēra kā figurāli gleznojumi baznīcās, uz mēbelēm vai arī portretu pasūtījumi tika uztverti gluži lietišķi – kā daiļkrāsotāja darba sastāvdaļa.

Augstmaņu, ierēdņu, rātes un ģilžu vecāko, mācītāju un turīgo pilsoņu portreti Latvijā mītošo gleznotāju izpildījumā kopš 17. gadsimta kļuva par ikdienišķu parādību. To apliecina Rīgas rātsnamā, Melngalvju namā, Ģildēs, skolās, tiesas namos un citās sabiedriskās iestādēs, kā arī baznīcās uzkrājušās mācītāju portretu galerijas. Šo kvalitāti uzskatāmi demonstrēja 1997. gadā Rundāles pils muzejā rīkotā 18. gs. portretu izstāde, kurā centrālo vietu ieņēma galma gleznotāja Frīdriha Hartmana Barizjena un viņa laikabiedru darbi. Valdnieki un augstākās amatpersonas tika tēlotas ar sociālajam stāvoklim atbilstošu tērpa un grima "masku", savukārt pilsoņu atveidojumā jau 18. gs. otrajā pusē gleznotājs varēja atļauties lielāku brīvību un personisku attieksmi. Sākoties Apgaismībai, aizvien biežāk tieši pilsonisko aprindu ģimenes locekļi paši ņēma rokā otu, lai gleznotu ainavas, portretus, klusās dabas vai savu draugu priekam iezīmētu kādu veltījumu atmiņu albumā. Vācu mākslinieku – gleznotāju veikumam ar grāmatu "Apceres par Latvijas mākslu simt gados" pieminēkli ir uzcēlis profesors Romis Bēms.⁶⁴ Simt gadu pirms viņa to tikpat vērienīgi bija uzsācis baltvācu mākslas vēsturnieks un arhitekts Vilhelms Neīmanis, kura apceres vēl šodien noder par hrestomātisku lasāmvielu Baltijas kultūras pētniekiem.⁶⁵

Sākoties Apgaismībai, baznīcu māksla atvadījās no baroka formām, un šīs pārmaiņas bija jaunās politiskās situācijas nosacītas. Vienlaicīgi no ķieģeļiem un koka 1751. – 1755. gadā celtā

Skultes un Turaidas baznīca vēl ilgi pēc Ziemeļu kara uzrāda barokam tik neraksturīgo pieticību un Vidzemes draudžu ierobežotās materiālās iespējas, gadsimta trešajā ceturksnī aina jau ir pilnīgi mainījusies. Un tas, uzdrošinot apgalvot, ir noticis Rīgas dinamiskās kultūras ietekmē. Virkne draudžu – Vangažu, Ķekavas, Ādažu un Lēdurgas – 1770. gados uzceļ jaunus dievnamus – arhitektoniski bagātus aizejošā baroka un jau tuvā klasicisma formu daudzveidībā. To arhitektūras valoda daļēji pierakstāma K. Hāberlanda jaunības laika stilistikai un radošajai domai, ko varēja ienest celtnieks Joahims Bernhards no Māzungenas.⁶⁶ Nākamais solis preti racionālismam ir 1781. – 1784. gadā baronu fon Duntena, fon Meika un fon Aderkasa apmaksātā Liepupes baznīcas būve, ko veica pēc Rīgas celtnieka J. K. Širmeistera projekta. Dievnams pārstāv tā dēvēto šķērsbaznīcas plāna tipu, kas atkārtoti izmantots Ļaudonas, Gostiņu un Palsmanes baznīcas celtniecībā. Te draudze kā auditorijā pulcējas baznīcā, vēršot skatienu uz centru – altāri, kas ērtības un pārskatāmības labad apvienots vienā konstrukcijā ar kanceli. Tieši tādu pēc 1971. gada ugunsgrēka postījumiem atkal atjaunotu Liepupes draudze to saņēma atpakaļ 1999. gadā.

Aizejošā gadsimta sakrālās būvkultūras virsotne arī perifērijā ir Rīgas būvmeistara K. Hāberlanda celtās baznīcas. Pēdējos divos 18. gs. gadu desmitos pēc viņa projektiem celta Suntažu (1780 – 1782), Alūksnes (1781 – 1788), Viru (1785 – 1787), Valgas Sv. Jāņa draudzes (1787 – 1789) un Katlakalna (1791 – 1793) baznīca. Te pilsoniskās kultūras tieksme pēc greznības izpaužas gan bagātajā fasāžu izveidē, gan ar apmetumu rotāto interjeru apdarē. Agrīnā klasicisma estētika šajos dievnamos tāpat kā Rīgas bagāto pilsoņu namu arhitektūrā manifestē pilnīgu pašaušanos uz apmetēja meistara prasmi ar ornamentāliem un plastiskiem veidojumiem radīt greznas pils zāles vai sabiedriski nozīmīgas telpas svinīgo noskaņu.

Par lomu, ko vides veidošanā pilda tēlniecība, īpaši par tās saikni ar antīko formu mantojumu, liecina gan fasāžu skulptūra, gan sabiedriskie monumenti. Tāda ir Temīdas skulptūra, kuras

uzdevums bija apliecināt tiesas godprātību un objektivitāti. Šis rokoko grācijas pilnais skulpturālais veidojums Gotlandes smilšakmenī ir tēlnieka Daniela Kurlafska darbs, kas 1756. gadā ieņēma savu vietu jaunceltā rātsnama zelminī. Par savdabīgu sabiedriskās tēlniecības pieminekli Lielajai un Mazajai Ģildei var uzskatīt kāda 18. gs. vidus Rīgas tēlnieka veidotos vārtus, kuri pēc uzcelšanas 1755. gadā šķērsoja tagadējo Amatu ielu visā tās platumā.⁶⁷ Tie bija veidoti kā divi caurstaigājami portāli ar ģilžu simboliem – kuģi un brālības namu – virs vārtu arkām. Vārti, ģilžu simboli un tos papildinošie uzraksti programmatiskā veidā atgādināja ikvienam garāmgājējam gan tirgotāju labklājības balstīšanu dievbijībā, gan satiecības nepieciešamību amatnieku starpā, kuras uzturēšanai pastāv šie tradīcijām bagāti veidojumi – cunfte un ģilde.

Rīgas vācu tautības intelīģence un pilsoniskās aprindas neskojās ar glaimiem un komplimentiem godkāriģajam valdnieku namam. Par to daiļrunīgi liecina virstiesneša Johana Kristofa Bērensa izstrādātie cara Pāvila I un viņa sievas Marijas Fjodorovnas sagaidīšanai celtie triumfa vārti Klīversalā un bāka uz rātsnama balkona.⁶⁸ No koka celtie, krāsotie, ar gleznām, alegoriskām skulptūrām, karogiem un uzrakstiem rotātie triumfa veidojumi baroka retorikas un simbolu konstrukcijā saistīja Rīgas uzplaukumu ar Pētera I un Katrīnas II nopelniem un neaizmīrsa arī cildinājumus troņa pretendentiem. Nākdams tronī, Pāvils I turēja Rīgas rātei un namniekiem sajūsmas brīdī doto solījumu un 1797. gadā atcēla tā dēvēto vietniecības administratīvo kārtību un birokrātiskos ierobežojumus.

Ar Apgaismības laikmetu saistītā sabiedrības liberalizācija demokratizēja dažas tādas kultūras izpausmes, kas absolūtisma periodā bija pieejamas vienīgi augstāko kārtu pārstāvjiem. Tas sakāms par dārziem, parkiem, kuri kļuva par publiski apmeklējamiem dabas un mākslas sintēzes veidojumiem. Šodien vairs nepastāvošajā Gustava salā 1721. gadā Pēteris I lika sev uzcelt vasaras pili un ap to ierīkot regulāra plāna dārzu. Tā lielākais nodalījums bija paredzēts pilsētnieku pastaigām. Savu lielāko krāšņumu – ar dīķiem,

pergolām, cirptu liepu alejām, dzīvžogiem un tuneļiem — Ķeizardārzs, kā to tolaik sauca, piedzīvoja no 1730. līdz 1755. gadam dārznieka Mihaela Šindlera laikā.⁶⁹ Pie Sarkandaugavas Pēteris I bija iecerējis celt mūra pili un lika izraudzītājā vietā ierīkot “Otro ķeizardārzu”. Par godu kņaza Aleksandra Meņšikova vizītei 1710. gadā šai vietai tika dots Aleksandra skanst nosaukums, un šis vārds attiecās gan uz kalna terasēs veidoto dārzu, gan uz visu tā perifērijā vēlāk uzcelto lazaretēs kompleksu. Vērienīgi ierīkotais parks ar dabisku avotu apūdeņotiem baseiniem un strūklakām, lapenēm un alejām tikai neilgu laiku bija eksotiska pastaigu vieta un jau 18. gs. beigās bija nolaists, sagruvis un aizaudzis. Juglas ezera krastā par Strazdumuižu sauktās Trastena muižiņas birzīte 18. gs. beigās no privātā dārza kļuva par turīgu rīdzinieku atpūtai atvērtu parku. Visi to pazina kā “Dorotejas lustūzi”, šo vārdu aizgūstot no muižiņas īpašnieces Dorotejas fon Fromholdes. Šajā parkā, kur “brālīgi rokās sadēvās daba un māksla”, kā bija rakstīts uz obeliska skaldnes, bija ierīkotas kāpnes uz ezeru, soliņi un paviljons, padarot šo saulaino dabas stūrīti par acīm tīkamu atpūtas vietu.

Dārzu un parku atvērtība sniedza iespēju plašai publikai at-
rasties ciešā kontaktā ar profesionālu dārznieku veidotiem stādī-
jumiem, tajos ievietoto mazo formu arhitektūru un tēlniecību. Iepazītie paraugi tika atkārtoti privāto muižiņu dārzos un parkos. Tā tas noticis Pārdaugavā muitas direktora un galma padomnieka Hermaņa Frīdriha Mellera dārzā, kurā viņš licis uzstādīt no koka darinātu obelisku 1789. gadā mirušā priekšgājēja Hermaņa Dāla piemiņai.⁷⁰ No dārziem, parkiem un dievnamiem aizgūti tipiski klasicisma tēlniecības paraugi drīz parādījās 1773. gadā ierīkoto-
jos Lielajos kapos, radot pēc parka plānojuma principa veidotajos apstādījumos lielāko skulptūru, memoriālās arhitektūras un kap-
sētas inventāra kolekciju.

Vācu kultūra šķietami vienādu tiesību un iespēju laikā

Simt gadu pēc Rīgas ieņemšanas Ziemeļu kara laikā cariskās Krievijas varenība palīdzēja impērijai izcīnīt vēl vienu nozīmīgu uzvaru – šoreiz pār Napoleonu. Šis apstāklis veicināja Krievijas – etniski un teritoriāli neviendabīgas zemes politisku un administratīvu centralizāciju. Tās sekas tūdaļ kļuva jūtamas arī sabiedrības garīgajā dzīvē un kultūrā: impērijas malienēs pastiprinājās lielkrievu nacionālisma un šovinisma izpausmes, parādījās rusifikācijas iezīmes un sākās vietējo valodu, arī vācu valodas izspiešana no izglītības un ierēdniecības vides. Baltijā tas nozīmēja galvenokārt valdošās vācu minoritātes tiesību apdraudējumu. Neizpalika arī spaidi pret citām mazākumtautībām, taču vispārējā sajūsmas un jaunu cerību vilnī, ko uzjundīja dzimtniecības atcelšana Kurzemē 1817. gadā un Vidzemē 1819. gadā, pirmās tendenciozās negācijas nešķīta būtiskas. Bruņniecība prata sevi aizstāvēt un katru varas centralizācijas mēģinājumu, kas nāca no cara ierēdniecības puses, apstrīdēja un kvalificēja kā nelojālu un netaisnīgu aktu. Latīņu alfabēta aizliegums Latgalē 1865. gadā, kā arī Aleksandra III valdības politika, kura sludināja “viena tauta, viena ticība, viens cars”, nopietni apdraudēja visas impērijas provinces. Turklāt relatīvi patstāvīgā Baltijas elite ar šādu pārorientēšanos “austrumu virzienā” nebija apmierināta.

Zinātne, izglītība, literatūra. Kā secina vēsturnieks Dr. Mihaels Garlefs: “Baltvācieši kopā ar vāciešiem no citiem apgabaliem ir devuši ļoti nozīmīgu ieguldījumu izglītotu ļaužu slāņa izveidei Krievijā.”⁷¹ To var saprast arī tā, ka baltvācieši bija ieinteresēti iegūt un izveidot Baltijā par Kēnigsbergas vai Getingenes universitātēm tuvāku “vācisku” augstskolu. Tērbatas universitāte kļuva par Baltijas garīgo centru – autonomu “vācu gara” augstskolu ar tiesībām aicināt darbā arī ārzemju profesorus. Tajā veidojās vienota baltvācu politiskā apziņa, kas ietekmēja daudzas akadēmiski izglītotas paaudzes. Piētiski noskaņotā grāfa Karla

Līvena un rektora Gustava Eversa vadībā Tērbatas universitāte pāris gadu desmitos kļuva par uzsvērti luterisku mācību iestādi ar Austrumeiropā spēcīgāko Teoloģijas fakultāti. Šeit veidojās laba dzīves skola un pieredzes bāze darbam kā lauku, tā pilsētu pašpārvaldēs. Uz to arī orientējās universitātē studējošie. Apgaismības ideju pārņemti, vācu profesori sekmēja studentu korporāciju rašanos. 1808. gadā izveidojās korporācija *Curonia*, 1821. gadā – *Estonia*, 1822. gadā – *Livonia*, 1823. gadā – *Fraternitas Rigensis*. Korporācijas tuvināja muižniecības jaunāko paaudzi literātu sabiedrības garīgajām interesēm un bagātināja tās ar laikmetīgu, kosmopolītisku saturu.

Tērbatas universitātes panākumus atspoguļo galvenokārt to dažu vācu zinātnieku slava, kuri pēc studijām Baltijā devās pasaulē un savus panākumus kaldināja citu zemju augstskolās. Tādi ir baznīcas vēstures pētnieks Ādolfs fon Harnaks, Berlīnes universitātes rektors, ķirurgs Ernsts fon Bergmanis, ķīmiķi Gustavs Tammanis un Vilhelms Ostvalds, 1909. gada Nobela prēmijas laureāts, mākslas vēsturnieks Georgs Dehio, vēsturnieki Teodors Šīmanis un Johans Hallers, kā arī daudzi citi. Jau kopš 18. gs. vidus krievu zinātnes vēsturē iemūžināts ir vidzemnieka Georga Vilhelma Rihmaņa – elektriskās strāvas pētniecības pamatlicēja vārds. Rīdzinieks Antons Johans Gildenštets ir pētījis Krievijas melnzemes joslas augu un dzīvnieku valsti, bet cits rīdzinieks Kristians Panders bija viens no sava laika izcilākajiem paleontologiem, bruņuzivju fosiliju atklājējs. Jelgavnieks Ādolfs Teodors Kupfers kā meteorologs lika pamatus vienotam novērojumu tīklam no Pēterburgas līdz Pekinai. Akadēmiķis Karls Ernsts fon Bērs atklāja cilvēka olšūnu, likdams pamatus zinātniskajai embrioloģijai. Akadēmiķis Emīls Lencs ir pazīstamo Lenca likumu atklājējs fizikā.⁷²

Ievērojamu popularitāti Krievijā un pasaulē ieguva Tērbatas universitātes mācībspēki un absolventi, kuri 19. gadsimtā Zinātņu akadēmijas uzdevumā pētīja Sibīrijas, Āzijas un visas pasaules ģeogrāfiju, dabas un ģeoloģijas noslēpumus. Viņu vidū spilgtākās personības ir K. E. fon Bērs – Lapzemes un Novaja Zemļas

pētnieks, Aleksandrs Teodors fon Midendorfs – galējo ziemeļu un Sibīrijas izzinātājs, kā arī tādi baltieši kā pasaules apbraucējs Ādams Johans fon Krūzenšterns un admirālis Fabians fon Bellingshauzens. Ar Rīgu un Krievijas flotes sasniegumiem saistīti ir populārā lugu rakstnieka Augusta fon Kocebū dēls Oto fon Kocebū, kā arī Āfrikas pētnieks Georgs Šveinfurts. Ar 1893. gadu Tērbatas universitātes spožums vājinājās, jo Krievijas valdība uzsāka augstskolas pārkrievošanu. Daļēji mainījās studentu sastāvs, vācu profesoriem aizceļojot atpakaļ uz dzimteni. Starp Rietumeiropu un Baltiju samazinājās zinātniskās apmaiņas intensitāte. Tomēr vācu korporācijas, kuru ziņā palika nacionāli politisko uzskatu veidošana, vēl spēja nosargāt augstskolu no rusifikācijas.

Pēterburgas Zinātņu akadēmijas un Latvijas zinātnes tradīciju pēctecība pastāvēja Jelgavas Pētera akadēmijas darbībā. Minerālogs un ķīmiķis J. J. Ferbers ir sastādījis pirmo Kurzemes zemes aprakstu. Par Pēterburgas Zinātņu akadēmijas locekli 1795. gadā tika ievēlēts Jelgavas matemātikas profesors V. Beitlers. Savukārt viņa kolēģis matemātiķis Magnuss Georgs Paukers 1821. gadā – par korespondētājlocekli.⁷³

Augstākās izglītības attīstībai Rīgas rūpnieciskās un komerciālās aprindas 19. gs. vidū nāca ar savu iniciatīvu dibināt augstskolu. Tai vajadzēja gatavot kvalificētus inženierus, ķīmiķus, lauksaimniecības speciālistus, ko intensīvi pieprasīja Baltijas strauji augošā rūpniecība un saimniecība. Gadu pēc dzimtniecības atcelšanas Krievijā – 1862. gadā darbu sāka tehniskajās disciplīnās profilētā augstskola – Rīgas Politehnikums. Tā ir vecākā šāda tipa mācību iestāde agrākajā cariskajā Krievijā, un tās ietekme tālu pārsniedza triju Baltijas guberņu ietvarus. Šīs privātās augstskolas darbību finansēja Baltijas pilsētu un muižniecības organizācijas ar Finanšu ministrijas un ģenerālgubernatora atbalstu.⁷⁴ Mācības līdz 1896. gada reorganizācijai notika vācu valodā, un augstskolas struktūra, tradīcijas un arī mācībspēku darbība lielā mērā bija radnieciskas Tērbatas universitātē iedibinātajai kārtībai. Pēc Tērbatas universitātes profesora Kārļa Šmita ieteikuma, ķīmiķis Vilhelms Ostvalds

1881. gadā kļuva par profesoru Rīgas Politehnikumā. Tērbata deva Rīgai virkni eksakto zinātņu pārstāvju – profesorus Pīrsu Bolu, Gustavu Kizericki, Hermani Pflaumu, Kārli Reinholdu Kupferu, kā arī ievērojamus lauksaimniecības zinātņu profesorus – Knīrimu, Jegoru fon Zīversu, Gothardu Švēderu un citus.

Pēc 19. gs. pirmajā pusē Vidzemē notikušajiem zemnieku nemieriem, neapmierināti ar zemes reformas lēno gaitu, latviešu zemnieki sāka pāriet pareizticībā. Latviešu zemniekiem izslīdot no luterāņu mācītāju garīgās aizbildniecības, varēja tikt sagrauta luteriešu baznīcas autoritāte, un tas dotu cara varai papildu iespējas iejaukties kā ekonomikā, tā sabiedriskajā dzīvē. Tāpēc vācu muižniecība mainīja savu agrāko negatīvo nostāju tautskolu dibināšanas jautājumā un ar Vidzemes landtāga, kā arī ar luterāņu baznīcas palīdzību sāka reāli atbalstīt tautskolu tīkla izveidi. Mērķis bija attīstīt izglītību vāciešiem lojālo latviešu un igauņu vidū, lai cīnītos pret krievu kultūras un pareizticības ietekmi. Jau 1840. gadā Kurzemē atvēra Irlavas skolotāju semināru, bet Vidzemē jau kopš 1839. gada darbojās Jāņa Cimzes vadītais skolotāju seminārs Valkā. Šajā saspringtajā cīņā Baltijas vācu valdošās aprindas atzina latviešu un igauņu pārvācošanu par neatliekamu politisku uzdevumu.

To vispirms varēja veikt ideoloģiskajā un kultūras laukā ar latviešu valodā izdotas provāciski noskaņotas preses palīdzību, kā arī mēģinot sniegt latviešu lasītājiem vācu literatūras paraugus, tā viņus gan rosinot apgūt valodu, gan piepulcinot vācu garīgā mantojuma cienītāju pulkam. Vācu mācītāji kā starpnieki un arī kā labākie latviešu valodas pratēji 1822. gadā pēc Kurzemes Literatūras un mākslas biedrības ierosmes Jelgavā sāka izdot laikrakstu “Latviešu Avīzes”. Tā vadlīnija bija naivi provāciska un literārie materiāli tendenciozi pauda “bezkonfliktu teoriju” vācu un latviešu starpā. Rīgā no 1832. gada iznāca otrs latviešiem adresēts laikraksts “Tas Latviešu Laužu Draugs”, kas saturā maz atšķīrās no “Latviešu Avīzēm”. Dažas jaunas vēsmas ienesa kopš 1856. gada iznākošais “Mājas Viesis”, kas iesākumā publicēja arī

jaunlatviešu rakstus. Taču ar laiku šis laikraksts kļuva par komerciālu vāciskas orientācijas izdevumu.

Šajā literārajā telpā ar ievērojamiem panākumiem darbojās vairāki baltvācu mācītāji, kuri bija populāri kā latviešu valodā rakstītās un iespīestās literatūras autori un arī kā vācu rakstnieku darbu tulkotāji un lokalizētāji. Būdami Vecā Stendera darba turpinātāji, šie literāti mēģināja veidot latviešu literārās valodas normas, formulēt gramatikas kārtulas un kopt vispirms jau savu runas un rakstu valodu. Viņu vidū minams Aleksandrs Johans Stenders – saukts Jaunais Stenders, mācītājs Sēlpils un Sunākstes draudzē. Viņš ar papildinājumiem 1796. gadā izdeva sava tēva Vecā Stendera “Augstas gudrības grāmatu” un pūlējās oriģinālliteratūras, kā arī tulkojumu laukā. Jaunais Stenders ir tulkojis Šillera dzejoļi “Liksmība”, kā arī studentu himnu “*Gaudeamus igitur*”. Viņš ir viens no krasākajiem pārvācošanas centienu paudējiem. Viņš 1790. gadā tulkoja un lokalizēja pirmo lugu latviešu valodā – dāņu rakstnieka L. Holberga komēdiju “Kalnu Jepe”. Gan lugas, gan krājuma “Dziesmas, stāstu dziesmas, pasakas” (1805) morāle atklāti sludina: “Ak, kauču mīlais Dievs mums to laiku liktu sadzīvot, ka pa visu Kurzemi un Vidzemi viena paša tauta, viena vācu valoda un viena vienīga skubināšana uz goda būšanu būtu !”⁷⁵

Bez minētajiem darbiem A. J. Stenders 1820. gadā ir sarakstījis vācu valodas mācību grāmatu latviešiem, kā arī izdevis vairākus tulkotus vēsturiskus apcerējumus par krievu – franču karu. Jaunā Stendera pēdās gāja Apriķu mācītāja dēls Kārlis Gothards Elferfelds. Pēc teoloģijas studijām Getingenas universitātē viņš atgriezās Kurzemē un darbojās kā Grobiņas apriņķa prāvests un Apriķu mācītājs. Sentimentālisma garā viņš 1804. gadā sarakstīja literāru krājumu “Liksmības grāmata”. Tajā ietvertas latviešu svētkos ieteicamās rotaļas un spēles, dzejoļi, ievietotas divas tulcotas un viena K. G. Elferfelda sarakstīta luga “Tā dzimšanas diena”, kas ir pirmā latviešu valodā rakstītā oriģinālluga. K. G. Elferfelds ir cildināms arī kā pirmā latviešu tautības dzejnieka – Neredzīgā Indriķa talanta atklājējs un veicinātājs.

Ērgļu un Jaunpiebalgas mācītājs Kristofs Reinholds Girgensons pēc nāves ir atstājis 1823. gadā izdotu laicīgu rakstu kopoju-
mu "Stāsti, pasakas, dziesmas, mīklas par pamācīšanu un izlustē-
šanu". Girgensons bija pazīstams kā viens no baznīcas dziesmu
grāmatas "Kristīgās dziesmas, Vidzemes baznīcās un mājās dzie-
damas" (1809) sastādītājiem. Toties īpaša vieta ir šī vācu mācītāja
literārajam veikumam bērnu un jauniešu literatūras jomā, tulkojot
latviski Daniela Defo romānu "Robinsons Krūziņš", kas iespiests
1824. gadā. Nevar apiet arī latviešu valodā rakstījušo vācu auto-
ru – Ārlavas mācītāju Kārli Hūgenbergeru. Viņš Jelgavā dažus
gadus ieņēma Latviešu draugu biedrības priekšnieka vietu un
darbojās galvenokārt dzejas tulkošanā, kā arī rakstīja un "Latvie-
šu Avīzēs" publicēja dzeju un sacerējumus. Latviešu draugu
biedrības zinātniskajā krājumā "Magazīnas" vācu valodā viņš
publicējis vairākus latviešu valodas gramatikai un leksikai veltītus
rakstus. Līdzās K. Hūgenbergeram piesaucams vācu literatūras
tulkotājs un atdzejojājs – Sēlpils novada prāvests Jakobs Lund-
bergs. Viņš bija viens no Jelgavas Latviešu draugu biedrības di-
binātājiem un arī latviešu literāta Anša Līventāla garīgais audzi-
nātājs. Lundbergs veikli atdzejojis vairākus Šillera dzejoļus,
Ezopa un Lafontēna fabulas, kā arī tulkojis un lokalizējis vācu
autoru prozas darbus.

Vācbaltiešu vidē cirkulējošā literatūra, kā arī šo vidi apkalpo-
jošā rakstniecība necieta no kultūras sakaru trūkuma vai nepiecie-
šamības pēc adaptācijas. Ar vācu valodas starpniecību apgūstamā
Eiropas un pasaules jaunākā informācija bija pieejama arī Latvijā.
Tomēr īpaši pieminami daži ar vietējo vācu kultūru saistāmi izde-
vumi. To vidū kopš 19. gs. sākuma iznākošais laikraksts "*Rigasche
Stadtblätter*", kā arī 1858. gadā dibinātā un izdotā avīze "*Baltische
Monatsschrift*", kuru rediģēja Rīgas pilsētas bibliotekārs Georgs
Berkholes. Ar paliekošu literāru kvalitāti un vērtību atzīmējami
G. Merķela Berlīnē izdotie un Rīgā iecienītie kultūras un estēti-
kas problēmām, teātra un literatūras kritikai veltītie žurnāli "*Der
Freimütige*" (Brīvdomīgais), kā arī ar ģenerālgubernatora marķīza

Pauluči atbalstu Rīgā 1807. – 1832. gadā iespējais laikraksts “*Der Zuschauer*” (Vērotājs). Tiem pievienojami vēl laikraksti “*Zeitung für Literatur und Kunst*”, “*Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Estland*”. Pēdējā mūžs ilga no 1828. līdz 1838. gadam, un tam bija arī literārais pielikums. Pārlika brīvdomīguma dēļ cara valdība laikrakstu “*Provinzialblatt*” slēdza. Paralēli iznāca vietējo vācu teologu inspirēts laikraksts “*Ostsee-Provinzen-Blatt*”. Par vācbaltiešu radītu starpnacionālu zinātnisku rakstu krājumu kļuva Latviešu draugu biedrības vācu valodā iespējais sērijas izdevums “*Magazin, herausgegeben von Lettisch-Literärischen Gesellschaft*” (1828 – 1936).

Ievērojamākie vācbaltiešu literāti un rakstnieki popularitāti iemantoja gan Baltijas, gan Krievijas inteliģences aprindās. Tas nozīmēja rakstīt gan vācu, gan krievu lasītājiem, kā arī tulkot literatūru gan vienā, gan otrā valodā. Tādi autori ir, piemēram, J. G. fon Bellingshauzens, kas tulkojis Mihaila Lomonosova sacerējumus, barons Budbergs, kurš tulkojis Mihaila Ļermontova dzeju. Viens no krievu valodā rakstošiem vācbaltiešu rakstniekiem ir J. G. Borns. Cits viņa laikabiedrs – barons Rozens ir ievērojamās M. Gļinkas operas “Dzīvība par caru” jeb “Ivans Susaņins” 1837. gadā sarakstītā libreta autors. Viņš un vēl dzejnieks A. fon Delvigs bija labi A. Puškina draugi.⁷⁶ Bet ne jau tik augstu Olimpā vien jāmeklē šejienes vācu inteliģence. Ja iepazīst tuvāk šo interesanto dzimtu – fon Aderkasu, Adolfi, fon Kampenhauzenu, Forsmanu, fon Mēdemu, fon Bēru, fon Osten-Sakeni, Šlauu, fon der Rekes, fon Firksu, fon Taubes, fon Kleistu, fon Pletenbergu, fon Manteifeļu, fon Mirbahu, fon Tranzē un vairāku citu gan muižniecības, gan pilsonisko aprindu pārstāvju pēcteču īpašumā palikušās vēstules, dienasgrāmatas, studentu atmiņu albumus vai cita rakstura personiskās piezīmes, jāsecina, ka vācbaltiešu vide atbilstoši ienākumiem un sociālajam statusam bija labi izglītota. Tāpēc ikviens dokuments, ko izdodas atrast “brīflādes” dibenā, iepriecina ar prasmi daiļi izteikties, formulēt gan dabā, gan sabiedrībā rastos novērojumus ar plašā Eiropas kontekstā balstītu erudīciju. Gandrīz katrā dzimtā ir bijis kāds

literāri apdāvināts talants, taču līdz 20. gs. beigām pazīstami gan vairs tikai daži autoru vārdi.⁷⁷ Tieši tāpat var gūt literāru gandarījumu, lasot arhitekta Johana Vilhelma Krauzes vai dzejnieka un ceļotāja Ulriha fon Šlipenbaha personīgajiem pārdzīvojumiem cauraustās Baltijas ainās.⁷⁸

Daudzpusīgā apdāvinātība, erudīcija un inteliģence ne vienmēr ļauj ierindot katru baltvācu personību kādā noteiktā klasifikācijas ailē. Tāpēc šo nelielo nodaļu var beigt, pieminot advokātu Karlu Gustavu Johmani, kurš brīvajā laikā interesējās par vēsturi, homeopātiju, Francijas kultūru, valodniecību, sarakstīja vairākas esejas, aforismus, vēsturiskus apcerējumus, kā arī grāmatu "Par valodu". Taču, kā tas gadījās ļoti bieži, šī privātā jaunrade palika draugiem adresētās vēstulēs, dzimtu piederīgo kolekcijās, nepublicētos rokrakstos, un tikai retos gadījumos šiem dažkārt spilgtajiem literārajiem darbiem izdevās ieraudzīt dienasgaismu. Varbūt šo kautrību un iekšējo inteliģenci var raksturot paša K. G. Johmaņa aforisma vārdiem: "Daudzi stāv pāri nopēlumam, tikai nedaudzi slavaī."⁷⁹

Teātris un mūzika. Vēlā romantisma un Apgaismes kultūras atblāzma Rīgā jūtama vēl ilgi. Pilsoniskās un augstdzimušās kārtas bez īpašiem satricinājumiem jau bija apradušas ar tām gara brīvības robežām, ko atļāva cariskās Krievijas vara, un, ja sirds vēlējas ko vairāk, tad šeit uz vietas Latvijā trūkstošo varēja kompensēt ar īsiem ceļojumiem uz Vāciju, Itāliju, Šveici, Austriju, Bohēmiju vai arī uzaicināt turienes spilgtākās personības uz piemīlīgo vāciskās kultūras salu – Baltiju. Austrumos no šīs zemes atrodas Pēterburga, Maskava, tāpēc "Eiropa" arī labprāt devās austrumu virzienā, līdzīgi 17. gs. ceļotājam Ādamam Oleārijam, kurš pa ceļam pie Persijas valdnieka bija latviešu kāzās, noskatījās, kādus sodus muižnieki piespriež šejienes dzimtļaudīm, kā igauņi iet baznīcā.

Tikām savas ikdienas dažādošanai 18. gs. nogalē Rīgas Vācu teātris angažēja ievērojamus aktierus. No Vācijas uz viesizrādēm

Rīgā tikušas aicinātas tādas teātra mākslas personības kā aktrises Karoline Bauere, Auguste Krēlingere, Sofija Šrēdere, Šarlote fon Hāgena. Tas radīja emocionālu pacēlumu kā publikā, tā arī deva meistarības impulsus vietējiem aktieriem.⁸⁰ Viesu vidū bija arī pazīstamā Brandesu ģimene. Pats J. K. Brandess bija aktieris, melodrāmu autors, un viņam O. H. fon Fitinghofs vēlāk uzticēja teātra māksliniecisko vadību. Viņa laikā teātra personālā, neskaitot statistus, bijis ap 40 aktieru, dejotāju un dziedātāju. Arī Brandesa dzīvesbiedre bija aktrise un dziedātāja, bet sevišķi spilgts talants ir bijis viņu meitai – septiņpadsmit gadu vecajai Minnai Brandesai, Lesinga krustmeitai, ar kuras vārdu daļēji saistās dramaturga pazīstamā luga “Minna fon Barnhelma”.

Tomēr teātra kultūra Rīgā un Latvijā negāja vienmērīgas attīstības ceļu nedz satura, nedz arī kvalitātes ziņā. Par teātra banalizēšanu un politizēšanu “augstākajā līmenī” liecina 1810. gada 4. jūlijā “par godu Rīgas un Vidzemes iekļaušanai Krievijas impērijā” spēlētā melodrāma “Rīgas dibināšanas dienas pusnakts stunda”. Šis spoku stāstam līdzīgais virsraksts slēpa vēsturisku tēlojumu virkni no bīskapa Alberta līdz Pēterim I, kur caram, protams, piekrita aplaimotāja gods un cildinājumi.⁸¹

Latvijas laukus pārpludināja vienkāršo skatītāju vidū ļoti iecienītie balagāna teātra izrādītāji no Vācijas. Šādās apkārteļojošās 10-12 cilvēku trupās bija gan burvju mākslinieki, gan zobenu riņķi, ugunssplāvēji. Parasti viņi uzstājās krogos vai citās lielākās telpās. Latviešu teātra un kultūras darbinieks K. Tautmilis-Bērziņš uzskata, ka “no viņiem latvieši mantoja pavisam aplamus ieskus par teātri”.⁸²

1785. gadā Rīgas vācu teātris pirmoreiz izbrauca viesizrādēs uz Kurzemes hercoga rezidenci Jelgavā, un šāda regulāra sadarbība kļuva par tradīciju. 1802. gadā Jelgavā uzcēla savu teātra ēku ar vēl plašākām telpām nekā Rīgā, un galvaspilsētas teātris arī turpmāk ik gadus vairākas reizes apciemoja turienes publiku. Citās Latvijas pilsētās teātra izrādes vācu valodā dažkārt notika vai nu vācu sabiedrisko organizāciju telpās, vai viesnīcu zālēs.

Muižās dažkārt notika izrādes šaurai publikai. Bet profesionāls vācu teātris pastāvēja Kuldīgā un Liepājā, kur 19. gs. sākumā tam uzcēla teātra ēkas. Valkā izrādes noturēja tā dēvētās Muses biedrības telpās. Savukārt 19. gadsimta 50. gados vācu izcelsmes Daugavpils cietokšņa inženieris Nikolajs Hagelštroms – turīgs cilvēks un aizrautīgs teātra mīlotājs – savā pilsētā uzcēla teātra ēku un nodibināja pirmo krievu teātri.

Savdabīgi un no šodienas viedokļa mazliet komiski šķiet caurcaurēm vāciskās teātra kultūras mēģinājumi tuvoties latviešu skatītājam. Piemēram, 1823. gada 1. martā Rīgas teātrī starp dažādiem priekšnesumiem aktrise F. Federsene (Lange), tērpusies latviešu tautas tērpā, deklamēja vācu un latviešu valodā uzrakstīto vietējā dzejnieka U. fon Šlipenbaha dzejoli “Kurzemes zemnieku meitene”. Ar šo pašu dzejoļa priekšlasījumu F. Federsene uzstājusies Jelgavas teātrī, kas gadatirgus dienā bija pulcējis sevišķi daudz latviešu skatītāju. Kā rakstīja “Latviešu Avīzes”, “viena smuka gaspaža no Rīgas, kā zemnieku meita uz ventinieces vīzi apģērbusies, vienu dziesmu latviski tik jauki sacīja, ka divi reizes bij jāsaka”.⁸³ Pāris gadu vēlāk – 1825. gada 28. novembrī Rīgas Vācu teātrī izrādīta Kocebū un Knorringa luga “Talka jeb Vidzemes zemnieku pļaujas svētki” ar tekstu vācu valodā, bet kolorīta labad ar dziesmu un epizožu iestarpinājumiem arī latviski.

Rīgas Vācu teātra repertuārā ietilpa arī opera un balets, 18. – 19. gs. mijā Rīgā viesizrādes rīkoja itāļu, krievu un poļu operas trupas. Taču līdz ar O. H. fon Fitinghofa aizbraukšanu no Rīgas ne simfoniskie koncerti, ne operu izrādes vairs nenotika. Jauns mūzikas dzīves uzplaukums sākās 19. gs. 30. gados, kad par teātra direktoru kļuva pazīstamais Vācijas aktieris, režisors un populāru lugu autors Karls fon Holtejs. Viņš ātri panāca kāpumu sabiedrības interesē par teātri. Kapelmeistara statusā 1837. – 1839. gadā viņš uzaicināja uz Rīgu Rihardu Vāgneru, kas vadīja Bēthovena “Fidelio”, Mocarta “Burvju flautas”, “Dona Žuana”, “Figaro kāzu”, Rosīni “Seviljas bārdzīņa”, Vēbera “Burvju strēlnieka” iestudējumu un diriģēja vēl arī daudzas citas operu izrādes. R. Vāgnera

iestudējumā rīdzinieki pirmoreiz dzirdēja Bellini "Normu". R. Vāgners ietekmēja Rīgas mūzikas dzīvi arī ārpus teātra sienām. Viņš rikoja regulārus simfoniskos koncertus Melngalvju nama zālē, atskaņojot L. van Bēthovena simfonijas, V. A. Mocarta, K. M. fon Vēbera, F. Mendelsoņa-Bartoldi un arī savus darbus. Atrazdamies Rīgā, R. Vāgners sāka komponēt operu "Rienci". Atstājot Rīgu, viņš dažus par derīgiem atzītus Vācu teātra skatuves elementus vēlāk pārņēma Baireitas teātrim.

Rīgas teātrī notika gan simfoniskie, gan solokoncerti. Tur tika muzicēts arī kamerstilā, pieaicinot gan izcilus mūzikas izpildītājmāksliniekus, gan solistus. Rīgas publikai dziedājuši H. Breitings, V. Šrēdere-Devriente, H. Zontāga. Vairākus vakarus pēc kārtas te koncertēja Klāra Šūmane, Ferencs Lists, 1847. gadā notika Hektora Berliozas autorkoncerts. 1848. – 1849. gadā Rīgas koncertdzīvi bagātināja arī vācu komponista un diriģenta Konradīna Kreicera klātbūtne. Vācu kopiena bija domājusi arī par savas muzikālās kultūras pēctecību. Sevišķi akūti šī vajadzība izpaudās ievērojamo Eiropas mākslinieku pieplūduma laikā 19. gs. vidū, kura fonā Baltijas ikdienu varēja likties ne pārāk bagāta spilgtiem talantiem. Tieši tādā nolūkā 1864. gadā tika atvērta 1. Mūzikas institūts, 1877. gadā – Skaņu mākslas skola, 1885. gadā – Rīgas Mūzikas skola G. Grižicka vadībā. Turīgo aprindu muzikālo gaumi palīdzēja attīstīt arī vieglāk pieejamie mūzikas instrumenti. Pēc 19. gs. vidū Rīgā izveidotās klavieru fabrikas darbības uzsākšanas daudzos dzīvokļos un savrupmāju salonos parādījās grezni "Zimmermann" flīģeļi un pianīno ar atvērtu Ludviga van Bēthovena "Elīzei" vai Franča Šūberta "Liepa" nošu lapu uz pulsta.

Arī par kora dziedāšanas kultūru Latvijas vācu sabiedrībā kopš 19. gs. sākuma bija aizvien pieaugoša interese. Tā sākotnēji attīstījās skolās un baznīcās, repertuārā iekļaujot garīgās dziesmas. Taču pakāpeniski arī starptautiski pazīstami lielās formas koru darbi tika iespiesti un izplatīti Rīgā, kur tos uztvēra un savam priekam iestudēja strauji izveidojušies amatieru kori. Kopš 1833. gada, kad Rīgā nodibinājās kora dziedāšanas biedrība "Liedertafel",

tai vēl nāca klāt 1857. gadā izveidotā “*Liederkrantz*” un 1860. gadā dibinātā “*Sängerkreis*” biedrība. Nu jau šis mākslas spēks bija tik ievērojams, ka Vidzemes, Kurzemes un Igaunijas ģenerālgubernators firsts Aleksandrs Suvorovs-Rimņikskis labprāt ļāva Rīgā 1861. gadā organizēt Vispārējos Baltiešu dziesmu svētkus.⁸⁴ Šie vācu svētki ar 670 dalībniekiem no visas Baltijas, kā arī no Tallinas un Rīgas notika no 29. jūnija līdz 4. jūlijam. Tos apmeklēja vairāki tūkstoši skatītāju no dažādām pilsētām un guva gandarījumu kā no personiskās satikšanās un kopības sajūtas, tā arī no Ķeizardārzā, Doma baznīcā, Melngalvju namā un Vācu teātra telpās rīkotajiem koncertiem.

Vācu nacionālās identitātes saglabāšanas centieni. Konservatīvi noskaņotā vācu muižniecība savā sabiedriskajā un politiskajā orientācijā aizstāvēja gadsimtos nostiprinātās vērtības un sava tiesiskā *status quo* pamatus. Tā paredzēja arī specifiski baltiskā feodālisma mantojuma un kārtu atšķirību uzturēšanu, lai gan dzimtniecības likvidācija, izglītības iespēju rašanās, pilsētu proletarizēšanās jau daudzējādā ziņā izjauca agrāko sociālo struktūru un priekšstatus par to. Pilsoniskās aprindas, ierēdniecība un literāti, kuri veidoja garīgo klimatu pilsētās, bija sociāli raibāks sastāvs un tādēļ arī brīvāki no aizspriedumiem, elastīgāki nacionālo barjeru pārvarēšanā. Lai gan abām valdošajām kārtām – vāciešiem un krieviem – līdz 19. gs. beigām Rīgā un guberņās piederēja lielākā politiskās un ekonomiskās varas daļa, tomēr praksē ne vienmēr to līdzspastāvēšana spēja izpausties bez ārējās konkurences. Noklusēto pretiltību un vadošās lomas ierobežošanas komplekss dažkārt tika pārcelts un risināts kultūras sfērā legālas sacensības formā. Te uzplauksnīja 700 gadu kolonizācijas un pirmatnācēju tiesību apziņas sindroms, kas nevēlējās samierināties ar Pētera I kolonizācijas “tikai” simtgadējās vēstures sekām.⁸⁵

Jau 19. gs. pirmajā pusē pēc uzvaras krievu–franču karā parādījās pirmie kultūras sacensības asni, šķietami paritārā kārtā abām “cietušajām pusēm” atjaunojot savus sakrālās arhitektūras simbolus.

Luterāņi Maskavas forštatē uzcēla Jēzus, bet pareizticīgie – Dievmātes pasludināšanas un vēl Brīvības ielas malā – A. Nevska baznīcu. Gadsimta vidū vācu draudze Rīgas centrā iemantoja jauncelto Sv. Ģertrūdes baznīcu (Johans Daniels Felsko, 1865 – 1869) un kā savas ticības, bijušās bīskapa varas un ar to saistīto patriciešu dzimtu simbolu rekonstruēja Sv. Marijas jeb Doma baznīcu (K. Neiburgers, Karls Mormans, Vilhelms Neimanis, 1888 – 1905). Krievu puse deva galvaspilsētai neobizantisko pareizticīgo katedrāli Esplanādē (Roberts Pflūgs, 1876 – 1884) – tipisku ķeizara ticības iemiesojumu. Līdzīgus dievnamus vienlaicīgi uzbūvēja arī citu guberņu centros – Kauņā un Tallinā. Sacensība turpinājās gan teātru, gan korporatīvo organizāciju, ģilžu un biedrību namu celtniecībā. Sevišķi uzskatāma šī konkurence kļuva 19. gs. beigās, kad ar Aleksandra III nākšanu pie varas sākās provinču pārkrievošana. Šie procesi sasaucās ar vairāku prokrievisku vidusskolu un ģimnāziju celtniecību, kam vācu puse varēja likt pretī biržas komercskolas (Vilhelms Bokslafs, 1902 – 1904) un Rīgas mākslas biedrības iecerēto Pilsētas mākslas muzeja būvi (V. Neimanis, 1902 – 1905). Jāatzīst, ka vācu sabiedrība kā stabilas vērtības piedāvāja kultūras tradīcijās pamatotu “simbolu cīņas” programmu, jo Rīgas garīgajā struktūrā nav apšaubāms vācu garīgā potenciāla pārākums sacensībā ar tradīciju ziņā jaunākās krievu kopienas klātbūtni administratīvajā un militārajā jomā.

Šāda pati divu Baltijā vardarbīgi ienākušu nāciju cīņa risinājās sabiedrisko pieminekļu un monumentu tēlniecības laukā. Krievijas impērijas kultūras simbolos – Triumfa arkā jeb Aleksandra vārtos (1815 – 1818), kā arī Uzvaras kolonnas (1814 – 1816) ideoloģijā atklājās oficiālā politiskā doktrīna, respektīvi, pozitīviski iekrāsotais valsts paštēls. Lai ar pateicību Dievam pieminētu 1888. gada 17. oktobrī dzelzceļa katastrofā izglābušos caru, nākamajā gadā Rīgas dzelzceļa stacijas laukumā uzcēla neobizantisku pareizticīgo kapelu. Lucavsālā pret Kārļa XII karaspēku cīņā kritušo 400 krievu karavīru atcerei 1891. gadā uzcēla kapelai līdzīgas formas granīta pieminekli. Pilsētas centrā 1910. gadā atklāja

vācu tēlnieka Gustava Šmita–Kasela veidoto monumentu Pēterim I, bet 1913. gadā līdzās pareizticīgo katedrālei uzstādīja V. Vandšneidera darināto skulpturālo pieminekli feldmaršalam Barklajam de Tolli.

Vācbaltiešu politiskās publicistikas pārstāvis Tartu universitātes profesors Karls Širrens savā darbā “Vidzemes atbilde slavofilam J. Samarinam” 1869. gadā kareivīgi vērsās pret krievu nacionālismu. Viņš attēloja vācbaltiešu tiesiskos iekarojumus kā vācu kultūras vērtību kopumu, kurā plašā nozīmē bija ietvertas pretenzijas uz vadošo lomu administrācijas, saimniecisko struktūru, skolas un garīgās dzīves izveidē, kā arī aizstāvēta sadzīves normu, valodas un baznīcas pašvērtība. Gadsimtiem veco privilēģiju aizstāvības nolūks vārdiem bija nodrošināt Baltijā kundzību, “kā arī Baltijas zemju piederību vācu nācijai un tās pēctečiem”.⁸⁶ Baltijas muižniecības statistikas biroja vadītājs A. Tobīns savā plašajā Vidzemes bruņniecībai veltītajā pētījumā reducēja cīņu par konservatīvo tiesisko reliktu saglabāšanu uz kultūras sfēru un identificēja vācbaltiešu centienus ar “zemes visievērojamāko vērtību – luterticības, dzimtās valodas un patstāvīgas konstitucionālās iekārtas saglabāšanu”.⁸⁷ Rusifikācijas draudu ēnā vāciskā kopiena kā paš aizsardzības mehānismu sāka izstrādāt sev raksturīgus nacionālās un kultūras piederības stereotipus un papildīja apkārtējo telpu ar piemiņas zīmēm, sabiedriskiem monumentiem, kas šo simbolu pazinējiem ļāva identificēties ar tiem.

Anna Ģertrūde Vērmāne pilsētas centrā izpirka zemes gabalu un ar dārznieka J. Šmeislera palīdzību 1817. gadā ierīkoja publisku parku. Viņas dēls – ģenerālkonsuls J. Vērmanis 1829. gadā uzcēla parkā mātes piemiņai veltītu granīta obelisku, ko bija kalis no Hanoveras Rīgā ieceļojušais tēlnieks Ādolfs Hāke. Pēc literātu, mākslinieku un citu aktīvo Rīgas vācu pilsoniskās sabiedrības iniciatīvas 1864. gadā vecpilsētā uzstādīja pieminekli J. G. Herderam. Vidzemes bruņniecības jaunās ēkas fasādē 1867. gadā bija ievietota muižniecības glorificētā kareivīgā Vācu ordeņa mestra V. fon Pletenberga skulptūra. Noslēdzot Doma baznīcas

atjaunošanu, tā celtniecības komisija nolēma pasākumu vainagot ar bīskapa Alberta skulptūras uzstādīšanu. Pēc Kurzemē dzimušā Kaseles mākslas akadēmijas profesora tēlnieka Karla Heinca Bernevica modeļa darināto bronzas skulptūru pie Doma baznīcas dienvidu sienas atklāja 1897. gadā. Vācu pilsētu tradīcijas atgādnei un senvēstures glorifikācijai vācu sabiedrība piedāvāja savu alternatīvu Rīgas artēzisko aku rotājumam un 1898. gadā pie akas rātslaukumā atklāja Rolanda statuju, bet 1897. gadā zālienā iepretim Bastejkalnam – uz kolonnas novietota bruņinieka tēlu. Vēsturiskas retrospekcijas garā tas atveidoja ģermāņu krustnešu tipu ar Vācu ordeņa standartu rokā un lieliski papildināja bulvāru loka apstādījumus. Arī izvēlētā vieta – senā Smilšu ceļa sākumā nebija nejaušība. Konkrēta satura tēlniecības darbs Rīgas vārtu priekšā iezīmēja vācu lomu pilsētas vēsturē.

Savdabīgs vācu kultūras bastions bija arī daudzveidīgās sabiedriskās organizācijas, kuras ārpus ģildēm, ārpus Melngalvju brālības pulcināja domubiedrus gan pēc nodarbošanās, gan vienkārši tikai pēc interešu kopības principa. 1795. gadā aizliegto brīvmūrnieku ložu vietā veidojās tā dēvētās labdarības biedrības, par kādu pilnā mērā var uzskatīt 1797. gadā dibināto un līdz 20. gs. sākumam pastāvējušo Eifonijas biedrību. Tai radās gan “meitas” biedrības, gan līdzīga rakstura kopas. Piemēram, 1809. gadā dibinātā Vasaras biedrība gādāja par patīkamu izklaidi. Biedrībām bija arī sava saimnieciskā un praktiskā nozīme, jo tās darbojās vācbaltiešu kultūras labā. Eifonijas biedrības nopelnu pūrā ierakstāma avīzes “*Rigasche Stadtblätter*” izdošana, Lutera skolas, kurlmēmo patversmes, augstākās meiteņu skolas izveidošana, Magdalēnas patversmes nodibināšana, tautas virtuves un naktspatversmes ierīkošana, bāriņu skolas, neredzīgo institūta, mākslas biedrības, sauktas “*Kunstverein*”, atklāšana.

Jelgavas Pētera akadēmijas matemātikas profesors M. G. Paukers 1815. gadā nodibināja Kurzemes literatūras un mākslas biedrību, kurai pēc saviem statūtiem, funkcijām un darba formām bija jāklūst par reģionālu zinātņu akadēmiju. Gandrīz vienlaicīgi – 1817.

gada sākumā pie tās tika nodibināts Poēzijas un literatūras muzejs, savukārt 1818. gada februārī sāka darboties Kurzemes provinces muzejs ar priekšlasījumu klubu "*Athenaeum*". Rīgā literātu, erudītu aprindas ar muižniecības atbalstu 1834. gadā izveidoja Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrību ar vērtīgu bibliotēku un regulāru zinātniska novadpētnieciska un literāra satura rakstu krājumu izdošanu. Līdz 1936. gadam šīs biedrības pārziņā atradās arī Doma muzejs. Latvijas Valsts vēstures arhīvā atrodas 1935. gadā pārņemtā biedrības rokrakstu kolekcija 1451 nosaukuma apjomā. Biedrības ievērojamāko panākumu klāstā minama 1883. gadā Rīgā noorganizētā kultūrvēsturiskā izstāde, kurai rīdzinieki piedāvāja ap 2500 eksponātu. Izstādi apmeklēja 10 840 cilvēku, un tās galvenā nozīme bija intereses modināšana senatnes liecību vākšanai, saglabāšanai. Produktīvākais biedrības darba periods bija 19. – 20. gs. mija, kad tās priekšgalā atradās vēsturnieks Hermanis Bruinings, bet aktīvākie biedri Karls Lēviss of Menārs, Nikolajs Bušs, V. Neimanis, Konstantīns Metīgs un citi. 1896. gadā Rīgā notika Krievijas arheologu 10. kongress, kas ilga 20 dienas, dodot vārdu 85 referentiem. Biedrība organizēja Baltijas vēsturnieku kongresus, kuri 1908. un 1912. gadā Rīgā un Tallinā bija ievērojamākie reģionālās kultūras jautājumiem veltītie simpoziji.

19. gs. vidū un otrajā pusē atsākās biedrību un sabiedrisko organizāciju veidošanās, jo mainījās to motivācija. Vācu sabiedrība atzina par nepieciešamu 1858. gadā dibināt Tehnikas biedrību, kurai ir nopelni arī Rīgas Politehnikuma izveidē. Citām aprindām tuva bija Strēlnieku biedrība (1859), kuras celtais nams līdz 1970. gadu beigām atradās bijušajā Strēlnieku, tagadējā Kronvalda parkā. Jau 1861. gadā Rīgā aktuāla bijusi dzīvnieku aizsardzība, kurai tika izveidota sava biedrība. Vācu Poēzijas un dzejas mākslas biedrību pilsētas inteliģences daļa atklāja 1859. gadā, tādējādi sapludinot kopīgā vācu kultūras plūsmā daudzas praktiskās un humanitārās nozares.

Neraugoties uz mēģinājumiem sabiedriskos veidojumos saglabāt dažas mūšsenās tradīcijas, kopt noteiktus rituālus vai atgriezties

pie atsevišķām viduslaiku biedrošanās formām, 19. gadsimta sabiedrība lika aiziet pagātnē atsevišķām ar vācu koloniālo klātbūtni saistītām struktūrām, administratīviem vai arodnieciskiem atavismiem. To ieilgusi pastāvēšana deva šķietamu sajūtu, ka "viss ir tāpat kā pirms 300 gadiem", ļāva baltvācu kopienai identificēties ar kopīgo kultūras un valodas telpu, izglītības, tiesiskajiem, administratīvajiem un arodnieciskajiem mehānismiem. Tieši to atmiršanu baltvācieši uztvēra sāpīgi kā viņu likumīgo pamatu un tiesību aizskārums. A. fon Taubes un Ē. Tomsona grāmatā "Vācbaltieši Latvijā un Igaunijā" 1972. gadā rakstītās rindas precīzi pauž raksturīgo zaudējuma sajūtu, norādot, ka "vācu amatnieku cunftes kopš nodarbošanās brīvības pasludināšanas 1866. gadā pamazām zaudēja nozīmi. Ar tām arvien biežāk sāka konkurēt igauņu un latviešu cunftes, kas nereti izspieda vāciešus no viņu amata vietām."⁸⁸ Vēl simt gadu agrāk par vācu simbolu un kopienas tradicionālo pamatu sabrukumu runāja vēsturnieks K. Metigs. Viņš pieminēja trīs lielākos satricinājumus: a) 1877. gadā ieviesto unificēto Krievijas pilsētu satversmes mehānismu, kas sagrāva agrāko kārtību un kopš viduslaikiem pastāvējušās institūcijas, b) 1889. gada Tiesu reformu, kura visās galvenajās sfērās – pārvaldē, tieslietās un izglītībā atcēla vācu valodas lietojuma brīvību un uzspieda obligāto krievu valodu, c) rātes kā arhaiskas pilsētas pārvaldes institūcijas likvidēšanu 1889. gadā.⁸⁹ Šo pozīciju zudumu ilustrē pēdējās Rīgas rātes sanāksmes dienas notikumi, kad birģermeistars E. Holanders, rātskungis un visi uzaicinātie klātesošie pilsētas rātsnamā svinīgi atvadījās no šī sava 700 pastāvēšanas gadu vēstures simbola un ar M. Lutera himnas dziedājumu Pētera baznīcas velvēs izteica šī mirkļa kopīgo noskaņojumu:

Ein feste Burg ist unser Gott,

Ein gute Webr und Waffe.

(Dievs Kungs ir mūsu stipra pils,

Kur bēdās varam tverties.)

Celtniecības kultūra 19. gadsimtā. Apgaismības laiks ievadīja Latvijas kultūru klasicisma estētikā, kura spēja vienot māksliniecisko sistēmu vēl krietni ilgi 19. gadsimtā. Krievijas ieroču militārā un impērijas morālā uzvara pār Napoleonu nostiprināja Aleksandra I autoritāti. Turklāt vēsture atkārtojās un arhitektūrā, mākslā, daudzās sadzīves formās valdošais kļuva tā brīža "kroņa" stils. Sabiedriskās un civilās, sakrālās un izklaides kultūras celtnes un veidojumi nepārprotami atdarināja imperatoru Romas laika paraugus, to apdarē virtuozī izmantojot antīkās mitoloģijas un alegoriju izteiksmes iespējas. Vēl vairāk. Ampīra stila formas un kompozicionālie principi gan sabiedriskajām, gan civilajām būvēm tika unificēti līdz noteiktiem tipveida paraugiem. Tādējādi arhitektūra no Vladivostokas līdz Ventspilij bija pakļauta visai dogmatiskam reglamentētu formas paņēmieni atkārtojumam. Krievija sekoja tiem pašiem principiem kultūrā, ko jau 20 gadus Napoleona uzvaru virknes iespaidā bija idealizējusi Francija: uzbūves skaidrību savienojumā ar ieroču trofeju, slavas un triumfa emblēmu valodu.

Rīgas būvmākslā krievu ampīra stila izteiksmes speciālisti bija cara militārajā dienestā strādājošie vācu celtnieki, inženieri un arhitekti. Viņu vidū ar ievērojamām sekmēm izcēlās meklenburgietis Johans Daniels Gotfrīds, kurš tiek uzskatīts par gigantiskās Rīgas muitas noliktavas jeb Arsenāla ēkas celtnieku. Pēc tālaika ierēdņu un militāro iestāžu darbinieku pakļautības un arī savstarpējās aizvietojamības principa pieļaujams, ka arhitekts varēja būt arī inženieris, pulkvedis Johans Eduards de Vite. Celtniecības gaitā J. D. Gotfrīds ir braucis uz Pēterburgu konsultēties un saskaņot detaļas. Nav apstrīdamas Arsenāla fasādes mākslinieciskās kvalitātes: cēlais, klasiski stingrais dalījums ar arkām un dzegām, kā arī ar visas celtnes monumentālo korpusu saskaņotais plastiskais apmetumu dekors. Taču viduslaiku pilsētas mērogā uzbūvētā Rīgas vecpilsēta ieguva nesamērīgi lielu proporciju ēku. Savas karjeras zenītā J. D. Gotfrīds ir cēlis arī Uzvaras kolonnu un tā dēvētos Aleksandra vārtus. Par izrādīto centību Aleksandrs I

1818. gadā šo ievērojamo celtnieku apbalvoja ar zelta medaļu. Viņš bijis arī Rīgas pils baltās zāles sākotnējās versijas autors, taču tagadējo izskatu šī telpa ieguva vēlākajā 1860. gada pārbūvē.

Kristians Frīdrihs Breitreics 19. gs. sākumā ieņēma guberņas arhitekta amatu, un viņa iespējās bija ar paraugfasāžu projektiem ietekmēt un veidot Rīgas pilsētas seju. Par ievērojamāko viņa paša autordarbu uzskatāma Jēzus baznīca, kuras būvdarbus 1820. – 1823. gadā veica J. D. Gotfrīds un Johans Kriks. Šī astoņskaldņu baznīca, papildināta ar četriem lieveņiem, ir ieguvusi krusta veida plānu un ļoti veiksmīgi ievietota Elijas un Jēzusbaznīcas ielas krusojuma centrā. Latvijas lielākā koka celtnie ar milzīgo griestu kupola pārsedzi ir mēģinājums tuvināt Rīgas arhitektūrai Romas Panteona formu ideju. Nav zināms, kurš ir 1819. – 1821. gadā celtās A. Nevska pareizticīgo baznīcas arhitekts, taču arī šis nelielais, virtuozī uzbūvētais dievnams kā mazs “Panteons” ieņem vietu starp Brīvības, Ģertrūdes un Blaumaņa ielu. Apaļā plāna kupolceltni rotā trīs virzienos ar kolonnu portikiem iezīmēti lieveņi. Apmestā, dzeltenī un baltī krāsotā koka baznīca ļoti veiksmīgi atdarina mūra celtni. Ampīra celtniecības meistardarbu skaitā sava vieta ir arī J. E. de Vites projektētajai un 1834. – 1835. gadā uzceltajai luterāņu baznīcai Ventspilī,⁹⁰ kas apvieno “kroņa arhitektūras” oficiālo stilu ar prasmi rotaļīgi risināt proporciju un ģeometrisku formu maiņas uzdevumu.

Klasikā baistītais ampīra stils lielā mērā noteica arī citu Latvijas provinces pilsētu vizuālo kultūru 19. gs. pirmajā pusē. Saisītībā ar 1809. – 1815. gadā veikto cietokšņa celtniecību Daugavpilī vairākas ēkas pilsētas galvenajās ielās ieguva tipveida fasāžu formas. Celtniecības normatīvu prasības skāra arī Liepāju un Jelgavu, taču tur liela daļa pilsoņu dzīvojamo māju tika uzceltas no koka un krāsotas vai arī agrāk celtajām ēkām piebūvētas ar kolonnām vai pilastriem rotātas jaunas fasādes.

Pēc Kurzemes hercogistes pievienošanas Krievijai Jelgava tik un tā palika nozīmīga muižniecības un ierēdniecības pilsēta. Tādēļ arī tur turpinājās celtniecība. Driksas krastā 1803. – 1805. gadā

būvēto Bruņniecības namu 1837. – 1839. gadā pārbūvēja, papildinot fasādi ar kolonnām un pilastriem. Aiz grāfu Mēdemu pils pēc arhitekta Johana Georga Ādama Berlica projekta 1835. – 1836. gadā uzcelta t. s. Mēdemu villa – dzimtas atpūtai un saviesīgai dzīvei paredzēta celtne. Tās formas no ielas puses pauž tuvību grieķu–romiešu tempļu arhitektūrai, bet dārza pusē – mājīgas piepilsētas muižiņas intīmo noskaņu. Ap 1825. gadu tirgus laukuma malā uzcēla t. s. Cēra viesnīcas triju stāvu korpusu. Ja šeit uzskaitītajām ēkām vēl piepulcina Jelgavai, Rīgai un Daugavpilij tradicionālās tirdzniecības pagalmu kolonādes, Krāslavā un Jelgavā bijušos policijas vai tirgus sardzes namus, vēl kādu ģimnāzijas ēku, uzskatāma kļūst Latvijas pilsētu seja 19. gadsimtā.

Pretstatā lielpilsētu mozaikveida piepildījumam ar nevienmērīgas kvalitātes klasicisma formu ēkām Latvijas lauku vidē plauka ampīra muižu ansambļu un izcilu kungu namu arhitektūra. Vispirms jau šajā kategorijā minamas no Saksijas ieceļojušā un grāfa Mēdema dienestā pieņemtā arhitekta Berlica projektētās un celtās Mežotnes (1802 – 1806), Kazdangas (1800 – 1808), Elejas (1808 – 1810), Durbes (1820 – 1822), Blīdenes (1829 – 1830) muižas.⁹¹ Izmantojot grāfienes Šarlotes fon Līvenas un grāfa Žanno fon Mēdema Pēterburgā sarūpētos itāliešu arhitekta Džakomo Kvarengi projektus, Berlicis īsā laikā iejutās Baltijas muižniecības gaumē un prasībās un ar apgūto savstarpēji aizvietojamo formas un kompozīcijas elementu kombinācijas pieredzi spēja radīt virkni kungu namu projektu. Tiem raksturīgi kolonnu portiki, ar kupolu pārsegta zāles un prasmīgs arhitektūras savienojums ar ainavu parku telpu. Līdz pat 19. gs. vidum Baltijas aristokrātijai muižu celtniecībā labprāt izmantoja klasicisma formu harmonisko un emocionāli līdzsvaroto valodu.

Gadsimta otrajā pusē arhitektūrā sāka dominēt brīvas formu izvēles estētika un agrākā viengabalainība sašķēlās stilistiskā daudzbalzībā. Tas vienādi attiecas kā uz muižu, tā arī baznīcu arhitektūru, sabiedriskajiem un privātajiem dzīvojamiem, kā arī īres namiem. Šī perioda celtniecībā Latvijā sastopam ļoti internacionālu

arhitektu sastāvu. Bet, tā kā arī Baltijas vācu inteliģence un akadēmiski izglītotie speciālisti paši atradās plašā kapitālistiskā darba tirgus rotācijā, tad viņu rokraksta, mentalitātes vai kādas citas reģionālo tradīciju pēctecības kvalitātes kopējā arhitektūras panorāmā grūti pamanāmas. Tās ir individuāli meklējamas un katrā atsevišķā gadījumā autonomi izgaismojamas. Var minēt tādus baltvācu arhitektus kā Maksī Paulu Berči, Vilhelmu Bokslafu, Otto Dīci, J. D. Felsko, Frīdrihu Vilhelmu Hesu u. c., kuriem ir sekmējies saņemt vairākus projektēšanas piedāvājumus, un iegūtais rezultāts liecina par klienta un pasūtītāja prasību primāro dabu.⁹² Nepārskatāmā stilistiskā daudzveidība pati ir individuālās gaumes un 19. gs. industriālās attīstības produkts, radot priekšstatu par neierobežotajām materiālu, tehnoloģijas, kā arī komforta iespējām. Formu brīvas variēšanas un aizgūšanas estētika balstījās uz "pasaules bez robežām" filozofiju, kas attaisnoja brīvus ekskursus jebkurā vēsturiskā stilā un formā. Tādējādi arī neostilu darinājumos neizbēgama ir sava laikmeta iespēju robežu "atmaskošana". Eklektiski variējot šķietami plašu formveides aizguvumu elementus, kļūst pamanāmas gan arhitektu mākslinieciskās domāšanas klišejas, gan tipiskie kompozicionālie un stilistiskie risinājumi.

Ar Eiropas vērienam atbilstošu svaigu elpu 19. gs. otrajā pusē var lepoties vienīgi baltvācu plašākās kopienas metropole Rīga, taču būtu aplam pierakstīt tās progresu tikai "vācu ģēnijam". Vācieši pilsētas izaugsmē, protams, deva būtisku ieguldījumu, kas lielā mērā ir atšifrēts toreizējo procesu liecinieka V. Neimaņa, kā arī profesora Jāņa Krastiņa publikācijās.⁹³ Tikai vispārinot var piebilst, ka vācu kopiena Rīgā un visā Baltijā bija ieinteresēta metropoles izbūvē. Tas kļuva iespējams, pateicoties cietokšņa vaļņu nojaukšanai un sekojošajiem jaunievedumiem: dzelzceļa un ostas attīstībai, bulvāru un moderna seguma ielu ierīkošanai, kanalizācijas, ūdensapgādes, apgaismojuma, tramvaja u. tml. saņemumu izmantojumam. Šī modernās industrijas piedāvāto iespēju tūlītēja realizācijas padarīja Rīgu par modernu lielpilsētu 19. gs. beigās un 20. gs. sākuma izpratnē. To atspoguļo arī

apkalpojošo dienestu – pasta, telegrāfa, ugunsdzēsēju depo, gāzes, elektrības un ūdens apgādes iestāžu ienākšana pilsētas labiekārtojumā. Tikai šāda tehniskā nodrošinājuma fonā varēja rasties sabiedriski nozīmīgi un estētiski izteiksmīgi celtniecības šedevri, kuri šīs apceres kontekstā saistāmi ar vācu ieguldījuma lielo īpatsvaru pilsētas kultūrā. Agrākais Vācu teātris, tagad Latvijas Nacionālās operas nams (Ludvigs Bonštets, 1860 – 1862), Birža (Haralds Juliuss Bose, 1852 – 1855), bijušais Vidzemes bruņniecības, tagad Saeimas nams (Roberts Pflūgs, Jānis Frīdrihs Baumanis, 1863 – 1867), Lielā Ģilde, tagad Filharmonijas ēka (Konstantīns Beine, Heinrihs Šēls, 1853 – 1859), Mazā Ģilde, tagad Amatniecības kameras nams (Johans Daniels Felsko, 1864 – 1866), Rīgas Politehnikums, tagad Latvijas Universitātes ēka (Gustavs Hilbigis, 1866 – 1883), Biržas komercskola, tagad Latvijas Mākslas akadēmija (Vilhelms Bokslafs, 1902 – 1904), Pilsētas Mākslas muzejs, tagad Latvijas Mākslas muzejs (Vilhelms Neimanis, 1903 – 1905), vācu draudzes Sv. Ģertrūdes (vecā) baznīca (J. D. Felsko, 1865 – 1869), Rīgas dzelzceļa stacija (H. Šēls, 1884 – 1885, nojaukta 1959 – 1960).

Pateicoties pilsētas galvenā arhitekta J. D. Felsko un viņa kolēģa O. Dīces novatoriskajai pieejai pilsētas telpas izveidē, pēc vaļņu nojaukšanas Rīga var lepoties ar t. s. Vīnes ringam analoģisku parku loku apkārt vecpilsētai. Bet par kanālmalas un parku virknes dendroloģiski bagāto apstādījumu klāstu un to lietpratīgu izvietojumu pateicība pienākas Rīgas pilsētas dārzu direktoram G. Kufaltam.

1997. gadā UNESCO piešķirtais augstais Rīgas jūgendstila un viduslaiku celtniecības kultūras novērtējums, ierindojošot Latvijas galvaspilsētu Pasaules kultūras mantojuma sarakstā, ir bijis lielā mērā kardināts ar 19. gs. otrās puses un 20. gs. sākuma politiķu, finansistu, tautsaimnieku un kultūras cilvēku roku un ideju spēku.

Tēlotāja māksla. Šķietami vienādo iespēju laikā 19. gadsimtā tēlotāja māksla akademizējās, profesionalizējās un, tā sakot, pavisam atvadījās no savas amatnieciskās pagātnes. Tas nozīmēja,

ka daiļkrāsotājs vairs neuzņēmas gleznot epitāfijas vai portretus un akmeņkalīm, kurš izkala kāpnes biržas vai teātra ēkai neviens nepasūtīja bronzas skulptūru pilsētas galvenajā laukumā. Diletantu laikmets palika aiz muguras.

Šajā gadsimtā vienlaikus ar Tautiskās atmodas laikmeta sākumu kopā ar vāciešiem un krieviem tēlotājas mākslas avanscēnā uznāca pirmie akadēmiski izglītotie latviešu makslinieki. Sākotnēji – gadsimta vidū – viņi bez pretenzijām iekļāvās kopējā internacionālajā Baltijas mākslas dzīvē, bet gadsimta izskaņā jau sevi manifestēja par latviešu māksliniekiem ar nacionāli orientētu tematiku un savu redzējumu. Ar laika distanci ir viegli konstatēt, ka šis savrupceļa gājums noveda pie tā, ka 20. gadsimtā latviešu mākslas vēstures un kritikas annālēs ir radusies iluzora disproporcija latviešu un vācu mākslinieku darbības vērtējumā. To var saprast ar 20. – 30. gadu nacionālisma tendencēm, kas liedza redzēt vācisko sev līdzās, bet šī pati attieksme turpinājās arī 50 gadus pēc Otrā pasaules kara, kad vācu kultūra padomju vulgārsocioloģiskajā traktējumā tika ignorēta politisku motīvu dēļ. Tomēr šī neievērotā tēlotājas mākslas daļa nekur nebija pazudusi. Tā visu laiku bija atradusies līdzās un klusi apkalpojusi savu vidi, savu kultūras darbībā sašaurināto nacionālo kopienu. Procesa objektīvs liecinieks ir Kuno Hāgena 1983. gadā izdots 19. – 20. gs. mākslinieku biogrāfiskais leksikons.⁹⁴ No latviešu mākslas vēsturnieku puses emigrācijas spožākais kritiķis Jānis Siliņš⁹⁵ ir spējis stāvēt pāri nacionālo aizspriedumu barjerai, un vienā laikā radušos latviešu un vācu mākslu viņš ir redzējis ejam blakus un savstarpēji ietekmējoties, kā tas patiesībā arī notika. Pilnīgi šķirti šie ceļi kļuva tikai pēc 1939. gada.

Baltijas vietējās mākslas “vājumu un spēku” vislabāk raksturo kāds piemērs. Baltijas pievienošanas Krievijai simto gadadienu 1810. gadā grupa rīdzinieku atzīmēja Romā Aldobrandīni villā. Viesu vidū bijis arī tēlnieks Bertels Torvaldsens, kurš sajūsmā par vēsturisko faktu uzzīmējis metu marmora cilnim ar Rīgas un Krievijas apvienošanās apoteozes saturu. Tas, kā jau šāda žanra

darbos parasts, bija pārpilns komplimentāra satura elementu un attēloja caru Pēteri I romiešu karavīra tērpā. Ceļā uz Slavias templi viņu pavada Miera un Mērenības alegorijas, Uzvaras dievs sniedz lauru vainagu, bet "uzticīgā Rīga", stāvēdama Pētera priekšā pazemīgi uz ceļiem, Minervai piepalīdzot, to uzrunā. Vēl šajā skicē antīko upju dievu izskatā bija attēlota Daugavas alegorija un pāris bērnu, kuri uz vairoga pienesa Rīgas iekarotājam pilsētas atslēgas.⁹⁶ Tikai karš ar Napoleonu izjauca Rīgas rātes nodomu realizēt un uzstādīt šo septiņas pēdas garo un trīs pēdas augsto Kararas marmora cilni kā pilsētu rotājošu pieminekli. Vēsturnieka K. Metiga aprakstītā epizode daiļrunīgi raksturo Baltijas mākslas situāciju, kura, trūkstot saviem māksliniekiem, lielā mērā bija orientēta uz ārzemēs strādājošiem atzītiem autoriem vai arī sekmeņa caurceļojošu mākslinieku epizodisku uzturēšanos. Tikai tā izskaidrojama hipotētiskā Antonio Kanovas juniora darinātās marmora vāzes atrašanās citu nezināmu autoru veidotu skulptūru vidū barona fon Fitinghofa pils parkā Alūksnē. Gatavu darbu importa ceļā uz fon Rūendorfa kapa Torņakalna kapsētā varēja nokļūt slavenā Berlīnes tēlnieka Gotfrīda Šadova veidotā marmora urna. Tikai saistībā ar galvaspilsētu uz cara Pavila I bērnu audzinātājas grāfienes Š. fon Līvenas kapa pie Mežotnes baznīcas varēja nokļūt Maskavā un Pēterburgā strādājušā itāļu mākslinieka Paolo Triskorni skulptūra ar pāri urnai nolīkušas klasiski skaistas sievietes tēlu. Patiesību sakot, šodien vairs nav iespējams rekonstruēt, cik daudz un kādas kvalitātes tēlniecības darbi savulaik rotājuši muižu un piļu interjerus, parkus un kapavietas. Pārāk nežēlīgs Baltijas zemei ir bijis vēstures griežu saceltais caurvējš, aizmēžot gan ļaudis, gan gadsimtos radītos darba augļus.

Tālu pasaulē aizgāja Grobiņas prāvesta dēls Eduards Šmits fon der Launics, kurš pēc mācībām pie B. Torvaldsena Frankfurtē atvēra savu darbnīcu. Latvijā pazīstami divi viņa darbi, un diemžēl abi gājuši bojā. Launics 1813. gadā Grobiņas baznīcai bija izgatavojis aizkustinoši emocionālu mirstošā karavīra tēmas cilni, ko veltīja savam kaujā pie Leipcigas kritušajam brālim. Otrs veikums

bija 1821. gadā izgatavotais Kurzemes hercoga P. Bīrona sievas Dorotejas fon Mēdemas marmora pieminēklis – uz kolonnas atspiedusies grieķu dieviete. Šo skaisto skulptūru liktenis mētāja no Mēdemu villas dārza Jelgavā uz Elejas pils parku, kur Bermonta karavīru sasīstū to 1932. gadā Pieminēkļu valdes uzdevumā atrada un atjaunoja. Līdz Otrajam pasaules karam marmora tēls rotāja valsts prezidenta pili. Vācu okupācijas laikā⁹⁷ tas ir zudis.

19. gadsimta beigu tēlniecība bija pilnīgi identiska eklektiskajam un strauji mainīgajam laika garam, kurā māksla balstījās uz vienīgo pārbaudīto vērtību – akadēmisku perfekciju formas veidojumā, bet satura ziņā izdabāja dažādajai klientu gaumei. Daži tēlnieki, piemēram, Aleksandrs Frīdrihs fon Boks un Francis fon Vilebuā saloniskā līmenī turpināja variēt klasicisma laikā jau līdz apnikumam atkārtotās Psihes, Mīnervas un Amorus. Taču augstā profesionālā meistarība A. F. fon Boku pacēla līdz Pēterburgas Mākslas akadēmijas ilggadēja tēlniecības profesora statusam. Minhenē studējošais F. fon Vilebuā kļuva plašāk pazīstams ar 1871. gadā Rīgā izstādīto romantisko “Lorelejas” skulptūru.

Vācu mākslas atzaru Latvijā 19. – 20. gs. mijā vēl ir bagātinājuši tādi pasaulē aizceļojuši mākslinieki kā rīdzinieki Leopolds Bernštams, Karls Konstantīns Štarks un Blīdenē dzimušais Karls Bernevis. Pēdējais bieži demonstrēja savas skulptūras Rīgā, kuru vidū netrūka bērnu un dzīvnieku tēmai veltītu darbu, kā arī saloniskas erotikas piesātinātu skulptūru. No K. Bernevisa darbiem pazīstamākais bija Rīgas dibinātāja bīskapa Alberta 1897. gadā vara kalumā veidotais un pie Doma baznīcas dienvidu sienas novietotais apmēram 2,5 metrus augstais tēls. Ar lielām darbaspējām un stilistisku viengabalainību kā dekoratīvās, tā arī fasāžu un sabiedriskās tēlniecības laukā ir slavens no Magdeburgas Rīgā ieceļojušais mākslinieks Augusts Folcs. Viņš mācīja tēlniecību Rīgas pilsētās mākslas skolā un vadīja savu plašo darbnīcu, kurā ap 1904. – 1910. gadu bija nodarbināti līdz 120 – 130 akmeņkaļu. Šī ražīgā tēlnieka veidotos darbus atrodam Latvijas kapsētās; tie lielā skaitā rotā arī Rīgas historisma un jūgendstila namu fasādes.

Te minams tirgotāja Pfāba nams Kr. Barona ielā 12. A. Folcs ir Pilsētas mākslas muzeja zelminī ievietotās daiļo mākslu alegoriju grupas, Operas nimfas, kā arī bojā gājušo Rolanda un iepretī Bastejkalnam novietotās bruņinieka skulptūras autors.

Labu glezniecību Latvijas turīgās aprindas ieguva iepērkot to ārzemēs. Par leģendārām ir kļuvušas šodien tikai kā fantoms teorētiski rekonstruējamās Alūksnes pils telpās izvietotās O. H. fon Fitinghofa krājuma gleznas, Biriņu muižas īpašnieku fon Pistolkorsu, Gulbenes muižā bijusī fon Tranzē dzimtas kolekcijas, 1905. gada revolūcijas liesmās Ēdolē un Jaunpilī sadegušās fon Bēru un fon der Rekes mākslas darbu krātuves. Tajās, ja var ticēt dažādu autoru sastādītiem aprakstiem, nav trūcis nedz A. Dīrera, nedz L. Krānaha, nedz Rembranta, Rubensa, van Deika un citu pirmā lieluma zvaigžņu radītu audeklu. Tas arī lielā mērā ir saprotams, jo muižu ienākumi bija ievērojami un peļņa tika izlietota, lai Baltijas šķietamajā atrautībā no Parīzes, Berlīnes vai Romas radītu kaut nelielu mākslas metropoļu atspulgu. Tas šejienes aristokrātijai un turīgajiem Rīgas patriciešiem lielā mērā arī izdevās. Vēl vairāk. Savā vērtību uzkrāšanas un kolekcionēšanas dedzībā viņi pārvarēja atšķirību starp Eiropas magnātu iespējām piepildīt savus namus ar ievērojamu mākslinieku šedevriem tādā mērā, ka Baltija, Prūsija, Vācija mākslas kvalitātes ziņā kļuva izlīdzinātas zemes. Taču, kad radās nepieciešamība pasūtīt portretu, kluso dabu vai ainavu, vācbaltiešu aprindas atklāja, ka, nedaudz pārspilēti sakot, nav neviena, kurš spētu acumirkli izgatavot vajadzīgā žanra darbu.

Pie glezniecības debesīm palaikam uzzibsnīja pa kādam talantīgam caurceļotājam, kurš loloja cerības gūt Pēterburgas vai Maskavas publikas pasūtījumus. Tādi bija diviņu brāļi Kārlis Ferdinands un Francis Gerhards Kigelgeni, Karls Augusts Zenfs, Jozefs Domeniks Ēkss, E. P. Rokštūls un citi, kuri kā brīvmākslinieki izpildīja Baltijas dižciltīgo pasūtījumus, taču neregulāro peļņas iespēju dēļ nespēja ilgstoši palikt vienā vietā. Viņi kā tipiski romantisma laikmeta gājputni pārceļoja no viena mecenāta pie

nākamā, līdz atrada stabilu darbu mākslas augstskolās, F. G. Kigelgens – Drēzdenē un K. A. Zenfs – Tērbatā. Pēdējam laimējās 36 gadus būt Tērbatas universitātes zīmēšanas skolas vadītājam, un tas arī lielā mērā nodrošināja Baltijas mākslinieku izaugsmi. Tālākai kvalifikācijai, saprotams, palika Pēterburgas, Vācijas vai Eiropas mākslas augstskolas, mācības pie ievērojamiem māksliniekiem vai ceļojumi uz Itāliju, Franciju.

Mākslas dzīvi veicināja Mākslas kabineta atvēršana pie Rīgas Pilsētas bibliotēkas 1816. gadā, kuras gleznu un grafiku kolekciju aprūpēja mācītājs Liborijs Bergmans. Arī sabiedriskā interese par mākslas dzīvi palēnām pieņēmas spēkā. Rīgā 1826. gadā bija skatāma gleznotāja M. A. Reisnera gleznu izstāde, kurā dominēja ainavas, bet netrūka arī portretu un mēģinājumu vēsturiskajā žanrā. Rīgas Vācu teātra dekorators J. H. Breitigams pievērsa publikas uzmanību ar 1828. gadā izstādīto kosmorāmu, bet jau 1829. gadā demonstrēja savas diorāmas un līdzīgu izstādi rīkoja arī 1833. gadā. Rīgas mākslas mīļotāji vairākkārt ir varējuši priecāties par gadsimta sākumā sarīkotām viesizstādēm, līdz 1842. gadā no 3. līdz 15. septembrim durvis vēra I Baltijas mākslinieku darbu izstāde. To bija rosinājusi Literāri praktiskā pilsoņu savienība, aizrunājot telpas Melngalvju namā, bet 35 vietējie mākslinieki aktīvi ar darbiem bija atbalstījuši izstādes rīkotāju iniciatīvu.⁹⁸ Puse no pārdoto biļešu un gleznu ienākumiem toreiz tikusi ziedota trūcīgāko mākslinieku pabalstīšanai. Nākamās izstādes notika 1845., 1853. un 1859. gadā. Kā ļoti nozīmīgs fakts pieminama Rīgas Mākslas veicināšanas biedrības nodibināšanās 1870. gadā, kura, sadarbojoties ar rāti, tuvināja Pilsētas gleznu galerijas veidošanos un tās nonākšanu 1905. gadā jaunceltajā Pilsētas mākslas muzejā.

Lielu popularitāti vietējo mākslinieku deficīta situācijā 19. gs. sākumā iemantoja animālists un medījumu gleznotājs, Jelgavā dzimušais Johans Heinrihs Baumanis. Viņa devums ir pāri par 1700 darbu, kuri iepriecina ar sirsnību, bīdermeijeriski silto brūni dzeltenīgo un zaļgano kolorītu un naīvi detalizētu attēlojamo dzīvnieku un objektu gleznojumu. Līdzīgi vācu mācītājiem – literātiem

ar labestīgu attieksmi pret latviešu zemniekiem izcēlās Ēveles mācītājs Antons Georgs Bose, zīmēdams savas draudzes ļaužu portretus. Viņš bija Tērbatas universitātē nedaudz mācījies zīmēšanu pie K. A. Zenfa, un šīs iemaņas ir jūtamas centienos sniegt dažādo tipu psiholoģisko un portretisko raksturojumu. Šī zīmējumu kolekcija apskatāma Latvijas Vēstures muzeja pastāvīgajā ekspozīcijā Rīgas pilī.

Apgaismības laikmeta morāle vienus māksliniekus rosināja ielūkoties dziļāk līdzilvēku sejās, turpretī citus tā mudināja fiksēt savu laiku, savu vietu un darīt to ar neviltotu mīlestību. Tāds mākslinieks ir arī no Drēzdenes Rīgā ieceļojušais teātra dekorāciju un arhitektūras gleznotājs Karls Traugots Fehhelms. Viņš radījis daudzus vēsturiski nozīmīgus Rīgas skatus, kuru vidū pazīstamākās ir panorāmiskās Rātslaukuma, Rīgas pils, kā arī 1812. gadā nodegušās Pēterburgas priekšpilsētas ainavas.

Visi Baltijas mākslinieki loloja sapni par Itālijas iespaidu apguvi savas pieredzes bagātināšanai, taču ne katram tas izdevās. Dzērbenes mācītāja dēls Karls Gothards Grass bija veiksminieku skaitā. Kopā ar arhitektu Karlu Frīdrihu Šinkelu un draugu grupu viņš apceļoja Sicīliju, apmetās Romā, uzturēja ciešus kontaktus ar Johanu Volfgangu Gēti un tā dēvētās "nācariešu" grupas māksliniekus. Heroiskās, taču piemīlīgās un sirsnīgi izjustās ainavās K. G. Grass ir attēlojis Sicīlijas dabu, Etnas vulkānu, Karači ūdenskritumu.

Latvijas vācu mākslu bagātina tās portretu glezniecības tradīcijas, kuras par tādām var sākt uzskatīt kopš 18. gs. beigām. Portreti bija muižniecības un jaunās buržuāzijas iecienīti pasūtījuma žanra darbi, kuros katrs vēlējās sevi redzēt iemūžinātu ideālā veidā. Šo komplimentāro portretu glezniecības tradīciju ar atzīstamām sekmēm kopā Ernsts Gothilfs Bose, Jūliuss Dērings, Roberts Konstantīns Švēde un arī talantīgais bastards – Pievikas muižas īpašnieka fon Kniges un šīs pašas muižas ekonomes Lavīzes Brīviņas dēls Johans Lēberehts Eginks. Viņš ir sekmīgas akadēmiskās izglītības mākslinieka karjeras paraugs. Tērbatas universitātes un

Pēterburgas, Berlīnes, Drēzdenes, Prāgas un Vīnes mākslas akadēmiju gaisotnē viņš izveidojās par cara Aleksandra I atzītu gleznotāju, kura darbi atrodami gan Ermitāžā, gan citos muzejos, gan arī Latvijas dievnamos. Eginks ir veiksmīgi darbojies vēstures un mitoloģisko tēmu kompozīciju radīšanā, gleznojot tādas Krievijas vēsturē nozīmīgus audeklus kā "Vladimirs I izvēlas reliģiju 988. gadā", "Aleksandra Ņevska uzvara pār zviedriem 1240. gadā", "J. Cēzara izcelšanās Albionā", "Odisejs un Nausikaja" u. c. No viņa gleznām ar Baltijas vēsturi vistiešāk saistās kāds apoteozes darbs – 1824. gadā gleznotā kompozīcija "Aleksandrs I atceļ dzimtbūšanu Vidzemē, Igaunijā un Kurzemē", kurā zem saules apspīdēta baldahīna sēdošo valdnieku sveic pēc klasicisma mākslas tradīcijas romiešu apģērbos un latviešu tautas tērpos ģērbti patieciģie vietējie dzimtļaudis.

Interesanti ir konstatēt, ka 19. gadsimta otrajā pusē vācbaltiešu kultūrvidē mēs sastopamies ar akadēmiski izglītotām māksliniecēm sievietēm. Pret viņām Vācijā, Anglijā, Francijā un citās zemēs jau krietni agrāk bija izveidojusies iecietīga un saprotoša attieksme. Izglītotās un garīgi emancipētās sievietes, cariskajā Krievijā nevarēdamas iet ierēdņa vai citu militārā dienesta pakāpēm pielīdzināmo vīriešu karjeras ceļu, apliecināja sevi kultūrā, pedagoģijā un mākslā. Elīze fon Loudona māksliniecisko izglītību sāka Jelgavā pie J. Dēringa un pilnveidoja Pēterburgas Mākslas akadēmijā un Parīzē. Viņas dzīve mākslā kļuva piepildīta, dzīvojot Florencē un gleznojot portretus, kā arī restaurējot freskas. Jelgavas pastmeistara meita Elīze Junga-Štillinga 1873. gadā izveidoja Rīgā mākslas skolu. Igaunijas vācu izcelsmes gleznotāja Jūlija Hāgena-Švarca pēc studijām Drēzdenē, Minhenē un Romā kā zīmētāja pavadīja zinātniskā ekspedīcijā uz Sibīriju savu vīru. Par Pēterburgā 1858. gadā sarīkoto personālizstādi Zinātņu akadēmija viņai piešķīra akadēmiķes grādu, tādējādi radot precedentu titulēto mākslinieču sieviešu vidū.⁹⁹

Plašs ir arī vācbaltiešu mākslinieku sniegums grafikā, jo tieši 19. gadsimtā dzimst litogrāfijas, akvatintas, asējuma un tērauda

grebuma tehnikas, kas ļoti tieši saistās ar aizvien pieaugošo iespieddarbu apjoma palielināšanos. Grāmatu un periodisko izdevumu ilustrācijas, veltījuma žanra darbi, kā arī tematisku attēlu cikli un atsevišķas iespiedgrafikas lapas ir daļa no iespējamās daudzveidības. Grafikas kolekcionēšana, telpu dekorēšana ar suvenīriem radniecīgu grafisko produkciju kļūst par laikmeta sadzīves daļu. To veido tādi vācbaltiešu mākslinieki kā rīdzinieks Teodors Heinrihs Rikmanis, kurš grafikas lapās attēlojis Rīgas svētkus, pilsoņu tipus un arhitektūru. Drēzdenē 1842. gadā iespiests vesels cikls viņa grafikas lapu "Ainas no tautas dzīves Rīgā", kur kolorīti un sirsnīgi parādīti gan Zāļu vakars, gan krievu tirgotāji, ebreji, malkas laukuma apmeklētāji un Umurkumura izpriecu dalībnieki. Tērbatas universitātes zīmēšanas pedagogs K. A. Zenfs pats bija izcils grafiķis, kura darbi veltīti gan konkrētu personu portretēšanai, gan Itālijas un Tērbatas ainavu dokumentēšanai. Latvijas un Baltijas ainavas ievērojamāko atveidotāju grafiķu klāstā atzinību pelna kuldīdznieka Karla Jakoba Reinharda Minkeldes Kurzemes ainavas. Tās attēlo konkrētus objektus, kuri saista uzmanību ar arhitektonisko un ainavisko vērtību: Dobeles pili, Tukuma, Vecauces, Elejas u. c. skatus. Šo pašu ievirzi 19. gs. 60. gados turpināja Vilhelms Zigfrīds Štafenhāgens, kura monumentālais veikums "Baltijas skatu albums" trijos sējumos līdz pat mūsdienām iedvesmo ar vēlīna romantisma izjūtu dabas, pilsētu un muižu attēlojumā.¹⁰⁰ Māksliniekam godu dara arī tas, ka pēc viņa zīmējumiem izpildītie tērauda grebumi pieder pie vēstures literatūrā visvairāk reproducētajām Baltijas ainavām.

Vācbaltiešu cīņa par kultūras autonomiju 19. gs. beigās un 20. gs. pirmajā pusē

Politiskās kataklizmas un to sekas kultūrā. Vēsturnieku A. fon Taubes un E. Tomsona grāmatā "Vācbaltieši" daļa uzmanības veltīta socioloģiskam raksturojumam par vācu lomu Igaunijas un Latvijas ekonomiskajā, reliģiskajā, sociālajā un kultūras pārvaldē 20. gs. sākumā: "Vācieši gan ieņēma vadošās pozīcijas garīgajās un brīvajās profesijās, luteriskajās zemes baznīcās, lielīpašumu pārvaldījumos, vairumtirdzniecībā, rūpniecībā un banku sistēmā, taču sikākajā tirdzniecībā un amatniecībā, kā arī ierēdņu sastāvā viņus pakāpeniski bīdīja malā igauņi un latvieši".¹⁰¹ Autoru komentārā ir jūtams sarūgtinājums par saasinājušos konfrontāciju starp Baltijas pamatiedzīvotājiem un viņu dzīvi 700 gadus administrējušo virsslāni. Augot latviešu pašapziņai, šī neapmierinātība kā starptautiskās 19. gs. sociālā protesta kustības sekas tiecās izlauzties uz āru ikvienā humanitārā, sociālajā un saimnieciskajā jautājumā. Turklāt tam bija pamats, jo pat zemnieku brīvīšana un 1863. gadā uzsāktā pāreja no kļaušu saimniecības uz naudas renti tikai daļēji bija gandarījusi Baltijas tautu nepieciešamību pēc cilvēciskiem ekonomiskajiem un sociālajiem apstākļiem. Skaitļi apliecina, cik pamatotas bijušas neapmierinātās tautas pretenzijas. Uzsākot agrāro reformu Latvijā, 1919. gadā uzskaitītas 1479 muižas, 294 piemuižas un 171 mācītājmuiža. To vidū pašas lielākās bija bruņniecības muižas, kuru 1909. gadā Vidzemē vien bija 608 ar 3 084 743 ha zemes, tātad 77% visas Vidzemes saimnieciski izmantojamās zemes atradās 162 dzimtu īpašumā.¹⁰² Kopumā Latvijā šajā laikā muižniecības rokās bija 82,7% no visām privātipašumā esošajām zemes platībām. Uzskatāmības labad pieminami divi īpašumi: 1912. gadā fon der Osten-Sakenu dzimtas rokās atradušies 96 000 ha zemes, bet baronu Volfu īpašumi 1909. gadā bija 2899 km² zemes.¹⁰³ Tā kā vēlēšanu tiesības pilsētās vēl joprojām bija saistītas ar nekustamā īpašuma piederību, vācbaltieši savas vadošās pozīcijas pārvaldes aparātā paturēja līdz pat 1917. gada revolūcijas notikumiem.

Šādā kontekstā 20. gadsimta sākums nekādi nebija labvēlīgs mierīgai vācu un latviešu kopdzīvei. Sociālās spriedzes izlādēšanās 1905. – 1906. gadā saplūda ar latviešu un igauņu sociāldemokrātu un inteliģences prasībām pēc tiesībām, nacionālās autonomijas, kas izpaudās stihiskos pilsētnieku un zemnieku nemieros, muižu dedzināšanā. Īsā laikā liesmas pārvērta pelnos ap 200 muižu.¹⁰⁴ Aizsargājot savu īpašumu, muižniecība sauca palīgā vienīgo legālo spēku – cara karaspēku un ar terora metodēm nemierus apspieda. Šie notikumi “padziļināja atsvešināšanos starp vācbaltiešu un igauņu un latviešu iedzīvotāju vairākumu”.¹⁰⁵ Savukārt uz muižniecības un visas vācu kopienas sirdsapziņas gūlās kauna nasta par to, ka iekarotāju pēctečiem savu noteicošo stāvokli pēdējā brīdī nācās aizstāvēt ar krievu durkļu palīdzību. Bija sadrupis trauslais uzticēšanās tilts, kuru kopš E. Glika, J. Manceļa, Vecā Stendera, G. Merķeļa un A. Bilenšteina uz latviešu sirdīm bija cēlušī vācu mācītāji, apgaismes laika literāti un pirmie veclatviešu inteliģences pārstāvji.

Arhitektūra un arhitekti. Līdz 1905. gada revolucionārajiem nemieriem vairākās muižās Latvijā turīgā pilsonība un muižniecība centās veikt saimniecisku un tehnisku modernizāciju, ieviest jaunākos sasniegumus – elektrību, ūdensvadu, liftu, piemērot ceļus un piebrauktuves automobilisma laikmetam. Muižas, kuras palika tikai kā lauksaimnieciskās ražošanas un produkcijas pārstrādes centri, vienīgi rets īpašnieks vairs saistīja ar pastāvīgu ģimenes dzīvi laukos. Uz muižas kungu namu sāka raudzīties kā nedēļas nogales vai sezonas atpūtas, viesību, medību un izklaides vietu. Tādējādi satuvinājās agrākā kungu nama, villas un vasarnīcas funkcija un daļēji pat arhitektūra. Šī pieeja kļūst redzama V. Neimaņa projektētajā un firstam Mihaelam fon Līvenam 1901. – 1904. gadā uzceltajā Pelču pilī, V. Bokslafa projektētajā Jaunmoku pilī un citās. Vācu arhitekti projektējamus kungu namus sāka redzēt kā plašas villas vai – gluži pretēji – kā intīmas un nelielas atpūtas muižiņas. Par šādu pieeju var runāt pa lielākai daļai skicēs palikušajos

priekšlikumos Lieldzēves (Makss Pauls Berči, Gvido Berči, 1911), Tīnūžu (Gerhards fon Tīzenhauzens, 1912), Bukas (Oto Vildaus, 1910), Kalnamuižas, Dubnas (V. Bokslafs, 1908, 1914) u. c. muižu nodedzināto vai atjaunojamo dzīvojamo ēku celtniecībai.¹⁰⁶

Vairāki vācu arhitekti piedalījās 1905. – 1906. gadā nodedzināto piļu un muižu atjaunošanā. Viņu vidū visražīgākais bija V. Bokslafs, kura vadībā atjaunoti tādi izcili arhitektūras šedevri kā Lielstraupes, Jaunpils, Nurmuižas pils, Valtenberģes, Mālpils, Majoru, Allažu un vēl vairāku citu muižu kungu mājas. Līdzās viņam izpostīto muižu celtniecībā aktīvi bija pie liepājnieku Berči dzimtas piederīgie arhitekti – M. P. Berči ar dēliem Gvido un Maksu Teodoru Berči. Zālekas celtniecības firmā Tīringenē par arhitektu strādājušais vācu reģionālās celtniecības teorētiķis Pauls Šulce-Naumburgs pats 1906. gadā ieradās Kazdangā, lai precizētu Karla Vilhema fon Manteifeļa īpašuma – Kazdangas pils atjaunošanas gaitu. 1905. gadā nodedzināto muižu un piļu atjaunošanas kampaņa saturēja daudzus mūsdienu restaurācijas un rekonstrukcijas paņēmienus. Tādējādi šo laiku līdz Pirmajam pasaules karam iespējams raksturot kā zinātniskas restaurācijas principu dzimšanu.

Vācbaltiešu ieguldījums neatkarīgās Latvijas celtniecībā nebija mazāks kā latviešu arhitektu veikums. Vācu arhitekti aktīvi piedalījās projektēšanas konkursos, celtniecības darbu izsolēs. Liels skaits ievērojamo Rīgas un provinces pilsētu dzīvojamo, sabiedrisko ēku, kā arī rūpnieciskās arhitektūras būvju ir uzceltas pēc vācbaltiešu arhitektu projektiem. G. Berči 1923. gadā projektēja starptautiskās Zemkopības un rūpniecības izstādes halli Ķīšezera malā. Karls Betge vadīja arhitektūras biroju “A. Kars & K. Betge”, kā arī projektēja un cēla konstruktīvisma un funkcionālisma stilistikai atbilstošas ēkas. Viņa radītas ir Aizsargu tautas nams Bruņinieku un Tērbatas ielas stūrī (1929), Latvijas Akciju bankas nams Vaļņu ielā 13 (1931), kinoteātris “Aina” Vaļņu ielā 19 (1935). Cita vācu arhitekta un inženiera – M. Luca projektētajām celtnēm ir raksturīgas funkcionālisma iezīmes. Pazīstamākās viņa

būves ir Madonas aizsargu nams (1935) un Brocēnu šifera fabrikas korpuss (1938). Arhitekts un arhitektūras vēsturnieks Pauls Kampe ir 1929. gadā Rīgā celtās blokmājas Lomonosova ielā 2 autors. A. fon Maidela vārds Latvijas arhitektūras vēsturē ir ierakstīts ar savdabīgu romantisma gara pieeju laikmetīgu, taču reprezentablu būvju risinājumā. Nerealizēts palika viņa 1925. gadā zīmētais projekts impozantajai "Latgales tautas pilij" Rēzeknē, taču šī arhitekta rokraksts kļūst redzams 1927. gadā celtās Latvijas bankas nodaļas ēkā Gulbenē.¹⁰⁷ Tajā iedzīvināta funkcionālisma laikā reti sastopama neobaroka formu greznība, kas bankas ēkas tēlā attaisnojusies. Šis nelielais uzskaitījums liecina, ka vācbaltiešu arhitekti organiski iekļāvās Latvijas brīvvalsts celtniecībā un ar savu pieredzi, kvalifikāciju un praktisko darbu sekmeja būvkultūras attīstību.

Izglītība un zinātne. Bāzi vācbaltiešu darbībai izglītībā un zinātnē nodrošināja viņu aktīvā darbība neatkarīgās Latvijas likumdošanā. Ar divu suverēnu valstu – Igaunijas un Latvijas izveidošanos agrākā vienotā vācu kopiena tika sašķelta pēc valstiskās piederības principa. Vācieši Latvijā mēģināja panākt īpaša likuma par savas kultūras autonomijas statusa pieņemšanu. Bet, kas bija izdevies Igaunijā, nesekmējās Latvijas vāciešiem. Par viņu kultūras eksistences pamatu šeit kļuva 1919. gada 8. decembrī pieņemtais skolu autonomijas likums. Vācbaltiešu tiesību un kultūras jautājumus valdības līmenī Saeimā sākotnēji aizstāvēja vācu frakcija, kura 1923. gadā kultūras problēmu risināšanu deleģēja Vācu – baltiešu darba centrālei. To 1928. gadā pārdēvēja par Vācu – baltiešu Tautas apvienību, bet 1935. gadā par Vācu Tautas apvienību. Šī organizācija ar mainīgo nosaukumu bija tikai Latvijai raksturīga biedrības forma, kuras mērķis bija saglabāt vācu minoritātes kultūru ar skolu autonomijas un valodas palīdzību. Vācu frakcijas un Vācu – baltiešu Tautas apvienības darbība 1920. gadu politikā minoritāšu kultūras tiesību aizstāvībai starptautiski tika vērtēta kā paraugs Eiropai.¹⁰⁸ Tomēr, tuvojoties autoritārā režīma sliekšnim,

Latvijas Saeimā sākās diskusijas par vācu skolu autonomijas likvidēšanu, kas 1933. – 1934. gadā arī tika panākta. Šādu politiskā kursa maiņu raksturoja politiķis un literāts, Saeimas deputāts Pauls Šīmanis: “Vissliktākais ir tas, ka šī valdība ir spējīga mūsu kultūras dzīvē un arī valsts kultūrā iecirst tādas brūces, kas būs grūti sadziedējamās. Ļaunākais ir tas, ka šīs ciņas starp vāciešiem un latviešiem uzceļ vilšanās sienu, kura liek šaubīties, vai pārredzamā nākotnē vispār būs iespējama jebkāda sadarbība.”¹⁰⁹ Valdības līmenī realizēto lēmumu rezultāts drīz kļuva jūtams. Daudzi vācu jaunākās un vidējās paaudzes pārstāvji Latvijas valstī vairs nesaskatīja iespējas realizēt sevi zinātnē, izglītībā, humanitārajās nozarēs un centās izceļot uz Vāciju.

1919. gadā dibinātā Latvijas Augstskola (kopš 1923. g. saukta Latvijas Universitāte) savas darbības struktūru un principus aizguva no vācu dibinātā Rīgas Politehniskā institūta tradīcijām. Latvijas Universitātes darbībā pastāvēja gan nacionālie, gan internacionālie komponenti, pašos pirmajos gados mācībām notiekot pat trīs valodās – latviešu, vācu un krievu. Augstskolas profesoru štatā bija liels skaits vācbaltiešu, kuri nebaidījās saistīt savu profesionālo darbību ar jauno augstskolu. Viņu vidū bija arī Rīgas Politehniskā institūta pedagogi – matemātiķi Pīrss Bols un Alfrēds Mēders, ķīmiķi Oskars Lucs, Mihaels Vitlihs, biologs N. Tranzē, Fjodors Buholcs un K. R. Kupfers, ģeodēzists Alvils Buholcs, fiziķis Rūdolfs Meijers, inženierzinātnieki Pauls Denfers un Georgs Nolteins, Nikolajs Šīmanis, Edgars Jakobi, Arnolds Ādams Jenšs un daudzi citi.¹¹⁰

Universitātē darbojās vairāki ievērojami medicīnas zinātnieki, kuru vidū mināmi Romans Adelheims, M. Brants, E. Rencs. Humanitārajās zinātnēs ar ievērojamiem panākumiem strādāja senators jurists A. Lēbers, vēsturnieks Leonīds Arbužovs (jun.) un citi. Tika aicināti arī ārzemju viesprofesori, kuri Latvijā veica nozīmīgus pētījumus un atklājumus, piemēram, vācu astronoms A. Klose, teologs G. Menšings, entomologs E. Štrands, ģeologs E. Krauss.

Pateicoties šāda internacionāla un spēcīga mācībspēku kolektīva darbam, Latvijas Universitātes zinātniskā kapacitāte drīz sasniedza Tērbatas Universitātes līmeni. Ar cieņu pieminams Latvijas tālaika zinātnes starptautiskais prestižs, kura rādītājs ir 1937. gada 15. – 20. augustā Rīgā notikusī Baltijas valstu vēsturnieku konference. Tajā piedalījās zinātnieki no Vācijas – B. B. Rihthofens no Kēnigsbergas, O. Šēls un K. Šinemanis no Ķīles, F. Rērigs un V. Fogels no Berlīnes. Šajā pašā gadā Rīgu apmeklēja un LU aulā lekciju par zinātnes un reliģijas mijiedarbības jautājumiem nolasīja ievērojams fiziķis Makss Planks.¹¹¹

Nozīmīgs kultūras fakts ir arī Latvijas Universitātes studentu skaitā imatrikulētais lielais vācbaltiešu jauniešu skaits. 1938./39. mācību gadā Mehānikas un ķīmijas fakultātē studēja 25,1% vācu izcelsmes studentu.

Savdabīga izglītības vēstures epizode ir privātās vācu augstskolas – Herdera institūta nodibināšana 1927. gadā. Tas pastāvēja līdz vācbaltiešu izceļošanai. Institūta darbā bija iesaistījušies dabas zinātnieks K. R. Kupfers, fiziķis R. Meijers, vēsturnieki L. Arbuzovs, R. Vitrams. Herdera institūta viesi bija ievērojami Vācijas zinātnieki – filozofi O. Špenglers un R. Eikens, arī fiziķis M. Planks, ķirurgs F. Zauerbruhs, vēsturnieki F. Meineke un H. Rotfels, u. c.

Vācbaltiešu literatūra un literāti. Lai kādas bija oficiālās valsts un vācu minoritātes attiecībās, cilvēciski tās 20. gs. 20. – 30. gados pārsvarā ir bijušas abpusējas sapratnes un labvēlības cauraustas. Gandrīz visi šodienas 70 un 80 gadus vecie vācbaltieši, kuriem izceļošanas laikā bija ģimnāzista vai studenta vecums, arī tagad runā gluži labā latviešu valodā.

Latviešu kultūru vācbaltiešiem 20. – 30. gados iepazīt palīdzēja tulkojumi. Talantīga latviešu lirikas tulkotāja bija E. Ekarte-Skalberga. Tikpat svarīgi ir pieminēt tulkotājus no krievu valodas, jo arī šo valodu prata gandrīz visi Baltijas vācieši. Oto fon Taube, Verners Bergengrīns, Sigismunds fon Radeckis, J. fon Ginters bija tie, kas tulkojumos popularizēja krievu klasiku.

Jāpiemin kāda vietējās vācu literatūras un pārējā garīgās kultūras mantojuma īpatnība. Vācbaltiešu kultūras koka saknes atradās Vācijā, bet zari un lapas kuploja Igaunijā un Latvijā. Šī duālā piederība deva iespēju ikvienam Baltijā radītam mākslas darbam projicēties arī Vācijas valsts kultūras kontekstā un iegūt tur nesaļīdzināmi lielāku auditoriju. No Vācijas arī Baltijas literātu slānis guva rosinošus impulsus un morālu atbalstu. 1931. gada rudenī laikraksts "*Rigasche Rundschau*" uzsāka aprakstu sēriju "Baltijas vācu dzejnieki dzīvē un darbā". Tajā tika dots vārds 15 autoriem, un, kā izrādījās, viņi visi jau bija atstājuši Baltiju.¹¹²

Pirmais to vidū, kurš ar savu jaunradi kļuva redzams Vācijas literatūras panorāmā, bija romānu un noveļu autors Eduards grāfs Kaizerlings. Viņa romāni "Beāte un Marija", "Viļņi", "Mājas novakarē" ir reālistiski tēlojumi no Kurzemes un Austrumprūsijas muižu idilles. Žurnālists ar episku vērienu ir Teodors Hermans Panteniuss, kura literāta gaitas sākās Kurzemē un Rīgā, izdodot vairākus laikrakstus. Viņa spalvai pieder romāni "Vilhelms Volfšilds" un "Kelles dzimta". Viņa sekotājs paaudžu pēctecības ziņā ir Verners Bergengrīns no Rīgas. Šī rakstnieka uzmanības lokā ir dziļa problemātika, kas rasta, analizējot cilvēka un varas attieksmes (romāns "Tirāns un tiesa"). Šo autoru pazīst visā vācu valodu runājošajā pasaulē, un viņa darbos jūt baltisko piederību vietām, ļaudīm un tematikai. Par "gara lielsinjoru" dēvētais grāfs Hermans Kaizerlings ir tālu pāri provinciālai videi pacēlis vācbaltiešu literātu un filozofu slavu. Viņa darbi "Filozofa ceļojuma dienasgrāmata" (1921), "Eiropas spektrs" (1932), "Dienvideiropas meditācijas" (1932) apliecina visdziļāko izpratni netradicionālās kultūras formām un smalku spēju atklāt indivīda garīgo meklējumu ceļus.

Pazīstama dzejniece un romānu autore ir Ģertrūde fon Brinkena. Elizabete Jozefi romānā "Mūsu mācītājs" ir aprakstījusi dzīvi Kurzemes-Lietuvas pierobežas draudzē. Oda Šefere vairākgan pazīstama ar savu dzeju. Bet Rīgas mūziķu aprindās pazīstamā pedagoģe Monika Hunnius ir uzrakstījusi virkni sirsnīgu stāstu. E. Hēka-Dehio lasītājiem piedāvā romānus ar arhaisku Baltijas

dzīves saturu. Elzas Bernevicis novelēs atainotas revolūcijas laika epizodes. Ar ļoti apjomīgu sešu sējumu ģimenes romānu "Zem mainīgā mēness" Mia Munjē-Vroblevska ir atspoguļojusi vienas dzimtas dzīvi vairākās paaudzēs, tādējādi rosinot izprast Baltijas vācu mentalitāti, redzējumu un vērtību sistēmu.¹¹³

Jāpiebilst, ka vācbaltiešu rakstniecība latviešu lasītājam un arī literatūras pētniekiem ir nepazīstams atklājumu lauks. Tā apguve atsegs gan līdz šim nezināmas mūsu kopīgās kultūras šķautnes, gan radīs iespēju bagātināt Baltijas literatūras panorāmu kā to "Trešās atmodas" laikā papildināja latviešu trimdas rakstnieku daiļrade. Piemēram, Zigfrīda fon Fēgezaka romāns "Baltijas trioloģija" ar divām turpinājumu daļām "Senči un pēcteči" (1960) un "Pēdējais cēliens" (1977) autobiogrāfiskā skatījumā atklāj sava literārā varoņa ceļu no pārkrievošanas bailēm līdz likteņa un laikmetu griežiem 20. gs. vidū. Filozofiska un reizē ironiska satura piesātinātas satīras Rudolfa Šteinera antropozofiskās estētikas garā par 20. gadu Baltijas pilsonisko sabiedrību rakstīja "Stāstu par dzīvniekiem" autors Karls Manfreds Kibers.

Mīti. Pieminekļi. Vai iespējams 20. gs. pirmās puses vācbaltiešu kopienas kultūras centienos atrast kādus simboliskus gara, politisko vai nacionālo centienu pieminekļus? Izrādās, ka var, jo pārmaiņām bagātais laikmets ir satricinājis šeit iedzīvojušās nacionālās minoritātes piederības jūtas un aizskāris viņu patriotisma apziņu, izraisot iekšēji motivētu nepieciešamību radīt jaunas savas piederības zīmes. Kādas tās ir? Atšķirība no 19. gadsimta kultūras simboliem kļūs pamanāma uzreiz. Aizvien pieaugošo Pirmā pasaules kara izdevumu kompensācijai Vācijas ideologi lika priekšā ķeizarvalstī daudzviet uzstādīt "neuzvaramo" un "dzelzī kalto" zemessargu skulptūras, kurām ikvienu patriotiski noskaņotu vācieti vajadzētu iedvesmot līdzekļu ziedošanai. Baltijas telpā dzīvojošajai vācu kopienai ķeizariskās Vācijas iebrukums izraisīja pacilātu un cerīgu noskaņojumu, jo politisko spēku līdzsvars mainījās Krievijai par sliktu. Šis mirklis kārdināja ar iespēju

morāli revanšēties par rusifikācijas un tiesību ierobežošanas pār-
restībām. Lai atzīmētu pirmo gadskārtu kopš vācu armijas ienāk-
šanas Rīgā, militārās aprindas un vācbaltiešu kopienas pārstāvji
Apgabala tiesas priekšā 1918. gada 3. septembrī atklāja no koka
darinātu “Dzelzs zemessarga” pieminēkli, kura postamentā katrs
ziedotājs drīkstēja iedzīt pa naglai. Tā priekšpusē bija atveidots
vācu “Dzelzs krusta” – apbalvojuma par drošsirdību – siluets, bet
skaldni pret Tērbatas ielu papildināja uzraksts: “*Dem Deutschen
Heere die Deutsche Kriegerhilfe am 3. September 1918.*” (Vācu varo-
ņiem – vācu karavīru palīdzība. 3. septembris 1918.) Pusgadu vē-
lāk boļševiku režīma piekritēji tajā pašā vietā uzstādīja K. Marksa
krūšutēlu – tāpat no koka.¹¹⁴

Vēlreiz iespēja pretstatīt vācu kultūru krievu kultūrai, bet nu
jau pēc militārās konfrontācijas, vācbaltiešu kopienai radās 1921.
gadā. Lai atcerētos boļševistiskā terora nošautos 19 vācu mācītājus
no Kurzemes un Vidzemes, Rīgas Lielajos kapos tika uzstādīts
melna granīta pieminēklis – stēla ar iekaltiem upuru vārdiem. Lai
gan mācītāju sodīšanā bija piedalījušies P. Stučkas valdībai lojāli
latviešu lielinieki, vācu kopienai šis terora akts asociējās ar Krievi-
jas pāridarījumiem un Aleksandra III uzsāktās nacionālās nivelē-
šanas politikas turpinājumu.

1929. gada 22. maijā II Meža kapos atklāja vienkāršu memo-
riālu tur apglabātajiem landesvēra karavīriem. Mākslinieciskajā
ziņā šis pieminēklis – neapstrādātas laukakmens ar iecirstu krustu –
bija vienkāršs, bet izteiksmīgs. Tas pacēlās uz neliela mākslīgi
veidota pakalna ar kritušo karavīru vārdu ierakstiem. Neilgu
laiku pēc atklāšanas pieminēkli uzspridzināja kreisi orientētas
sabiedrības daļas pārstāvji, bet postījumi tika izlaboti, un piemi-
nēklis savā vietā nostāvēja līdz padomju režīma atjaunošanai pēc
Otrā pasaules kara. Pie šī pieminēkļa Otrajā pasaules karā tika
guldīti cīņās kritušie vācu karavīri. Ar mūsdienu līdzsvaroto ska-
tījumu uz vēstures notikumiem un ar toleranci pret kritušajiem
raugoties, šī nekropole ir Latvijas un Vācijas starpvalstu vienošanās
subjekts un atjaunojama Latvijas brīvības cīņu piemiņas vārdā.

Māksla. Plašākā nozīmē vācbaltiešu kultūru 20. – 30. gados raksturoja pilnīgi brīva garīgā apmaiņa ar Vāciju. Mākslinieku brīvas migrācijas ceļā Latvijā dzīvojošās vācu kopienas pārstāvju talants varēja izpausties mūzikā, dejā, teātra, kinomākslas un izklaides žanrā u.tml. Pazīstamākie viņu vidū ir komponists Boriss Blahers, kurš pēc Otrā pasaules kara bija Berlīnes Mūzikas augstskolas direktors. Vācbaltiešu vēsturnieki izcilāko personību vidū piemin mūziķus A. M. Šnābeli, Gerhardu fon Koisleru, Kurtu fon Volfurtu, Gerhardu fon Vestermani, pianistu Eduardu Erdmani, komponistu Oskaru fon Panderu, komponistu un rakstnieku Helmutu fon Ulmani.¹¹⁵ Arī teātra mākslā vairāki vācbaltieši ir kļuvuši plaši pazīstami. Slaveno režisoru Maksa Reinharda, Fēlinga un Grindgena vadībā Berlīnes teātra publiku ir sajūsminājusi Tallinā dzimusī Elza Vāgnere. Eiropas dejas mākslai trīs ievērojamas dejojājas – E. fon Karlberga, Edīte fon Šrenka un Ronija Johansone ir devušas gluži avangardistiskus impulsus. Dejas priekšnesumos viņas izstrādājušas oriģinālu sevis pašizteiksmes formu, kas kardināli atšķīrusies no klasiskā baleta tradīcijām. Radio, kino un mediju laukā ar ievērojamām sekmēm darbojās iemīļots radiolugu rakstnieks Freds fon Heršelmanis, stāstnieks Traugots fon Štackelbergs, esejisti Sigismunds fon Radeckis un Klauss barons fon der Osten-Sakens, humoristiskās literatūras žanra rakstnieks Valters Poge van Rankens.

“Daiļo mākslu” laukā pazīstama bija Rīgā dzimusī gleznotāja Ida Kerkoviusa. Viņas daiļradi parasti salīdzina ar nepārspētu krāsu meistarības pārvaldījumu un radošu tuvību Vasīlija Kandinska, Paula Klē mākslai. Viņa ir studējusi tekstilmākslu Bauhauza skolā Veimārā un darinājusi vairākus liela formāta pakļājus. Viņas daiļrade 1933. gadā par piederību pie “bezpriekšmetiskās” jeb abstraktās mākslas virziena nacistiskajā Vācijā tika pakļauta publiskas darbības un izstāžu aizliegumam. Rīgā par zīmēšanas skolotāju strādāja gleznotājs un grafiķis Z. A. Bilenšteins. Mākslas pedagoģisko darbību Krāslavā attīstīja gleznotāja K. Betihere, kur guva ievērojamus panākumus kā ainavu un kluso dabu autore temperas, akvareļa un tušas

zīmējuma tehnikā. Vīnē un Berlīnē studējušais cēsnieks B. B. fon Kampenhanzens sekmīgi strādāja par mākslas profesoru Berlīnes Mākslas augstskolā. Latvijā ievērojamāko kaligrāfijas speciālistu vidū ierindojams A. Gebhards – grafiķis un Plātesa tipogrāfijā strādājušais litogrāfijas meistars. Limbažos dzimušais A. Gelhārs līdz pat izceļošanai darbojās Rīgā par gleznu restauratoru un darināja portretus, kā arī izmēģināja roku vitrāžas un pat tēlniecības laukā. Ievērojamā ainavista Vilhelma Purviša un grafiķa Riharda Zariņa studentu vidū bija Ervīns Volfeils. Pēc Mākslas akadēmijas beigšanas viņš mācīja zīmēšanu vairākās ģimnāzijās, arī Madonā un aizrautīgi akvarelēja Latvijas ainavas, pilsdrupas, baznīcas, kas 30. gados tikušas iespiestas populārās pastkaršu sērijās. E. Volfeils ir uzgleznojis divas altārglezņas Cēsaines luterāņu baznīcai. Mākslas vēsturnieks F. Šveinfurts 20. gados lasīja lekcijas Mākslas akadēmijas studentiem. Viņš ir arī ļoti ietilpīgās un savam laikam metodoloģiski ļoti progresīvi uzrakstītās grāmatas “Renesanses māksla” (1925) autors.

Vācu kopienas sadzīvi un kultūras darbu ietekmēja minoritātes statuss, kas psiholoģiski nomāca pilsonisko ikdienas apziņu un garīgajā dzīvē producēja nostalgiju pēc pagātnes. Dažbrīd šī sabiedrības daļa tiecās radīt iluzoru “bijušās pasaules” vīziju, kura kā fantoms spēja kādu laiku aizraut, radīt sajūsmu un dot impulsus ikdienai. Tas sakāms par Rīgas Melngalvju namā vairākus gadus pēc kārtas sarīkotajām un pilsētas inteliģences vidū ļoti populārajām izstādēm “Stila mēbeles” (1932), “Mode un tērps” (1933), “Skaisti klāts galds” (1934). Šo izstāžu ierīkošanai Melngalvju nama Svētku zāle tika pārdalīta vairākās sekcijās, un tajās hronoloģiskā stilu secībā tika eksponēti gan tērpi, gan mēbeles, sākot no viduslaikiem līdz 20. gs. sākumam. Vācbaltiešu dzimtu pārstāvji dažas stundas dienā, ģērbusies vēsturiskajos kostīmos, kā dzīvi eksponāti papildināja savdabīgās kultūrvēsturiskās izstādes. Līdzīgus iespaidus sniedza arī izstāde “Skaisti klāts galds”, kur pilsoniskās un aristokrātiskās ģimenes bija atnesušas eksponēšanai savu galda sudrabu un mākslinieciskus traukus un demonstrēja viesiem augstu galda klāšanas kultūru.

Tā bija vienreizēja iespēja redzēt atklātībā tērpus un mēbeles, kas bija uzkrājušies kolekcijās privātā īpašumā. Šodienas pētnieku var pārsteigt tā milzīgā stila mēbeļu daudzveidība, kas diemžēl gāja bojā vācbaltiešu izceļotāju bēgļu gaitās Polijā vai tika izputināta tepat Baltijā pēc Otrā pasaules kara. Protams, latviešu pilsoniskā sabiedrība kā jauns sociāls veidojums nevarēja būt šāda kultūras mantojuma īpašniece tādā mērā, kā to spoži demonstrēja vācu kopiena. Taču, vērtējot notikumus, redzams, ka vācbaltiešu sabiedrība meklēja savu izteiksmes veidu, spēka pielikšanas punktu un, kā liecina pieredze, daudzkreiz to veiksmīgi arī atrada. Tam teicama liecība ir Latvijas Valsts vēstures arhīvā saglabātā Valsts prezidenta A. Kvieša pateicības vēstule Rīgas Melngalvju brālības priekšsēdētājam 1931. gadā par Brīvības pieminekļa celtniecībā sniegto finansiālo atbalstu.

Vācbaltiešu baznīcas organizācija un reliģiskā dzīve. Savā pētījumā "Luteriskā baznīca Baltijā" vācbaltiešu teologs Klauss fon Aderkass 20. gadsimta sākuma peripetijas kā politiskajā, tā sociālajā dzīvē redz reflektējamies arī reliģiskajā kultūrā. Atšķirībā no reālpolitīķiem teologi vienmēr ir meklējuši izlīdzinājuma samierināšanas un konsolidācijas ceļu. Boļševistiskā terora un Pirmā pasaules kara sašķelto latviešu, igauņu un vācu tautas turpmāko ceļu K. fon Aderkass motivē ar Valmieras prāvesta Dr. K. Šlaua pirmsnāves atvadu vēstules cerības pilnajiem vārdiem, ka "beidzot šajā karstajā ēzē vācieši un latvieši tiks sakausēti kopā".¹¹⁶ Ar to viņš domā vienotību turpmākajai dzīvei pēc kara, kurā cietēji bija kā latvieši, tā vācieši. Mocekļu nāvi boļševistiskais terors bija lēmis gan vācbaltiešu, gan igauņu, gan arī latviešu mācītājiem. Daudzi bija devušies bēgļu gaitās, daudzi savas draudzes atstāja citu motīvu dēļ. Pirmais pasaules karš Latvijā nopostīja 49 baznīcas un 39 pastorātus, un ar šādu bilanci jaunajai valstij vajadzēja sākt savu pilsoņu dvēseļu aprūpi.¹¹⁷ Līdz 1914. gadam latviešu draudzes pārsvarā bija apkalpojuši vācbaltiešu mācītāji. Tādēļ neatliekama bija jaunu praktizējošu teologu sagatavošana. Šo

darbu turpināja Tērbatas universitāte un no jauna uzsāka Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultāte, kā arī nodibinātais Teoloģijas institūts. Draudžu uzdevums bija atjaunot karā nopostītos dievnamus un celt jaunus, kam valsts arī neliedza savu atbalstu. Tādējādi Latvijas luteriskajai baznīcai 1937. gadā bija reģistrēti 254 dievnami un 28 lūgšanām piemērotas ēkas.

Tomēr vācu un latviešu attiecībās baznīcas politikā ne viss noritēja pilnīgi bez ēnas pusēm. 1919. gada rudenī ar Latvijas valsts likumdošanu bruņniecībai tika atņemtas patronāta tiesības pār baznīcām. Veidojoties vienotai luteriskās baznīcas konsistorijai, netika ņemtas vērā vācu teologu prasības, un, par to protestējot, vācbaltiešu pārstāvji no latviešu luteriskās baznīcas konsistorijas izstājās. 1921. gada aprīlī notikušajā sinodē šķelšanās latviešu un vācu pusē padziļinājās tiktāl, ka nelīdzēja pat toreizējā prāvesta K. Irbes samierināšanas mēģinājumi. Konflikta vēl vairāk padziļināja politiskais lēmums atsavināt vācu luterāņu draudzei līdzšinējo bruņniecības un Miera draudzes rīcībā esošo Jēkaba baznīcu, lai, izpatīkot Vatikānam, to atdotu katoļiem pārvēršanai par katedrāli. Pēc Rīgas Pētera baznīcas virsmācītāja P. H. Pelhaua priekšlikuma tika izveidots atsevišķs bīskapa postenis vācu luteriskajai baznīcai Latvijā, kuras pirmā vadītāja pienākumus nācās uzņemt pašam P. H. Pelhauam.¹¹⁸ Turpmākajos gados nesaprašanās vācu un latviešu baznīcas starpā kļuva nepārvarama. Rīgas Doma vācu draudze 1926. gadā atļāva jaunizveidotajai latviešu armijas garnizona draudzei noturēt dievkalpojumus Doma baznīcā. Bet jau 1930. gadā garnizona draudze izvirzīja prasību baznīcas kopīgam valdījumam. Cīņa par Doma baznīcas turpmāko īpašumu tika pacelta Saeimas līmenī. Tās sekas bija Doma baznīcas pilnīga atsavināšana un pasludināšana 1931. gadā par Latvijas luteriskās baznīcas bīskapa katedrāli.

Starp Vāciju un Padomju Savienību 1939. gada 23. augustā noslēgtā līguma sekas bija vācu kopienas pārstāvju – kopskaitā 83 967 civiliedzīvotāju izceļošana no Latvijas un Igaunijas. Baltijā palika daži tūkstoši vācu tautības pilsoņu, kuri, neraugoties uz

politiskajiem apstākļiem un brīdinošajām prognozēm, neatstāja Baltiju un padomju okupācijas gados tika represēti tāpat kā pamatnācijas pārstāvji. Ne mazums vācbaltiešu, savas reliģiskās pārliecības vai humānu apsvērumu vadīti, kļuva pārliecināti nacisma pretinieki. Viņu vidū bija arī mācītāji, sabiedriski darbinieki un rakstnieki – V. Bergengrīns, Franks Tīss, grāfs Hermanis Keizerlings, vēsturnieks barons Otto fon Taube, Zigfrīds fon Fegezaks, jurists V. fon Rīdigers un citi. Pēc skumjajiem atvadu dievkalpojumiem dzimtenes baznīcās vācbaltiešu izceļotāji tika nolemti dzīvei svešās teritorijās līdz Otrā pasaules kara beigām. Luteriešu mācītājus kara gados integrēja Pozenes (Poznaņas) evaņģēliskajā baznīcā un pa daļai arī Dancigas (Gdaņskas) Rietumprūsijas evaņģēliskajā baznīcā pārceļotāju garīgai apkalpošanai.

Kara laikā tika apturētas pirmajā padomju okupācijas gadā īstenotās represijas pret baznīcu un Latvijas skolās atjaunota ticības mācība. Darbu atsāka Teoloģijas fakultāte, baznīcām tika atdots atsavinātais īpašums. Taču šiem pārkārtojumiem bija pagaidu raksturs. Kara beigās vācu minoritātes pārstāvji līdzīgi latviešu trimdiniekiem izklīda pa visu pasauli un atrada jaunas mītnes zemes. Jaunajos diasporas apstākļos baznīca, sekojot kristīgai morālei, atkal labprāt uzņēmās tiltu cēlējas un konsolidētajas misiju. Bijušo Baltijas vācu kopienu no jauna kopā sauca Vācbaltiešu (Vācijas baltiešu) evaņģēliski luteriskās palīdzības komiteja. Mūsdienās, dēvēta par Vācu – baltiešu baznīcas dienestu, dzimtenes baznīcas palīdzības komiteja turpina savu daudzpusīgo sadarbību ar Latvijas un Igaunijas, kā arī trimdas luteriskām baznīcām.

Vācbaltiešu kultūras dzīve ārpus Latvijas

Pēckara gadu centieni. Pēckara gadu steidzamākais uzdevums bija apzināt izkaisītos vāciešus, lai palīdzētu viņiem atrast pazudušos ģimenes locekļus, darbu un patvērumu, kā arī ar baznīcas un Sarkanā Krusta aizbildniecību savu likteņbrāļu vidū pildīt pastarpinātu kultūras un žēlsirdības misiju. Okupācijas zonās sadalītajā Vācijā 1948. gadā bija iegūtas ziņas par 40 616 izceļotājiem, no kuriem daļa, līdzīgi latviešu bēgļiem, vēlējās aizceļot un emigrēja uz Kanādu, Zviedriju, Austrāliju, Dienvidāfrikas Republiku, Brazīliju, ASV un citām zemēm.

Šajā pēckara gadu neskaidrību, trūkuma un patvēruma meklēšanas laikā Baltijas vācieši bēgļu un dzīvesvietas meklētāju statusā iegāja kā vācu tautas daļa ar īpašu izcelsmes un likteņa kopības zīmogu. Nu viņi bija Vācijas pavalstnieki, bet ar pievārdu "baltieši". Jaunajā politiskajā situācijā nostiprinājies apzīmējums "vācbaltieši" palika šis izceļojušās paaudzes piederību raksturojošs termins, kurš nav jāucams ar "baltiem", kā dažkārt pārprasti šo vārdu lieto precīzās informācijas trūkuma dēļ.¹¹⁹

Vienīgā vācbaltiešu sabiedriskā organizācija, kuru atļāva sabiedroto armijas okupācijas vara un kura spēja pastāvēt pēckara Vācijā valdošajā "biedrošanās aizlieguma" situācijā, bija pašpalīdzības organizācija "Evanģēliski luterisko vācbaltiešu komiteja palīdzībai baznīcas kalpošanas dienestā". Tās mērķis bija sekmēt tautiešu pielāgošanos jaunajām dzīvesvietām, kā arī ar žēlsirdības pasākumiem palīdzēt kara traumētajiem cilvēkiem atgūties no pārdzīvotā. Pēc analogijas ar latviešu bēgļu organizācijām arī vācbaltiešu komiteja veica konsolidējošus pasākumus izcelsmes, kultūras un tradīciju ziņā vienotās tautas daļas vidū. Tieši šī pulcēšanās, biedrošanās un garīgās kopības apliecinājuma izjūta, kas ir bijusi un ir vēl joprojām nepieciešama Baltijā dzimušajiem vācu tautības pārstāvjiem, apbrīnojama un cienāma kā sevišķa, lielā mērā visiem vācbaltiešiem raksturīga "kopienas centrisma" īpašība. Tā bijusi dzinulis nerimtīgam vēstures un kultūras izziņas

darbam visā turpmākajā laikā pēc Otrā pasaules kara. Šis Baltijas piederības fenomens joprojām vada daudzus vācbaltiešus viņu kultūratbildības un labdarības misijā pret savu dzimteni, no kuras prezidents K. Ulmanis 1939. gadā viņus pavadīja ar sveicienu "Uz neatgriešanos!".

Smagajā atjaunotnes un kopienas konsolidācijas laikā sevišķi nozīmīga bija kopš 1946. gada žurnālista barona Volfa fon Kleista izdotais mēnešraksts "Baltijas Vēstules" (*Baltische Briefe*). Līdz mūsdienām tas ir gandrīz katrā vācbaltiešu ģimenē gaidīts un ar nepacietību lasīts preses izdevums, kas īsi iepazīstina ar visos kontinentos izmētātās kopienas dzīvi, iecerēm un panākumiem, kā arī ar redzīgām acīm vērtē notikumus Baltijā. Nu jau vairāk nekā 50 gadus iznākošais mēnešraksts ir kļuvis par unikālu kultūrvēsturiskas nozīmes izdevumu, kas ar 2000 eksemplāru tirāžu ne tikai pulcina, iedvesmo un izglīto ap 6000 lasītāju, bet arī uztur aktīvu šo neparasto un, protams, vēsturē aizejošo vācbaltiešu kopienas identitātes garu.

Pēc biedrošanās aizlieguma atcelšanas vācbaltieši visā Vācijā dibināja tautiešu kopas, kuras 1950. gadā apvienojās "Vācbaltiešu apvienībā tautiešiem federatīvajā zonā" (*Deutsch-Baltische Landsmannschaft im Bundesgebiet*). Tās vadībā tika izvirzīta jau no pirmskara perioda sabiedrībā atzīta autoritāte Georgs barons Manteifels-Zēge, bet viņa darbu turpināja A. de Frīzs (de Vries). Šis jaunās konsolidēšanās process bija saistīts ar pārdomām, vai ir vērts jaunos apstākļos censties saglabāt ierasto vērtību sistēmu. Tomēr Baltijā dzimušie ir atzinuši par eksistencei nepieciešamu un motivētu atsevišķu tradicionālo dzīves formu un kritēriju tālāku saglabāšanu. Vācbaltiešu kopiena ir pierādījusi savas vēsturiskās piederības apziņas noturību un sev tuvu – "baltisko" sadzīves, kultūras un ētikas normu uzturēšanai izvirzījusi "konservatīvus, kultūras pagrimumu bremzējošus uzdevumus".¹²⁰ Ātri radās vairākas vācbaltiešu dzīves daudzpusīgajiem aspektiem atbilstošas sabiedriskas organizācijas, kuras savu darbu sekmīgi turpina vēl šodien. To vidū pēc kara būtiski paplašinātā un kvalitatīvi padziļinātā

1932. gadā Ķīlē dibinātā Karla Širrena biedrība. Savu jauno mītnes vietu tā atrada Lineburgā, kur, ieguvusi savā īpašumā skaistu viduslaiku namu, pēckara gados izveidoja Vācbaltiešu kultūras centru ar plašu bibliotēku, arhīvu, mākslas darbu kolekcijām un aktīvu kultūras darbību. Abas šīs organizācijas darbojas saliedēti, rīkojot koncertus, priekšlasījumus un labdarības pasākumus, kā arī ik gadus – zinātniskas konferences. Tās tiek veltītas plašam vēstures, kultūras un mākslas problēmu lokam, jo par lektoriem ir aicināti gan Latvijas, Igaunijas un Lietuvas, gan pašu vācbaltiešu speciālisti. K. Širrena biedrība izdod plaši pazīstamu populārzinātnisku rakstu krājumu “Baltijas vācu gadagrāmata” un arī zinātnisko konferenču materiālus. Ar K. Širrena biedrības stipendiju nu jau daudzus gadus vairāki latviešu un igauņu jaunieši gūst iespēju studēt labākajās Vācijas augstskolās. K. Širrena biedrība lolo sapni visu savu kultūras mantojumu, dokumentu, mākslas un grāmatu krājumu ieguldīt Lineburgā atvērtā Austrumprūsijas zemes muzeja topošās filiāles – Baltijas vācu vēstures un kultūras muzeja pamatfondā.

Pēckara gadu “bērns” saiknes uzturēšanai ar visu vācbaltiešu atstāto dzimteni ir arī Baltijas vēstures komisija, kuras aicināti kopš 1947. gada Getingenē ik gadus tiekas vēstures jautājumu speciālisti un interesenti. Tieši šī organizācija ir būvējusi tiltus uz okupētās padomju Latvijas augstskolām un Zinātņu akadēmiju, lai, kopīgi strādājot, turpinātu un padziļinātu Baltijas vēstures problēmu izpēti. Ar Baltijas vēstures komisijas palīdzību daudziem latviešu vēstures pētījumiem ir pavērts ceļš publikācijām starptautiski nozīmīgos žurnālos un krājumos.

Vācbaltiešu jaunatnes interešu vienotnei un Baltijas piederības fenomena pēctecības nodrošināšanai ir izveidotas vairākas studentu korporācijas, kā arī Vācbaltiešu jaunatnes un studentu apvienība. Atpūtai un sportam, kā arī saskaņā ar Baltijā izveidojušos tradīciju vācbaltieši arī Vācijā ir izveidojuši Baltijas burātāju apvienību. Žēlsirdības organizācijas un baznīcas paspārnē izveidotās biedrības ir saistījušās ap Vācbaltiešu baznīcas palīdzības

dienestu un rod neskaitāmas iespējas sadarboties ar Latviju. Tomēr vācbaltiešu institūciju pārskats nebūs korekts, nepieminot kultūras centru "Vācbaltiešu nams" Darmštatē, Baltijas bruņniecības apvienību, Starptautisko vācbaltiešu kultūras fondu – K. E. fon Bēra biedrību, Vācbaltiešu ģenealoģijas biedrību, G. Dehio biedrību. Īpaši pieminams ir M. K. A. Beklera fonds, kurš Dr. G. Krīgera un prof. Dr. L. O. Larsona vadībā aicina kopā Baltijas mākslas vēstures interesentus un profesionālos pētniekus, lai izvērstu tematiskus pētījumus. Latvijas mākslas vēsturniekiem šī fonda tribīne ir bijis nopietns stimuls darbam, zināšanu kvalitātes un kritēriju kalve. Katru otro gadu Vācijā vai Baltijas valstīs rīkoti semināri ir ļāvuši uzkrāt nopietnu zinātnisko rakstu klāstu, kuri tiek publicēti krājumā "Homburgas lasījumi" (*Homburger Gespräch*). Ne daudzi izolēti savu pastāvēšanu ir atjaunojusi un ar dažām kultūras dzīves iniciatīvām darbību turpina Rīgas un arī Tallinas Melngalvju brālība.

Ceļš uz sadarbību. Pirmie pēckara gadu desmiti padomju okupācijas apstākļos nebija labvēlīgi kontaktiem vai interesei par vācu vēsturi un kultūras mantojumu. Gluži otrādi. Vulgārsocioloģiskās nostādnes kultūras mantojuma jautājumus bija ideoloģizējušas līdz tādām absurdam, ka pat nodegušā Rīgas rātsnama un Melngalvju nama mūri tika nojaukti kā fašisma ideju atspulgs. Baltija pakāpeniski atguvās no kara un represiju radītā šoka, un arī tik totalitārai valstij kā PSRS vajadzēja vismaz izkārtnes līmenī sekot pašas sludinātajiem lozungiem par brīvu un demokrātisku sabiedrību. Kā liecina akadēmiķis J. Stradiņš, 50. gados aizsāktās diskusijas par arhitektūras mantojumu Latvijā ļāva pozitīvā atmosfērā ievirzīt izpratni par vācbaltiešu lomu kultūras un tradīciju starpniecībā un saišu veidošanā starp rietumiem un austrumiem.¹²¹ Arī kopš 1958. gada regulāri rīkotās starptautiskās konferences dabaszinātnei un medicīnas vēsturei mainīja amatpersonu ierēdniecisko un politisko domāšanu par vācu ieguldījumu Baltijas attīstībā. Sākotnējā starptautiskā intelektuālā apmaiņa noritēja vienā

virzienā – speciālistiem no rietumvalstīm apmeklējot Latviju. Latvijas Universitātes vēsturnieki kopš 1970. gada organizēja regulāras konferences “Baltija un Vācija”, vēlāk “Baltija un Rietumeiropa”, tādējādi paplašinot izziņas un kontaktu ģeogrāfiju. Ar katru konferenci pretrunas izlīdzinājās un zinātniskās objektivitātes kritēriji auga. Ar gandarījumu jāatzīst, ka ar vēsturnieku J. Zuša, T. Zeida, H. Stroda, M. Duhanova, J. Stradiņa, P. Krupņikova, V. Dorošenko interesi vācbaltiešu un latviešu vēstures jautājumu izziņā tika pārvarētas arī savstarpējās cilvēciskās neuzticēšanās barjeras. Aicinot 1981. gadā uz Rīgu Baltijas Vēstures komisijas locekļus un iesaistot viņus kopīgi diskutējamu tēmu apspriešanā, bija iedibināti pastāvīgi kontakti un sadarbība.

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas 1991. gadā Rīgā tika sarīkota “vācu faktoram Latvijas vēsturē” veltīta konference.¹²² Kā augstākā atzinība par zinātnes robežu paplašināšanu diviem Baltijas Vēstures komisijas dalībniekiem – juristam, politologam prof. Dr. D. A. Lēberam un vēsturniekam prof. Dr. G. fon Pistolkorsam 1990. gadā tika piešķirti Latvijas Zinātņu akadēmijas ārzemju locekļa nosaukumi. Savukārt par Latvijas Zinātņu akadēmijas goda locekli ievēlēja Dr. M. Štaudingeri-Voiti no Freiburgas.

Tā dēvētā “Gorbačova atkušņa” bezdelīga bija Latvijas Mākslas muzejā 1987. gadā sarīkotā vācbaltiešu mākslas izstāde. Vairāki desmiti augstvērtīgu mākslas darbu ikvienu pārlicināja, ka Latvija kultūras aprites ziņā nav bijusi nedz provinciāla, nedz atrauta no pārējās Eiropas. Tās sirds ir sītusi vienā ritmā ar klasicistu, vēlinā romantisma, bīdermeijera un reālisma mākslas pārstāvju pulsu Eiropas centrā. Ievērojama loma vācbaltu kultūras mantojuma rehabilitācijā un popularizēšanā bija šai izstādei sekojošā akadēmiķa J. Stradiņa, P. Krupņikova, R. Bēma un Rundāles pils direktora I. Lančmaņa diskusija. Nebūs pārspilēti sacīts, ka lielā mērā gan minēto izstādi, gan diskusiju bija sagatavojusi 1984. gadā iznākusi R. Bēma lieliskā grāmata “Apceres par Latvijas mākslu simt gados”.

Vācbaltieši pēc savas iniciatīvas uzsāka meklēt sadarbību ar Latviju, izmantojot nedaudz atmaigušo padomju diktatūras politisko

situāciju. Tie bija vecākās paaudzes vācbaltiešu centieni no jauna atrast ceļu uz savu kādreizējo dzimteni un tās ļaudīm. Apliecinot visdziļāko cieņu šo pionieru uzņēmībai, jāatzīst, ka tieši viņi katrs savā veidā bruģēja ceļu starp vāciešiem un latviešiem, starp Vāciju un Latviju, par saikni izmantojot kādreiz abas puses vienojušo kopīgo dzīves vietu, tās vēsturi un kultūru. Grāmatizdevējs un antikvārs Harro fon Hiršheits pēc savas iniciatīvas ir tulkojis vācu valodā un izdevis daudzus latviešu rakstnieku un dzejnieku grāmatas, izplatot Latvijas vārdā mākslu visā pasaulē. Brāļi Aleksandrs un Voldemārs Vencelides Minhenē izveidoja Baltijas ceļojumu biroju, ar kura starpniecību daudzi tūkstoši vācbaltiešu atkal mēroja ceļu uz Igauniju un Latviju. Žurnālists un publicists Volfs fon Kleists savu interesi par Baltijas aktualitātēm apliecina mēnešraksta "*Baltische Briefe*" lappusēs. Jurists prof. Dr. D. A. Lēbers uzmanīgi seko Latvijas tiesvedības attīstībai un sniedz tai starptautisku vērtējumu. Viņš ir viens no tiem drosminiekiem, kurš 80. gadu beigās vācbaltiešu presē sāka izplatīt faktus par Molotova-Ribentropa līguma papildprotokolu saturu, no kura tik lielā mērā ir bijis atkarīgs arī vācbaltiešu liktenis pēc 1939. gada. Teoloģijas vēsturnieks un mācītājs Klauss fon Aderkass plaši izvērš humānās palīdzības sniegšanu luteriskajai baznīcai Latvijā. Šie ir tikai daži redzamākie vācbaltiešu kultūras darbinieki, no kuru mīlestības pilnās attieksmes pret Latvijas zemi, tās ļaudīm un kultūru sākās atmoda arī latviešu un vācbaltiešu starpā.

No Atmodas līdz jaunai sadarbībai. Atmoda apliecināja, ka nevienam nedz vācbaltiešu nedz latviešu pusē nevajadzēja īpaši tapt modinātam. Vienā mirklī daudzu abu valstu pilsoņu starpā rūpīgi lolotā sarakste un delikātie uzmanības apliecinājumi kļuva legāli, iznāca atklātībā kā sena draudzība, profesionāli kontakti vai pat attāla radniecība. Vienā mirklī – J. Stradiņam, I. Lancmanim, O. Zanderam, R. Bēmam, P. Blūmam, A. Klotiņam, O. Spārītim un daudziem citiem kļuva viegli strādāt, jo viss nu bija iespējams un pieejams. Kad 1989. gadā krita Berlīnes mūris, radās pārlicība,

ka ir salauzta arī 20. – 30. gados un 1939. – izceļošanas gadā uzceltā aizvainojumu un pārestību siena latviešu un vācbaltiešu starpā. Regulāra kļuva latviešu zinātnieku un lektoru līdzdalība Baltijas Vēstures komisijas rīkotajos semināros Getingenes universitātē, K. Širrena biedrības pasākumos Lineburgā, mākslas vēsturnieku iecienītajos Homburgas lasījumos. Par latviešu un vācbaltiešu kopīgo vēsturisko pieredzi sāka interesēties arī Vācijas valsts institūcijas, tautas augstskolas, kultūras pētniecības institūcijas un fondi, piemēram, Baltijas jūras Akadēmija Travemindē, Herdera biedrība Rostokā, Austrumvācu Kultūras padomes fonds Bonnā u. c. Latviešu zinātnieki tiecās apgūt līdz pārmaiņu laikam nepieejamos Baltijas vēstures materiālu krājumus Herdera institūtā un Bruņniecības arhīvā Marburgā, privātās kolekcijās uzglabātajos dokumentu krājumos.

Latvijas pusē strauji dibinājās humānās palīdzības un sadarbības organizācijas. Kultūras un sabiedriskie darbinieki A. Klotiņš, J. Danoss, J. Ansviesulis, A. Neilands un citi nodibināja Rīgas vācu kultūras biedrību. Ar kultūras misijas domu no Vācijas atbraukušo ceļotāju uzņemšanai darbu uzsāka tūrisma firma "Baltic Tours". Veidojās latviešu un vācbaltiešu sadarbība ekonomikas laukā, un tika organizētas pirmās kopfirmas. Ceļu uz Latvijas evaņģēliski luteriskās baznīcas konsistoriju atrada Ziemeļelbas baznīca, lai sniegtu materiālu un morālu atbalstu baznīcu atjaunošanā, diakonijas un arī draudžu darba attīstībā. Vācbaltiešu padoms un praktiskā palīdzība sekmēja Maltas ordeņa jeb Svētā Jāņa palīdzības dienesta žēlsirdības misijas atbalsta punktu ierīkošanu. Grūtajos ekonomiskajos apstākļos pēc PSRS sabrukuma ar Sv. Jāņa palīdzības dienesta vai zemessardzes štābu starpniecību ļoti daudzas latviešu ģimenes saņēma materiālu atbalstu no draugiem Vācijā. Ne vienmēr tas bija apģērbs vai pārtika. Šādā humānās palīdzības ceļā pie latviešiem ceļoja arī grāmatas, kopējamā tehnika, skolu aprīkojums un mācību līdzekļi.

Sevišķi bagāts izvērsās pēc neatkarības atgūšanas pirmais – 1991. gads. Ar Latvijas Valsts vēstures arhīva, Rīgas Vēstures un

kuģniecības muzeja, Rundāles pils muzeja, Kultūras Fonda un Latvijas Mākslas akadēmijas līdzdalību tapa Otrajā pasaules karā nodegušā Rīgas Melngalvju nama atceres izstāde Pētera baznīcā. Šo izstādi apmeklēja un atbalstīja pasaulē izkaisītie Melngalvju brālības locekļi. Melngalvju namam un baltvācu kultūrai veltītā izstāde kļuva par nozīmīgu pasākumu, kas skaidri atklāja Latvijas kultūras vēstures turpmākās pētniecības ceļu. Tam jābūt gan Latvijā iegūstamā, gan dažādās zemēs izklaidētā materiāla, faktu izpētes un sintēzes procesam. 1992. gada 20. jūnijā trīssimtgadīgā Mencendorfa nama telpās norisinājās latviešu-vācbaltiešu centra "*Domus Rigensis*" dibināšanas sapulce. Par savu mērķi Latvijas intelīģences un vācbaltiešu – bijušo rīdzinieku pārstāvji izvirzīja Rīgas kultūras mantojuma kopšanu abpusēji izdevīgas garīgās bagātināšanās vārdā. Šis kultūras centrs ar savu plašo bibliotēku un novietni pilsoniskās kultūras muzejā Mencendorfa namā ir atvēris savas durvis valodas mācībai, ikmēneša priekšlasījumiem, pētnieciskai ierosmei ikvienam, kuru interesē dažādi vācbaltiešu kultūras aspekti: valoda, tūrisms, arhitektūra un māksla, dzimtu vēsture, kā arī kontakti ar vācbaltiešu organizācijām Vācijā un pasaulē. Savā astoņu gadu pastāvēšanas vēsturē "*Domus Rigensis*" Mencendorfa nama izstāžu telpās ir rīkojis baltvācu mākslinieku grafikas un tēlnieka A. Folca darbu piemiņas izstādes. Godinot ievērojamu vācu kultūras darbinieku piemiņu saistībā ar viņu dzīves vai darba vietām, Rīgā uzstādītas piemiņas plāksnes J. K. Brocem (1996), P. Šīmanim (1995), arhitektam G. Hilbigam (1997), tēlniekam A. Folcam (1996), kā arī Biržas komercskolas un vācu ģimnāzijas darbības atcerai (1998) un Sv. Pētera baznīcas cēlāju J. un K. Rumšotelu darba piemiņai (1999). Ar Vācijas un visu triju Baltijas valstu valdības un augstskolu pārstāvju piedalīšanos 1996. gada 5. oktobrī noslēdzās "*Domus Rigensis*" iniciatīva – iemūžināt trimdā izveidotās augstskolas vēsturi. Svinīgais pasākums bija veltīts piemiņas plāksnes atklāšanai pie Egerštetes garnizona ēkas sienas Pinebergā, kur pirms 50 gadiem – no 1946. līdz 1949. gadam savu mājvietu bija radusi apvienotā Baltijas universitāte.

Ik gadus vasaras vidū notiekošajās “*Domus Rigensis*” dienās latviešu–vācbaltu centra valde vērtē paveikto un nāk klajā ar kādu kultūras iniciatīvu, koncertu vai svētku pasākumu, kas saistīts ar Baltijas mūziku, mākslu, literatūru vai vēsturi. Tā Rīgas kultūras dzīvē ir spilgti iezīmējušies tematiskie vakari, kas veltīti J. K. Broces enciklopēdistas darbībai, Baltijas vācu mūzikai, rakstnieka V. Bergengrīna daiļradei, Rīgas un Hanzas vēstures aspektiem. Par latviešu un vācbaltiešu kultūras centra locekļu pētnieciskā darba kvalitāti liecina regulārā dalība dažādās starptautiskās zinātniskās konferencēs, piemēram, 1998. gada septembrī Vācijas un Austrumeiropas pētniecības institūta rīkotajā simpozijā “Baltijas valstu attīstība pēc neatkarības atgūšanas un tās saistība ar kultūru”. Šajā pasākumā ar priekšlasījumiem piedalījās gan latviešu, gan vācu “*Domus Rigensis*” sekciju pārstāvji.

“*Domus Rigensis*” sabiedriskajam prestižam svarīgi ir arī tas, ka septiņiem kultūras centra biedriem Latvijas Valsts prezidents ir piešķīris Triju Zvaigžņu ordeni. No latviešu sekcijas apbalvoti I. Lancmanis, J. Stradiņš, K. Karulis, bet vācu sekcijas daļā ar ordeni ir pagodināti D. A. Lēbers, K. fon Aderkass, J. Baumanis un V. fon Kleists. Bez Vācijas vēstniecības un Gētes institūta Latvijā “*Domus Rigensis*” labākie draugi un partneri ir K. Širrena biedrība Lineburgā, Vācbaltiešu nams Darmštātē, kā arī atbalsta kopas no Minhenes un Trīras vāciešu vidus. Šī kultūras centra paraugam iniciatīvas bagāti cilvēki ir sekojuši arī citās Latvijas pilsētās, izveidojot Liepājā, Dobelē, Valmierā un citur latviešu un vācu kultūras kopšanas, kā arī sadarbības veicināšanas centrus.

Latviešu un vācbaltiešu darbs kultūras mantojuma saglabāšanā nepazīst robežu un savās izpausmēs ir bezgala daudzveidīgs. Ar Kurzemes bruņniecības apvienības atbalstu Kurzemē ir atjaunota Iģenes un Vārmas baznīca. Ar vienas – Lakševicu dzimtas materiālo palīdzību dažos gados ir tikusi restaurēta Nurmuižas baznīca. Ar vairāku Kurzemes muižniecības pārstāvju gādību no drupām ir atdzimusi Struteles baznīca, bet Rīgas Pētera, Jaunpils, Remtes, Grīvaišu, Priekules, Sabiles, Ēveles, Liepupes, Matīšu

baznīca un vēl virkne citu dievnamu ir saņēmuši būtisku atbalstu gan remontu, gan arī jaunu iekārtas priekšmetu izgatavošanai. Ar vācbaltiešu un Vācijas Iekšlietu ministrijas finansiālu palīdzību 1998. gadā restaurētas vērtīgās 18. gadsimta gleznas Rīgas Jāņa baznīcas ērģeļu luktās. Taču tā nav vienīgā palīdzība Latvijai, ar kuru vācbaltiešus saista kopīga vēsture, bet nekādā ziņā ne pienākumi vai obligātas saistības. Vai gan citādi, ja ne ar bezgalīgu dzimtenes mīlestību izskaidrojama K. fon Aderkasa palīdzība Rīgas I kristīgajai skolai, Latvijas ev.-lut. baznīcai, daudz bērnu ģimenēm un vientuļajiem cilvēkiem visā Latvijā. Vai ne ar gādību par dzimtās pilsētiņas Aizputes uzplaukumu izskaidrojamas fon Hiršheitu dzimtas vērienīgās rūpes gan par skolas, gan slimnīcas apgādi ar laikmetīgu aprīkojumu, gan arī par veco koka ēku restaurāciju. Un kas gan cits, ja ne pasaulē aizklīdušā Latvijas kultūras mantojuma atdošana atpakaļ dzimtenei ir Oto Bonga milzīgās grāmatu kolekcijas dāvinājums neatkarīgajai valstij. Šī unikālā grāmatu, periodikas, rokrakstu un attēlu kolekcija veido plašo Latvijas Nacionālās bibliotēkas filiāli – Baltijas bibliotēku Vāgnera ielā Nr. 4

Mūsdienās vācbaltiešus raksturo izprasta sava vieta Latvijā un pasaulē un piepildīta garīgi bagāta dzīve.

* * *

Aizceļojot no Latvijas un Igaunijas 1939. gadā, vācbaltieši nojauta, ka viņu likteņi atrodas nenovēršamu procesu varā. Kā trimdinieki un kā politiski bēgļi pēc Otrā pasaules kara viņi savus pārdzīvojumus identificēja ar rakstnieka V. Bergengrīna dzejoļa "Pasaules tautām" rindās paustajām izjūtām. Gan šādā kontekstā, gan arī kā vācbaltiešu literatūras spilgts paraugs tiek sniegts minētā dzejoļa fragments Valda Bisenieka atdzejojumā.

V. Bergengrīns

Pasaules tautām

Diopadsmī – galējais pilnības mērs un tā izplatījums,
Svētā pilnbrieda skaitlis un laikmetu piepildījums!
Diopadsmī reižu blāķos pa upēm ir peldējis ledus,
Diopadsmī reižu vasaras svelmē vākts ticis medus.
Diopadsmī reižu bezdelīgas uz ziemeļiem skrēja,
Diopadsmī reižu apsētie tīrumi izaudzēja,
Diopadsmī ziedoņu sazaļot vītoliem strautmalā lika,
Izauga bērni, un sirmgalvji smiltājā guldīti tika,
Četri tūkstoši dienu, četri tūkstoši nakšu
Klāja pār stundām bezzīmju, bezzvaigžņu sagšu!
Tautas, šai laikposmā ļaundarības jūs skaitījušas,
To, kas izciests ir ticis, jūs neesat redzējušas,
Nav it neviens no jums mūsu krustības skaitījis,
Eņģelis vien tik ir brūces un asaras skaitījis,
Vienīgi viņš ir caur fanfarām, gavilēm, zvanu dārdiem
Pavēris dzirdi nāves mocībās izkliedētiem vārdiem,
Vienīgi viņš, kam šais pekles nakts stundās nodomi tīri,
Dzirdējis sirdēstos raudam tās sievas, kam zuduši vīri,
Soļus gar logiem un durvīm ložņājam glūnīgus,
Ienaidā nirdzam tiesnešus, gūstekņu eskortus.
Tautas jūs, pasaulē, kuras Dieva kārtību jauca,
Arī par jums un jūsu vainu sirdis mums kauca.

(. .)

Pasaules tautas, kam cilvēces dvēseļi jātur bij riekšā:
Divi gadtūkstoši sabruka jūsu robežu priekšā.

Daudz acu priekšā bij šausmu, daudz dzīvju, gabalos plēstu,
Maz bija vaj'dzīgs, lai ugunsgrēku jau dzirkstelē dzēstu.

Aizraujoša šī ugunsgrēka otraša jums šķita.

Vakarzemes sirds vairogš šeit liesmām par upuri krita!

Futāties droši aiz jūrām, aiz vaļņiem, kas sargāt jūs var,

Aizmirsāt noslēpumu: kas Vienu skar, Visus tas skar.

LITERATŪRA UN AVOTI

VĀCIEŠI LATVIJAS SABIEDRISKI POLITISKĀ VĒSTURĒ

- ¹ Skujenieks M. Latvieši svešumā un citas tautas Latvijā. – Rīga, 1930. – 16. lpp.
- ² Tausend Jahre Nachbarschaft. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Herausgegeben von W. Schlau. – München. – S. 31.
- ³ Švābe A. Latvijas vēsture. 1. daļa. – Rīga, 1990. – 114., 147. lpp.
- ⁴ Strods H. Latvijas katoļu baznīcas vēsture. – Rīga, 1995. – 102. lpp.
- ⁵ Sk. Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Herausgegeben von Gert von Pistohlkors. – Berlin, 1994. – S. 136.
- ⁶ Dunsdorfs E., Spekke A. Latvijas vēsture 1500–1600. – Stokholma, 1964. – 228. lpp.
- ⁷ Turpat. – 36. lpp.
- ⁸ Deutsche Geschichte im Osten Europas ..., S. 174.
- ⁹ Wittram R. Geschichte der baltischen Deutschen. Grundzüge und Durchblicke. – Stuttgart und Berlin, 1939. – S. 45.
- ¹⁰ Citēts pēc Dunsdorfs E., Spekke A. Latvijas vēsture 1500–1600, 28. lpp.
- ¹¹ Mühlen H. von zur. Das Ostbaltikum unter Herrschaft und Einfluss der Nachbarmächte (1561–1710/1795). – Deutsche Geschichte im Osten Europas, S. 235.
- ¹² Feodālā Rīga. Atbildīgais redaktors T. Zeids. – Rīga, 1978. – 216.–217. lpp.
- ¹³ Новая история. Том первый. 1640–1789. – Москва, 1953. – с. 283.
- ¹⁴ Wittram R. Geschichte, S. 77.
- ¹⁵ Taube A. fon, Thomson E. Vācbaltieši Latvijā un Igaunijā. – Rīga, 1993. – 11. lpp.
- ¹⁶ Hocheisel A. Deutsche und Letten im Herzogtum Kurland 1618 bis 1795. – Tausend Jahre Nachbarschaft., S. 78.

17 Hocheisel A. Das landische deutsche Mittelstand. – Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Herausgegeben von Wilfried Schlau. – Köln, 1997. – S. 223–224.

18 Tausend Jahre Nachbarschaft..., S. 78.

19 Strods H. Latvijas lauksaimniecības vēsture. – Rīga, 1992. – 70. lpp.

20 Pistohlkors G. von. Deutsche, Esten, Letten, Russen: interethnische Beziehungen unter ständischem Vorzeichen 1710 bis 1918. – Tausend Jahre Nachbarschaft..., S. 86.

21 Schlau W. Die Deutschbalten. – München, 1995. – S. 40.

22 Sk. Skujenieks M. Latvieši svešumā..., 30. lpp.

23 Taube A. fon, Thomson E. Vācbaltieši..., 13. lpp.

24 Sk. Ideju vēsture Latvijā. No pirmsākumiem līdz XIX gs. 90. gadiem. Antoloģija. Sastādītāja un zinātniskā redaktore E. Buceniece. – Rīga, 1995. – 252. lpp.

25 Turpat. – 281. lpp.

26 Stradiņš J. Etīdes par Latvijas zinātņu pagātņi. – Rīga, 1982. – 283. lpp.

27 Deutschbaltisches biographisches Lexikon. 1710–1960. –Köln. Wien, 1970. – S. 475.

28 Wittram R. Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. – München, 1954. – S. 145.

29 Deutsche Geschichte im Osten Europas ..., S. 359; Schlau W. Die Deutschbalten, S. 70.

30 Sk. Skujenieks M. Latvieši svešumā ..., 25. lpp.

31 Švābe A. Latvijas vēsture 1800–1914. 1. – Rīga, 1991. – 150. lpp.

32 Stradiņš J. Etīdes ..., 23. lpp.

33 Švābe A. Latvijas vēsture 1800–1914, 1., 174. lpp.

34 Wittram R. Baltische Geschichte ..., S. 1.

35 Pistohlkors G. von. Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95–1914). – Deutsche Geschichte im Osten Europas ..., S. 350.

36 Cit. pēc. Švābe A. Latvijas vēsture 1800–1914, 1., 198. lpp.

37 Turpat. – 217. lpp.

- 38 Rīga 1860–1917. – Rīga, 1978. – 85. lpp.
- 39 Sk. Latvijas vēstures avoti. 1. sēj. Dokumenti par “Pēterburgas Avīzēm”. – Rīga, 1937. – 172., 177., 186. u.c. lpp.
- 40 Sk. Švābe A. Latvijas vēsture 1800–1914, 1., 356.–357. lpp.
- 41 Wittram R. Geschichte ..., S. 176.
- 42 Очерки экономической истории Латвии (1900–1917). – Рига, 1968. – с. 44.
- 43 Sk. Dz. Ozoliņa. Par Latvijas pilsētu buržuāzijas nacionālo grupu ekonomiskām pozīcijām Pirmā pasaules kara priekšvakarā. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. 1971, Nr. 12. – 52.–63. lpp. u.c.
- 44 Pistohlkors G. von. .. Deutsche Geschichte im Osten Europas ..., S. 428.
- 45 Pistohlkors G. von. .. Tausend Jahre Nachbarschaft ..., S. 94.
- 46 Pistohlkors G. von. .. Deutsche Geschichte im Osten Europas ..., S. 438.
- 47 Krastiņš J. 1905. gada revolūcija Latvijā. – Rīga, 1975. – 272. lpp.
- 48 Treijs R. Pamatšķiras brīvais vārds. – Rīga, 1981. – 270. lpp.
- 49 Wittram R. Geschichte ..., S. 169.
- 50 Sk. Bērziņš V. Latvija Pirmā pasaules kara laikā. – Rīga, 1987. – 59. lpp.
- 51 Die Baltische Landeswehr im Befreiungskampf gegen den Bolschewismus. – Rīga, 1929. – S. 215–222.
- 52 Latvijas Tautas Padome. Stenogrammas. – Rīga, 1920. – 645. lpp.
- 53 H. P. Vai minoritātes tiek apspiestas Latvijā? – Darba Balss, 1922, 14. aug.
- 54 Andersons E. Latvijas vēsture. Ārpolitika. I. – Stokholma, 1982. – 302. lpp.
- 55 Schimkuva H. Die Probleme des deutschen Schulwesens in der Republik Lettland (1919–1939). Ergebnisse und Aufgaben der historischen Forschung. – Nordost – Archiv. Neue Folge. Band 1. – 1992. Heft 2, S. 353.
- 56 Lamey B. Die Minderheiten in Lettland. – Riga. Berlin, 1931. – S. 5.
- 57 Latvijas kultūras statistika 1918–1937. Sast. V. Salnītis. Red. M. Skujenieks. – Rīga, 1938. – 53. lpp.

58 Шимкува Е. Прибалтийские немцы в экономике буржуазной Латвии (20-е – начало 30-х гг.). – Latvijas PSR vēstures problēmas. – Rīga, 1987. – 80. lpp.

59 Turpat. – 81. lpp.

60 Turpat. – 81.–82. lpp.

61 Garleff M. Die Deutschbalten als nationale Minderheit in den unabhängigen Staaten Estland und Lettland. – Deutsche Geschichte im Osten Europas .., S. 517.

62 Andersons E. Latvijas vēsture 1920–1940. Ārpolitika. I, 462. – 463. lpp.

63 Loeber D. A. Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutschbalten aus Estland und Lettland 1939–1941. – Neumünster, 1972. – S. 23.

64 Sk. Крупников П. Я. Полвека истории Латвии глазами немцев. – Рига, 1989. – с. 245–247.

65 Informāciju par vācbaltiešu iesaistīšanu okupācijas pārvaldē Latvijā sniedza vācbaltiešu vēsturnieks Vilfrīds Šlaus un latviešu cilmes vēsturnieks Kārlis Kangeris (Stokholmas universitāte) starptautiskā zinātniskā konferencē Trāvēmindē (VFR) 1997. g. 22.–23. septembrī. Diemžēl viņu ziņojumi vēl nav publicēti.

66 Sozialgeschichte der Baltischen Deutschen. Herausgegeben von W. Schlau. – Köln, 1997. – S. 29.

67 Sk. Rauch G. von. Aus der baltischen Geschichte. Vorträge. Untersuchungen. Skizzen aus sechs Jahrzehnten. – Hannover – Döhren, 1980; Geschichte der baltischen Staaten, – Stuttgart. Berlin. Köln. Mainz, 1970; München, 1990 u.c.

Wachsmuth W. Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934. Materialien zur Geschichte des baltischen Deutschtums. Bd. 1, Bd. 2, Bd. 3. – Köln, 1951, 1952, 1953. u.c.

Hehn J. von, Rimscha H. von. Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. – Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920. – Marburg. Lahn, 1977.

Hehn J. von. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte. – Marburg. Lahn, 1982.

Garleff M. Deutschbaltische Politik zwischen den Weltkriegen.

Die parlamentarische Tätigkeit der deutschbaltischen Parteien in Lettland und Estland. – Bonn. Bad Godesberg, 1976.

R. Vitrama, G. Pistolkorsa un V. Šlāua darbu nosaukumus sk. iepriekšējās atsaucēs.

⁶⁸ Latvijas PSR tautu forums. Īss statistisko datu krājums. – Rīga, 1988. 8. – 15. lpp.

⁶⁹ Turpat un Latvijas demogrāfijas gadagrāmata. 1995. – Rīga, 1995. – 25. lpp.

⁷⁰ Материалы переписи населения Латвийской ССР. Распределение населения по национальности и языку. (Для служебного пользования.) – Рига, 1988. – с. 86.

⁷¹ Latvijas Vācu savienības 2. kongresa protokols 1993. g. 19. februārī, 1. lpp.

VĀCU GARĪGĀS UN MATERIĀLĀS KULTŪRAS VĒRTĪBAS LATVIJĀ

¹ Zeids T. Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti. – R., 1992. – 7.–9. lpp.

² Indriķa hronika. Ē. Mugurēviča komentāri. – R., 1993. – 343. lpp.

³ Latvijas PSR vēsture. 1. sēj. – R., 1986. – 28.–29. lpp.

⁴ Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. von Gert von Pistohlkors. – Berlin, 1994. – S. 32.

⁵ Indriķa hronika. – Rīga, 1993. – Sk. att. 337. lpp.

⁶ Indriķa hronika. – Sk. att. 340. lpp.; Tuulse A. Die Burgen in Estland und Lettland. – Dorpat, 1942. – Abb. 2, 3, S. 26–30.

⁷ Indriķa hronika. – R., 1993. – 337.–338. lpp.

⁸ Neimanis V. Burg Holme. Замок Гольме. Salas pils. – Rīga, 1908. – 15. lpp.

⁹ Bruiningk H. von. Die ehemalige Andreaskapelle bei dem Schlosse des Deutschen Ordens zu Riga. – S. 178.

- ¹⁰ Johans Kristofs Broce. Zīmējumi un apraksti. 1. sēj. – R., 1992. – 333.–334. lpp.
- ¹¹ Zeids T. Senākie rakstītie.. – 56. lpp.
- ¹² Indriķa hronika. – Rīga, 1993. – 81. lpp.; Ārzemju literatūra par Latviju. – Rīga, 1992. – 223.lpp.
- ¹³ Senās grāmatas Rīgā. – Rīga, 1988. – 4.–8.lpp.
- ¹⁴ Taube, A. von, Thomson E. Vācbaltieši Latvijā un Igaunijā. – Rīga, 1993. – 9. lpp.
- ¹⁵ Kundziņš K. Latviešu teātra vēsture. I d. – Rīga, 1968. – 12.–13. lpp.
- ¹⁶ Kallmeyer Th. Die evangelischen Kirchen un Prediger Kurlands. – Rīga, 1910. – S. 3–4.
- ¹⁷ Spāritis O. Arhitektūra Latvijā renesanses laikmetā – disertācijas manuskripts Latv. Mūzikas Akadēm. b-kā. – Rīga, 1997. – 147.–153. lpp.; Vipers B. Latvijas māksla baroka laikmetā. – Rīga, 1937.
- ¹⁸ Straubergs J. Rīgas vēsture. – Rīga, 1936.–1937. – 270. lpp.; Strods H. Latvijas katoļu baznīcas vēsture 1075.–1995. – Rīga, 1996. – 134. lpp.
- ¹⁹ Riekstiņš H. Daži viduslaiku celtniecības pieminekļi. – Rīga, 1939. – 11. lpp.
- ²⁰ Riga im Wandel der Zeiten. – Tilsit – Rīga, 1942. – Abb. 59 – S. 74.
- ²¹ J. Rodenburga izstrādātais Rīgas priekšpilsētas izbūves projekts Stokholmā, Kara arh., šifrs Kra SFP. Rīga, Kart. XIV, N 4. Sk. arī: Riga im Wandel der Zeiten. – Abb. 10, S. 44.
- ²² Broce J. K. Z. Zīmējumi un apraksti. – 182. att. 401. lpp.
- ²³ Kobronskansts attēls – Von Danzig bis Riga. Katalog, Nürnberg, 1982, Abb. 302; Citadeles attēls – Riga im Wandel der Zeiten, Abb. 11, S. 44. Neimindes cietoksnis – Juškēvičs J. Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē. – Rīga, 1931., att. 118. lpp.
- ²⁴ Tuulse A. Die Burgen in Estland un Lettland. – Dorpat, 1942. – Abb. 17, S. 48.
- ²⁵ “Rīgas pils” – izraksti no “Lietuvas metrikas” 1590. g., CVSAA Maskavā, Fonds 389, lieta 577, lapas 1.–16. – tulkojuma mašīnraksts. VKPAI Arhīvā Rīgā, 1962. – 6. lpp.

- ²⁶ Lancmanis J. Jelgavas pils. – Rīga, 1979. – 12.–13. lpp.
- ²⁷ Cimermanis S. Cēltnes Latvijā 17. gs. 60. gados // Arheoloģija un etnogrāfija. – R., 1979. – XIII. – 31. lpp.
- ²⁸ Tuulse A. Die Burgen in Estland und Lettland. – S. 301.
- ²⁹ Ose I. Dažas raksturīgākās iezīmes Latvijas 16.–17. gs. krāsns podiņu rotājuma attīstībā. – Materiāli feodālisma posma Latvijas mākslas vēsturei. I. d., – Rīga, 1986. – 149.–170. lpp.
- ³⁰ Pirang H. Das Baltische Herrenhaus. T. I. – Rīga, 1926. – S. 34.
- ³¹ Baltisches historisches Ortslexikon. Bd. II – Köln – Wien, 1990. – S. 281.
- ³² Meyer W. Deutsche Schlösser und Festungen. – Frankfurt am Main, 1962. – Abb. S. 80.
- ³³ Pirang H. Das Baltische Herrenhaus. T. I. – Abb. S. 26.
- ³⁴ Blums P. Die Situation der Gutshöfe in Lettland // Gutsanlagen des 16. bis 19. Jahrhunderts im Ostseeraum. Geschichte und Gegenwart. ICOMOS. – München, 1989. – Abb. 65–67. S. 67.
- ³⁵ Melngalvju nams Rīgā. – R., 1995.
- ³⁶ Zandberga R. Kāds XVII gs. dzīvojamais nams. – ACD, Rīga, 1979. – 37. – 38. lpp.
- ³⁷ Cielava S. Cilnis Vecrīgas laicīgajā arhitektūrā. – Rīga, 1985. – 111. lpp.
- ³⁸ Ārends P. Melngalvju nams Rīgā. – 1993. – 38.–42. lpp.
- ³⁹ Ārends P. Melngalvju nams Rīgā. – 1993. – 42.–51. lpp.
- ⁴⁰ Cit. pēc Strods H. Vidzeme starp caru un karali // Skola un Ģimene. – 1988. – Nr. 6 – 15. lpp.
- ⁴¹ Kundziņš K. Latviešu teātra vēsture. I. – R., 1968. – 15. lpp.
- ⁴² Von der blauen Compagnie // Rigasche Stadtblätter. – 1896. – Nr. 35.
- ⁴³ Lancmanis I. Liepāja no baroka līdz klasicismam. – R, 1983. – 70. lpp.
- ⁴⁴ Vipers B. Latvijas māksla baroka laikmetā. – R., 1937. – 134. lpp.
- ⁴⁵ Klīve V.V. Daži jautājumi par brāļu draudzi // Latvijas Luterānis. – 1998. – 18. jūl.

- 46 Broce J. K. Zīmējumi un apraksti. 2. sēj. – R., 1996. – 95.–96. lpp.
- 47 Latviešu literatūras vēsture. I. d. – R., 1959. – 422.–423. lpp.
- 48 Hupel A. Topografische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Riga, 1777; Kohl J. Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen. – Dresden – Leipzig, 1841 ; Hamann J. Kreuzzüge der Philologen – Koenigsberg, 1762.
- 49 Stradiņš J. Etīdes par Latvijas zinātņu pagātņi. – Rīga, 1982. – 109.–110. lpp.
- 50 Broce J. K. Zīmējumi un apraksti. – Rīga, 1992. – 25. lpp.
- 51 Stradiņš J. Etīdes par .. – 74. lpp.
- 52 Stradiņš J. Etīdes par .. – 20.–22. lpp.
- 53 Stradiņš J. Etīdes par .. – 158.–159. lpp.
- 54 Pirang H. Das Baltische Herrenhaus. Bd. I. – S. 53.
- 55 Lancmanis I. Jelgavas pils. – R., 1979; Rundāles pils. – R., 1994.
- 56 Jansons G. Kurzemes pilsētu senās koka ēkas. 17. gs. – 19. gs. vidus. – R., 1982.
- 57 Lancmanis I. Liepāja no baroka līdz klasicismam. – R., 1983. – 27. lpp.
- 58 Turpat. – 29. lpp.
- 59 Broce J. K. Zīmējumi un apraksti. I. d. – R., 1992. – 329. lpp.
- 60 Grosmane E. Ventspils koktēlnieki. – R., 1981.
- 61 Lancmanis I. Liepāja.. – 76., 89. lpp.
- 62 Turpat. – 78. lpp.
- 63 Turpat. – 148. lpp.
- 64 Bēms R. Apceres par Latvijas mākslu simt gados. – R., 1984.
- 65 Neumann W. Baltische Maler und Bildhauer des XIX Jahrhunderts. – Riga, 1902.
- 66 Campe P. Lexikon liv- und kurländischer Baumeister. Bauhandwerker und Baugestalter von 1400–1850. I. – Stokholm, 1951. – S. 310.
- 67 Broce J. K. Zīmējumi un apraksti. I sēj. – R., 1992. – 301.–302. lpp.
- 68 Broce K. Zīmējumi un apraksti. II sēj. – R., 1996. – 527.–531. lpp.
- 69 Dāvidsone I. Rīgas dārzi un parki. – R., 1988. – 24.–34. lpp.

- 70 Broce J.K. Zīmējumi un apraksti. II sēj. – R., 1996. – 322.–323. lpp.
- 71 Garleff M. Die Deutschen im Baltikum. Leistung und Schicksal. Die Deutshen im Baltikum. – München, 1991. – S. 50.
- 72 Stradiņš J. Zinātņu akadēmija un Latvija: atskats pagātnē// Zinātne un Tehnika. – 1974. – Nr. 12. – 6.–9. lpp.
- 73 Eiduss J., Jakobsons J., Stradiņš J. Mūsu akadēmija//Karogs. – 1974. – Nr. 6. – 153.–159. lpp.
- 74 Stradiņš J. Etīdes.. – 200. lpp.
- 75 Latviešu literatūras vēsture. I d. – Rīga, 1959. – 566. lpp.
- 76 Schlaw W. Die Deutschbalten. – München, 1995. – S. 70–71.
- 77 Engelgardt A. von. Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands. Ihre politische und wirtschaftliche Entwicklung. – München, 1916. – S. 249–278.
- 78 Krauze J. W. Wilhelms Erinnerungen (noraksts) – Latvijas Akadēm. bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa, šifrs MS 371; Schlippenbach U. von. Malerische Wanderungen durch Kurland. – Riga – Leipzig, 1809.
- 79 Kārlis Gustavs Johmanis un viņa aforismi // Literatūra un Mākla. – 1980. – 6. jūn.
- 80 Par to plašāk Breže I. Teātris senajā Rīgā. – R., 1997.
- 81 Mettig C. Geschichte der Stadt Riga. – Riga, 1897. – S. 425–426.
- 82 Tautmīlis–Bērziņš R. Iz latviešu teātra vēstures // Baltijas Vēstnesis. – 1905. – Nr. 83.
- 83 No Jelgavas // Latviešu Avīzes. – 1823. – Nr. 38; Vēl par teātri Rīgā XIX gs. beigās: Akurātere L. Rīgas pilsētas teātris un tā darbība 19. gadsimta 60.–80. gados // LZA Vēstis. A. – 1997. – 51. sēj. – Nr. 3/4. – 102.–111. lpp.
- 84 Mettig C. Geschichte der Stadt Riga. – S. 456–457.
- 85 Spārītis O. Politisko pretenziju un nacionālās pašapziņas izpausmes krievu un vācu sabiedriskajos pieminekļos Rīgā // LZA Vēstis. – 1998. – Nr. 1/2. – 53.–68. lpp.; Spārītis O. Politisches Handeln und die Frage des nationalen Bewusstseins bei Denkmälern russischer und deutscher Herkunft in Riga // Nordost-Archiv. Bd. VI. – 1997. – Heft 1. – S. 205.–240.

- 86 Schirren C. Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin. – Leipzig, 1869. – S. 194.
- 87 Tobien A. Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Bd. 1. – Berlin, 1925. – S. XII.
- 88 Taube A. fon, Tomsons E. Vācbaltieši Latvijā un Igaunijā. – R., 1993. – 22. lpp.
- 89 Mettig C. Geschichte der Stadt Riga. – S. 458–460.
- 90 Siliņš J. Latvijas māksla 1800.–1914. I d. – Stokholma, 1979. – 78. lpp.
- 91 Par to skat. I. Lancmaņa, D. Bruža, O. Spāriša, I. Janeles rakstos grāmatā Elejas pils. Katalogs. – R., 1989.
- 92 Bruģis D. Historisma pilis Latvijā. – R., 1996.
- 93 Riga und seine Bauten. – R., 1903; Krastiņš J. Eklektisms Rīgas arhitektūrā. – R., 1988; Krastiņš J. Jugendstils Rīgas arhitektūrā. – R., 1980.
- 94 Hagen K. Lexikon deutschbaltischer bildender Künstler. 20. Jahrhundert. – Köln, 1983.
- 95 Siliņš. Latvijas māksla 1800.–1914. I–II d. – Stokholma, 1979.
- 96 Mettig C. Geschichte der Stadt Riga. – S. 426–428.
- 97 Siliņš J. Latvijas māksla. I d. – 188.–189. lpp.
- 98 Röpenack N. Beitrag zur Geschichte des Kunstvereins in Riga. – 1895. – S. 6.
- 99 Siliņš J. Latvijas māksla. I d. – 249. lpp.
- 100 Bēms R. Apceres par Latvijas mākslu simt gados. – R., 1984. – 101. lpp.
- 101 Taube A. fon., Tomsons E. Vācbaltieši. – R., 1933. – 26.–27. lpp.
- 102 Latviešu Konversācijas vārdnīca. – R., 1936. – 14. sēj. – 28021. sleja.
- 103 Turpat. – 28020. sleja.
- 104 Livlands zerstörte Schlösser. Teil 1 – 3. – R., 1906.
- 105 Taube A. fon, Tomsons E. Vācbaltieši, 28. lpp.
- 106 Bruģis D. Historisma pilis Latvijā. – R., 1996. – 186.–226. lpp.
- 107 Krastiņš J. Latvijas Republikas būvmāksla. – R., 1992. – 114.–115. lpp.

- 108 Kause H. Letten und Deutsche in der Republik Lettland // Tausend Jahre Nachbarschaft. – München, 1995. – S. 115.
- 109 Schiemann P. Rigasche Rundschau. – 1932. – 23/30 Januar.
- 110 Stradiņš J. Die Deutschen in der Kulturgeschichte Lettlands unter besonderer Berücksichtigung der Wissenschaftsgeschichte // Die Deutschen in der Geschichte des nördlichen Ostmitteleuropa. Nordost – Archiv. – Lüneburg. – Neue Folge, Bd. I – 1992. – Heft 1. – S. 144–145.
- 111 Stradiņš J. Die Deutschen in Kulturgeschichte Lettlands // turpat. – S. 145.–146.
- 112 Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. von G. von Pistoohlkors. – Berlin, 1994. – S. 505.
- 113 Deutsche Geschichte im Osten Europas. – S. 507.–508; Schlaw W. Die Deutschbalten // Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bd. 6. – München, 1995. – S. 98–99.
- 114 Spārītis O. Politisches Handeln und die Frage des nationalen Bewusstseins bei Denkmälern russischer und deutscher Herkunft in Riga // Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20 Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion. – Lüneburg, 1998. – S. 239.
- 115 Taube A. von, Thomson E., Garleff M. Die Deutschbalten – Schicksal und Erbe einer eigenständiger Gemeinschaft // Schlaw W. Die Deutschbalten. – S. 101–102.
- 116 Aderkas C. von u.a. Lutherische Kirche im Baltischen Raum. – Erlangen, 1985. – S. 79.
- 117 Turpat. – S. 80.
- 118 Deutsche Geschichte im Osten Europas. – S. 509–510.
- 119 Grīle R. Kas tie tādi "romi", kas – "vācbalti"? // Latvijas Vēstnesis. – 1996. – 6. aug.
- 120 Taube A. von, Thomson E. Vācbaltieši Latvijā un Igaunijā. – 37. lpp.
- 121 Stradiņš J. Die Deutschen in der Kulturgeschichte Lettlands. – S. 147.
- 122 Taube A. von, Thomson E., Garleff M. Die Deutschbalten – Schicksal und Erbe einer eigenständigen Gemeinschaft // Schlaw W. Die Deutschbalten. – S. 103.

DIE DEUTSCHEN IN LETTLAND

Die Deutschen in das gesellschaftlich-politisches Leben Lettlands

Die Ansiedlung (genannt auch – "Einseglung") der Deutschen in den von Alt-Letten und Liven bewohnten Landesgebieten hat seinen Anfang in zweiter Hälfte des 12. Jahrhunderts genommen. Als erste "Einsegler" haben die deutschen Fernhändler aus Bremen, Lübeck und Wisby den Dünaweg nach Osten eröffnet. Sie wollten hier einen wichtigen Marktstützpunkt einrichten. So hat der Aufbau der West-Ost Begegnungsbrücke in Baltikum begonnen.

Den Händlern hinterher hat hier die christliche Mission gelandet, um diesen Ostseeraum an europäische Glaubenswelt anzukern und damit die heidnischen Stämme christlich zu befrieden. Das war eine sehr schwere Aufgabe.

Nach dem Aufruf des Papstes Innokenz III (1199) – einen Kreuzzug gegen Heidentum in Ostseeländern vorbereiten und so die Missionäre zu schützen, haben die Kreuzfahrer in 26 Schiffen ihren Eindrang in Livenland begonnen. Ihr Anführer war Bischof Albert von Buxhoeveden, der 1201 die Stadt Riga gründete und erfolgreich die Eroberungsziele verwirklichte. Der Weg für eine breite Ansiedlung wurde geöffnet und 12 bis 15 Tausend deutsche Händler, Handwerker, Geistliche, bewaffnete und unbewaffnete Pilger, Beamten sind von Deutschland nach Livland übergesiedelt. Im 13. Jahrhundert bilden sie die deutschsprachige Ansiedlergruppe, an denen etwa 7–8% der Bevölkerung des damaligen lettischen Territoriums zugehörig war.

Mit Unterwerfung der Liven und Lettenstämme sind die Grundlagen für Entstehung des livonischen deutschen Ordensstaates und vier von Geistlichen regierten Bischofenstaaten, des deutschen Livlands (Livoniens) festgelegt. Diese Staaten wurden mit dem Heiligen Römischen Reich (von 15. Jh. – dem "Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation") verbunden.

Doch in vielen Fällen war Livland, die im 15. Jh. zu einer Konföderation sich transformierte, eine völlig selbstständige Staatlichkeit, die sich vorwiegend auf der Stärke des Livländischen Ordens (bis 15. Jh. Zweig des Deutschen Ordens, später selbstständig) stützte. Zwei Drittel, oder sogar mehr von den Ritterbrüdern des Ordens, sowie auch viele Händler, Beamten und Vasallen sind aus Westfalen gekommen. So wurde damals Livland zum "Westfalen jenseits des Meeres" genannt. Aus den Vasallen des Ordens und der Bischofsstaaten entstand der deutsch-baltische Gutsherrenadel, die neue Ritterschaft, die bis zum 19. Jahrhundert in Lettland und Estland herrschte. Dieser Stand hat die feudalistische Verhältnisse und Ordnung in Lettland eingeführt und im 16. Jahrhundert die lettischen Bauern unter der Verfügungsgewalt der deutschen Gutsherren gestellt. So haben die Letten die Reste der früheren heidnischen Freiheit verloren. Stufenweise wurden sie in das leibeigenschaftliche Joch eingefesselt.

In den Städten Livlands regierten die deutschen Fernhändler, die auch die Interessen des Hansabundes hier vertraten und die Städte Livlands in diese Union einfügten. Doch das grösste Teil der Stadtbevölkerung bestand aus den deutschen Handwerkern. Das ganze innere ökonomische Leben wurde von den deutschen Kaufmanns- und Handwerker-gilden dirigiert. Von 14. Jahrhundert an wurden die Letten aus den führenden Gilden ausgeschlossen und in marginalisierten professionellen Gruppen isoliert. In dieser Tatsache sehen wir doch keine ethnische Motiven; so haben die reichen deutschen Bürger ihre nicht so mächtigen Konkurrenten in Rechten eingeschränkt und die aus West- und Mitteleuropa kommende Standesordnung auch in den Städten Livlands bestätigt. Aber die Folgen dieser Rechtsteilung haben den Entfremdungsprozess zwischen Deutschen und Letten auch in den Städten stark beschleunigt.

Seine Blütezeit hat Alt-Livland (Livonien) in erster Hälfte des 16. Jahrhunderts unter Ordenmeister Wolter von Plettenberg erreicht. 1501–1503 führte er einen erfolgreichen Präventivkrieg

gegen das Moskauer Russland. Nach dem Sieg bei Smolina See gelang es ein "Beifrieden" mit den Russen zu schliessen, der fünfzig Jahre dauerte. In dieser Zeit wurde die deutsche Gesellschaft in Livland von der Reformation geistlich erneuert, was auch den Einfluss der christlichen Kirche auf die Letten wesentlich stärkte.

Doch gerade in dieser Zeitspanne hat die militärische Abwehrkraft Livlands gesunken: niemals war das Land ohnmächtiger, kleinmütiger, so schlecht gerüstet. Darum konnte Livland den Eindrang des Heeres des Moskauer Russlands (1558 u. w.) nicht mehr abwehren. In Furcht von der Despotie des Zaren Ivan IV haben die Herrscher Livlands im 1561 die Obermacht an Polen und Litauen abgegeben. Das hat zur Zersplitterung des Landes geführt, aber die feudalistische europäische Ordnung und die Privilegien des deutschen Adels wurden so gerettet.

Von seiten des polnischen Königreichs sind die Bedingungen der Machtübergabe nicht erfüllt. Bald hat die Polonisierung des Verwaltungssystems und die katholische Gegenreformation begonnen. Aber nur der Rigaer deutsche Mittelstand hat für seine geistliche un bürgerliche Freiheiten tapfer gekämpft. Die "Kalenderunruhen" von 1585-1589 schreiben ein heroisches Kapitel in der Geschichte des baltischen Deutschtums. Damit hat Riga an den grossen Auseinandersetzungen zwischen dem Mittelalter und die Neue Zeit in Europa teilgenommen.

Während des Schweden-Polen Krieges (1600-1629) stand die Mehrheit der deutschen Bevölkerung auf der Seite des lutherischen Schwedens. Auch im Dreissigjährigen Krieg haben die Deutschen Livlands für König Gustav II Adolf viele Offiziere und Soldaten gegeben. Unter schwedischer Herrschaft hat der Adel Livlands das regionale Selbstverwaltungsrecht bekommen. Insofern die Güterreduktion am Ende des 17. Jahrhunderts die Eigentumsinteressen des Grossadels schmerzlich berührten, entstand eine gegen Schwedens Königsmacht wirkende Verschwörungsgruppe, von Graf R. von Patkul geführt. Doch der grösste Teil des Adels und Bürgertums hat dem Übergang der Verschwörer

auf die Seite Polens und Russlands seine Unterstützung nicht gegeben. Viele livländische Deutschen sind dem König Karl XII treu geblieben, viele kämpften sogar in den Reihen der schwedischen Armee.

Nur nach der Niederlage bei Poltava (1709) und den von Kaiser Peter I bestätigten besonderen Autonomierechten des deutschen Adels und der Bürgerschaft hat die deutsche Elite in Livland und Estland die Obermacht Russlands anerkannt. So wurde auch für die europäische Gessellschaft in Baltien neue Entwicklungsmöglichkeiten gesichert.

Bei besonderen Umständen hat die deutsche Bevölkerung in Kurland und Semgallen einen selbständigen Weg gefunden. Das von 1562 bis 1795 bestehende Herzogtum Kurland ist ein deutscher, adliger Vasallenstaat Polens gewesen. Trotzdem hatte Kurland enge wirtschaftliche und kulturelle Verbindungen mit Brandenburg und Preussen hergestellt. In der Bevölkerungsstruktur des Herzogtums war der deutsche Anteil nicht gross – 8%. Aber das war der dominierende Teil. Sein Kern – der Mittelstand hat bei den ökonomischen Vohrnehmungen des Herzogs Jakob (17. Jh.) aktive Tätigkeiten ausgeübt und Kurland an den neuen Entwicklungstendenzen in Europa angeschlossen. Im 18. Jh. wurde diese Tendenz in neuen Formen von den Herzogen Ernst Biron und Peter Biron erfolgreich wiederholt. Auch eine starke, in Deutschland ausgebildete Intelligenz nimmt im Leben Kurlands eine wichtige Rolle ein.

Nach den revolutionären Ereignissen in Europa und der dritten Teilung Polens, hat der kurländische Adel seine schon sehr relative staatliche Selbstständigkeit aufgegeben und freiwillig Kurland dem Russischen Reich übergeben.

In Livland kann man im 18. Jahrhundert eine wesentliche Erneuerung des baltischen Deutschtums beobachten. Viele Einsiedler aus Ostpreussen, Pommern, Mecklenburg u.a. deutschen Ländern haben hier Arbeit und Dach bekommen. So wurden die Verluste während des Nordsichen Krieges (vor allem von Pest) überwunden. Auch in Livland entsteht eine neue deutsche (aus

Deutschland eingereiste) akademische Intelligenz – “die Litteraten”: Pastoren, Lehrer, Ärzte, Advokaten u.a. Zum ersten Mal wird von Katharina II und mit ihrer Mitwirkung eine deutsche Bauernkolonie gegründet – die Hirschenhofer (später – mehr Handwerker als Bauern).

Der deutsche Adel Livlands spielt die Hauptrolle in der Verwaltung des Gouvernements und die lettische Bauern (mehr als 90% des Volkes) sind in dieser Zeit völlig von der Macht der Gutsherren abhängig; praktisch haben die Bauern keine Rechte. Gegen solche Leibeigenschaft sind viele deutsche Litteraten, besonders Philosophen aufgetreten. Sie forderten an – die Letten als Mitmenschen anzuerkennen, ihre Sprache und Kultur zu schätzen. Die Publikationen von Garlib Merkel, Johan Eisen, Karl Snell, Heinrich Janauss u.a., wie auch die wissenschaftlichen Folgerungen des großen deutschen Philosophen Johann Gotfried Herder und die Lehrbücher von Gothard Stender für die lettischen Kinder (in lettischer Sprache) – haben positive, progressive Änderungen in deutsch-lettischen Beziehungen eingeleitet.

Anfang des 19. Jahrhunderts, nach dem Anschluss Kurlands an Russland, ist die politische Vereinigung der Deutschen in Ostseeprovinzen stattgefunden. Damit ist auch eine gesamtregionale deutsch-baltische Volksgruppe entstanden. Sie schliesst sich politisch dicht am Russischen Reich an, besonders an dem Kaiser. Tausende Deutschbalten dienen als eifrige Beamten im ganzen Russland und viele von ihnen bekommen hohe Dienststellen in den Behörden, werden als Minister und Generäle bekannt.

Mit der Gründung der autonomen deutschen Universität Dorpat (1802) bekommt das Deutschbaltentum auch sein kulturelles Zentrum, die Abhängigkeit von den Hochschulen Deutschlands wird gemindert, die deutschbaltische Jugend studiert in ihrer Heimat. So wird die politische Autonomie der Deutschbalten mit ihrer deutschen Kulturautonomie ergänzt.

Nach Aufhebung der Leibeigenschaft in Livland (1817) und Kurland (1819) bekommen auch die deutschbaltisch – lettische

Beziehungen einen neuen Atem. Ein bedeutender Teil der deutschen Gelehrten hat sich an der Ausbildung und Erkundigung der lettischen Bevölkerung angeschlossen. Von deutschen Pastoren und Pädagogen wird in Mitau 1822 die "Lettische Zeitung" (*"Latviešu Avīzes"*) und in Riga die "Lettisch-Litterarische Gesellschaft" gegründet. Doch die Bemühungen die künftige lettische bauerliche Intelligenz an das Deutschtum konform zu binden, hatte keinen Erfolg. Gegen solche Verständigung hat die Agrarpolitik des baltischen Adels (Monopol auf Grundbodeneigentum und die Fronwirtschaft) grosse Hindernisse gebaut. Nur nach dem massenhaften Übergang vieler tausender Bauern zu der russischen orthodoxen Kirche (in illusionärer Hoffnung so im Süden Russlands Bodeneigentum zu bekommen), wurde der Adel zur Revision seiner Agrarposition gezwungen. Von 1840 kämpft die von Hamilkar von Fölkersahm (genannt "livländischer Mirabeau") geleitete Opposition für ein neues Agrargesetz, das den lettischen Bauern die Bodeneigenschaftsrechte bestätigt, Fronen auflöst und den kapitalistischen Rentebeziehungen freien Weg gibt. Mit Annehmung dieses Gesetzes (1849) hat die Epoche der freien Marktwirtschaft und Konkurrenzbeziehungen in Landwirtschaft Lettlands begonnen.

Nach 1855 bei Kaiser Alexanders II Reformen haben viele deutsche Unternehmer (meistens aus Deutschland) an der industriellen Entwicklung der Baltienprovinzen grossen Anteil genommen. Die Familiendynastien Pilslanen, Schneidemann, Felser, Weiss, Defmann, Schmidt, Kriegsmann u.a. sind die Bahnbrecher der kapitalistischen Produktionsweise in Lettland. Diesem Ziel diente auch das im 1862 gegründete deutsche Rigaer Polytechnikum, das für Industrie und Landwirtschaft diplomierte Fachleute vorbereitete.

Die deutschen Unternehmer und Bankierer forderten Reformen in Stadt- und Landesverwaltungen, um dem Bürgertum mehr Rechte zu geben. Doch ihre Vorschläge wurden von dem Adel strikt abgelehnt. In 1860-er Jahren ist auch wegen der konservativen

Haltung des Adels eine Konfrontation zwischen den deutschbaltischen gesellschaftlichen Kreisen und der soeben geborenen lettischen nationalen Intelligenz – bzw. der Jungletten aufgeflammt. Die lettische nationale Bestrebungen mit dem Ziel – eigenes Kultur- und Wirtschaftsleben aufzubauen, wurden von den deutschen Konservativen als feindselige Tätigkeiten aufgenommen.

Die neuen deutschbaltisch-lettische Widersprüche wurden sofort von den russischen schauvinistischen Kreisen in Baltien, Moskau und St. Petersburg ausgenutzt. Eine von der Regierung Russlands unterstützte Kampagne mit der Forderung die baltischen Gouvernements zu russifizieren, hat die Nationalitätenfrage in Lettland in neue gefährliche Ufer eingeleitet. Doch die deutschbaltische Politiker haben auch in dieser Lage keine Kompromissbereitschaft mit der lettischen Nationalbewegung gezeigt. Die damaligen Ideologen des Deutschbaltentums sendeten ihre Appellationen an den Selbstherrscher Russlands und haben auch Unterstützung bei der Regierung Deutschlands, besonders bei dem Kanzler Otto von Bismark gesucht. Doch diese Unternehmungen sind ohne Erfolg geblieben.

In 1880-er Jahren, bei Kaiser Alexander III wurde die deutschbaltische Autonomie vollständig abgebaut. An Stelle des deutschbaltischen Adels regierte nun hier die russische Bürokratie, auch Justiz und Ausbildung wurden russifiziert. Nur in den größten Städten (Riga, Libau, Mitau), dank dem hohen Wahlzensus, sind die reichen deutschbaltischen Bürger an der Spitze der Selbstverwaltungen geblieben. Die Russifizierung hat viele Deutschbalten zu Abreise bewegt. So ist die Zahl der Deutschen in Lettland von 140 Tausend Personen im Jahre 1880, bis 120 Tausend – im 1897 herabgesunken.

Nach der Thronbesteigung Nikolais II wurde der Russifizierungsdruck etwas verringert. Die Deutschbalten haben die Hoffnung erlangt ihre frühere Stellung in Baltien wiederzugewinnen. Diese Illusion wurde bald von der Revolution 1905–1907 umgestürzt. Der deutschbaltische Adel und die deutschen

Bürger in den Städten waren zu offenem politischem Kampf nicht vorbereitet. In Furcht ihr Eigentum und ihre Privilegien zu verlieren, riefen sie den Zaren und seine Regierung an, die Unruhen gewaltsam niederzuschlagen. Mit Genehmigung der Regierung wurde der deutschbaltische Selbstschutz organisiert, in Burgen und Gutshöfen sind bewaffnete Schützerabteilungen stationiert. Es gaben viele Zusammenstöße zwischen den revolutionären Kampfgruppen und den Verteidigern des Baroneigentums auf dem Lande. Man könnte im 1905/06 von einem Bürgerkrieg in Lettland sprechen. Diese harte Auseinandersetzung wurde von der Strafexpedition des russischen Heeres abgestoppt, so haben massive Repressionen gegen die Revolutionäre begonnen. Die Teilnahme der deutschbaltischen Adelsangehörigen an den Straftaten haben die Beziehungen zwischen den Letten und Deutschen noch vielmehr verschärft. Auch das abenteuerliche Unternehmen – 15 Tausend deutsche Kolonisten von Wolhynien in Kurland und Livland einzubringen, wurde von den Letten als feindliche Aktion verzeichnet.

Das Verhältnis der russischen Regierung zum Deutschbaltentum wurde nach Unterdrückung der Revolution loyaler und die Deutschen erworben wieder Rechte ihre Kultur und Bildung zu erhalten und zu entwickeln. Doch der Ausbruch des ersten Weltkriegs hat alle deutschbaltischen Lebensbedingungen verändert. Im August 1914 wurden die deutschen Schulen geschlossen, die deutschen Vereine zur Liquidation gezwungen, es folgte der Verbot deutschsprachiger Zeitungen und ähnliche Massnahmen. Viele Deutsche wurden nach Innenrussland und sogar Sibirien verbannt.

Nach der Februarrevolution 1917 haben die Deutschbalten ihre geschichtliche Verbindung mit Russland abgebrochen. Auf dem von Deutschlands Armee besetzten Territorium Lettlands sind von deutscher Seite organisierte gesellschaftliche Institutionen und Vorstände entstanden, die nach einen gesamtbaltschen Staat unter Oberhoheit des Deutschen Kaisers strebten.

Die Proklamierung der unabhängigen Republik Lettland im 18. November 1918 wurde von der Mehrheit der deutschbaltischen Gesellschaft negativ betrachtet; der Nationalausschuss (NA) hat die Vorschläge des Volksraats Lettlands und der Provisorischen Regierung K. Ulmanis als unannehmbare abgelehnt. Doch wurde eine Einigung über gemeinsamen Kampf gegen die Aggression der bolschewistischen Roten Armee geschlossen. Die deutschbaltische Landeswehr und die aus Deutschland kommenden freiwilligen Baltikumkämpfer haben die Hauptkraft der Verteidigung gebildet, Kurland und Riga (am 22. Mai 1919) von dem Joch des roten Terrors befreit. Leider ist die Landeswehr vom April 1919 auch gegen die nationale Regierung Lettlands aufgetreten und hat die Pläne der revanschistischen Militärkreisen Deutschlands in Baltien unterstützt; an der Gründung und Tätigkeit der Marionettenregierung A. Niedra hat auch der NA aktiv mitgewirkt. Nur nach dem Sieg der estnischen Armee und der lettischen Nordbrigade über die Landeswehr bei Wenden (*Cēsis*) am 22.–24. Juni 1919, wurde die deutschbaltische politische Haltung wesentlich geändert. An der Spitze des NA sind neue Leiter gekommen: Paul Schiemann und Wilhelm Fircks, die für einen Ausgleich mit der Republik Lettland plädierten. Die Vertreter der deutschbaltischen Parteien wurden in der Regierung und in dem Volksrat Lettlands aufgenommen. Die Landeswehr kämpfte weiter gegen Bolschewiken in Lettgallenfront zusammen mit der lettischen nationalen Armee. Während des von P. Bermont und R. von der Goltz geführten abenteuerlichen Feldzuges (Oktober–Dezember 1919) hat die Mehrheit der deutschen Bevölkerung loyale Neutralität gegen Lettland eingehaltet.

1920–1921 ist die Umwandlung der deutschbaltischen Volksgruppe in eine ethnokulturelle Minderheit Lettlands im ganzen abgeschlossen. Ihr politisches Zentrum – der Ausschuss der deutschbaltischen Parteien wurde von liberalen und demokratischen Realpolitikern geführt. Es entstand eine solidarische und hochorganisierte deutsche Gemeinde, die grosse Erfolge bei allen

Parlamentswahlen erreichte: 5–6 Abgeordneten der 100-köpfigen Saeima, bei 3,2–3,5% der Deutschen in der Bevölkerungsstruktur Lettlands. Mit Hilfe der deutschen Fraktion wurden viele Gesetzentwürfe vorbereitet und angenommen. 1919–1931 waren die Deutschbalten R. Erhardt, E. Magnus, B. Dusterlohe und B. Berent als Ministern tätig. Graf A. von Keiserling war 1921–1931 Komandeur der lettischen Kriegsmarine und wurde als solcher zum Admiralrang erhöht. Von dem deutschen Pastoren und Pädagogen K. Keller wurde das Gesetz über die Schulautonomie der Minderheiten ausgearbeitet (am 8. Dezember 1919 in Volksraat angenommen). In Rahmen dieses Gesetzes ist das deutschbaltisches Schulwesen Lettlands entstanden, zu dem 1930 fast 100 Grundschulen und 10 Mittelschulen, so wie auch eine private Hochschule – das Herderinstitut gehörte.

Sehr einflussreich und bedeutend war der Anteil deutscher Unternehmer an dem Aufbau des Wirtschaftslebens der lettischen Republik gewesen. Im 1935 sind 15,7% von den grossen Betrieben im Besitz der deutschen Eigentümer, die 36,7% von der Gesamtproduktion dieser Industriegruppe herstellten. Auch im Handel hatten die Deutschbalten einen wichtigen Einfluss und in ihrer Eigenschaft sind 3639 grosse und mittlere Häusern in Städten (besonders in Riga und Liepaja) gewesen. Sehr wertvoll war das geistliche Leben der Deutschbalten.

Doch, andererseits, konnte man in Lettland auch Unzufriedenheit und Unwissenheit über die Zukunft der deutschbaltischen Volksgruppe beobachten. Von allen deutschen Parteien wurde das im September 1920 von Konstituierender Versammlung Lettlands verabschiedetes Agrargesetz, durch dem der grösste Teil des deutschadligen Grundbesitzes enteignet wurde, scharf verurteilt. Erfolglos waren auch die Bemühungen der deutschen Seite einige Änderungen in dieses Gesetz einzubringen. Auch die Petitionen im Volkerbund wurden immer abgelehnt. Die Deutschbalten blieben im Nachteil bei der Realisierung der Sprachenpolitik. Viele von ihnen wurden gezwungen wegen nicht genug gute

Kenntnisse der lettischen Sprache ihre Ämter im Staats- und Kommunaldienst aufzugeben. Auch das Projekt einer breiten deutschen Kulturautonomie hat die Saeima nicht angenommen. Im 1931 wurde die deutsche lutherische Gemeinde gezwungen seinen Sitz – die Rigaer Domkirche an die lettische evangelische Kirche zu übergeben. Die demographische Situation der deutschbaltischen Bevölkerung zeigte einen Untergang: von mehr als 70 Tausend im 1925, bis mehr als 62 Tausend im 1935.

Nach dem Staatsstreich vom 15. Mai 1934 hat die autoritäre Regierung K. Ulmanis die deutsche Schulautonomie aufgelöst, die Grosse und Kleine Gilde der deutschen Kaufmanns- und Handwerkervereine nationalisiert. Doch die Möglichkeit ihre deutschbaltische Identität zu bewahren und weiterzuentwickeln ist geblieben.

Vielmehr wurde die Marginalisierung des Gemeindeglieds durch die Einmischung nationalsozialistischer Ideologie gefördert. Nach A. Hitlers Machtergreifung in Deutschland ist in Lettland eine unoffizielle Naziorganisation entstanden. Die liberal und demokratisch denkenden Funktionäre wurden aus den deutschbaltischen Vereinen ausgestoßen, auch P. Schieman hat seinen Posten als Chefredakteur der Zeitung "Rigasche Rundschau" verloren. In dem Gremium der deutschen Volksgemeinschaft haben mit Nazismus konforme Männer Oberhand gewonnen. Zum ersten Mal in ihrer Geschichte konnte die deutschbaltische Volksgruppe ihre innere Selbstständigkeit nicht mehr beizubehalten.

Das Finale war tragisch. Nach Ribbentrop-Molotov Abkommen hat die nazistische Führung Deutschlands, auch persönlich A. Hitler den Befehl gegeben: die Deutschbalten von Estland und Lettland nach den soeben eroberten Gebieten des Westpolens zu übersiedeln. Von dort im 1945 führte der Rettungsweg nach Deutschland. Sehr viele sind im Kriege umgekommen.

Nach 1949 hat die Mehrheit der Deutschbalten eine neue Heimat in der Bundesrepublik Deutschland gefunden. Die

geistliche Erbe der Volksgruppe wurde geborgt und bekanntgemacht, als ein Teil der europäischen Kultur.

Nach der Erneuerung der Unabhängigkeit Lettlands sind hier zwei neue deutsche Vereinigungen geboren.

– Die Nachfolger der deutschbaltischen Familien und ihr Nachwuchs, "Verband für Deutsche Kultur in Lettland" und seine Vereine.

– Die in Lettland nach dem Kriege eingewanderten früheren Russlandsdeutschen, ihre Organisation "Wiedergeburt in Lettland".

Im Januar 1999 sind in Lettland als ständige Einwohner 3353 Deutsche registriert. Von ihnen – 1217 Bürger Lettlands und – 2136 Nichtbürger, die aber Recht haben sich in die Gesellschaft Lettlands zu integrieren und Bürgerschaft erwerben.

Gesichtspunkte der deutsch-baltischen geistigen und materiellen Kultur in Lettland

In der Zeit der gewalttätigen Christianisierung im Raum des heutigen Lettlands um die Jahrhundertwende XII/XIII nahm der politische Einfluss der deutschen Missionäre und Kreuzritter die Oberhand über die bis daher eingewanderten anderen Fremden. Als Ergebnis gestaltete sich hier eine dem deutschen Milieu eigene Kultur der befestigten Burgen, Klöster und Städte mit Mittel- und Norddeutschland charakterisierenden Traditionen in Wirtschaft, Recht, Religion und materieller Kultur. Die archeologischen Zeugnisse aus den ältesten Siedlungsstätten und den im XIII Jahrhundert gegründeten Städten widerspiegeln einen intensiven Prozess gegenseitiger Wechselwirkung.

Chronologisch fällt die Entstehung dieser ersten bestehenden Baudenkmäler in die Zeit der späten Romanik und der Gotik Europas. Mit Ausnutzung örtlicher robuster Baumaterialien, Entwicklung der Backsteinherstellung und Anwendung aus Gotland

eingeführter Hausteindetails haben deutsche Bauleute hier ein weites Netz von Bischofs- und Ordensburgen entfaltet. In der Burgenarchitektur ist hauptsächlich die in Preußen erprobte Grundriß- und Konstruktionsweise der Baupraxis des Deutschen Ordens zum Ausdruck gebracht. Je nach Zugehörigkeit zum geistlichen oder militärischen Orden und nach der Nutzung der konkreten Burg wurde der Grundrisstyp – Konvent, Wehrburg, gemischte Nutzung – eines militärischen Wehrbaues gewählt.

Die deutsche Priestertätigkeit wird heute durch die Leistung der aus Deutschland eingewanderten Bauleute in der Sakralarchitektur dokumentiert. Die an der Düna (*Daugava*) und Livländischen Aa (*Gauja*) erbauten ersten Kirchen – zu Üksküll (*Iksküle*), Ascheraden (*Aizkraukle*), Holmhof (*Salaspils*), Martinsholm (*Mārtiņšala*), Segewold (*Sigulda*), Kremon (*Krimulda*) – sind in den späteren Jahrhunderten entweder zerstört oder wesentlichen Umbauten unterzogen worden. An Bruchteilen deren robuster Architektur lassen sich Merkmale skandinavischer und gotländischer Bauleute und Steinmetzen erkennen. Andererseits widerspiegeln die in den größeren Städten – Riga, Wolmar, Wenden – erbauten Gotteshäuser und Klöster die Bautraditionen und Qualität der norddeutschen Hafenstädte, des Hansebundesraumes. Gerade die von Meistern aus Lübeck, Antwerpen oder Köln in Holz geschnitzten und bemalten Altäre und sonstige Plastiken schmückten die bedeutendsten Kirchen und gesellschaftlichen Räume des Baltikums. Die Ausbreitung eingeführter deutscher Sakralkunst füllte den baltischen Raum mit meisterhaften Erzeugnissen an und hemmte dadurch die Entwicklung der Werkstätten örtlicher beruflicher Künstler und Handwerker.

Die deutsche Kolonisation im Baltikum förderte die Entstehung von Städten im Raum Lettlands. Nach ähnlichen Grundsätzen wie in Zentraleuropa und Deutschland entstanden auch im lettischen Raum die ersten mittelalterlichen Städte: Riga, Wenden (*Cēsis*), Kokenhusen (*Koknese*), Wolmar (*Valmiera*), Lemsal (*Limbaži*). Da das Territorium in den Besitz der Bischöfe und des Ordens

aufgeteilt war, so hat sich auch die an der vom Feudalherren erbauten Burg angelegene Stadt nach dem aus Deutschland mitgebrachten sozialökonomischen, rechtlichen und kulturellen Modell dieses Feudalherren gestaltet.

Doch Riga, in welchem Bischof und Orden um die Vormacht stritten, wuchs als komplizierter administrativer und sozialer Organismus heran. Als lokale Eigenart ist zu bemerken, daß sich im historischen Stadtzentrum sowohl die Ordensburg, als auch die Residenz des Bischofs und die Wohnsitze der den entsprechenden Machtinstitutionen zugehörigen Vertreter und Dienstleute befanden. Ausser den beiden feudalen Senioren wurde zur drittbedeutenden Kraft in der Stadt die Bürger, die sich hauptsächlich aus Einwanderern aus Mecklenburg, Schleswig-Holstein, Niedersachsen und Niederrhein rekrutierten. Deren berufliche, korporative und Machtstrukturen, wie auch gesellschaftliche Eigenarten dominierten in der Kultur Rigas. Sie verdrängten die Wohnsitze der örtlichen Bevölkerung in die Peripherie, erhoben im Stadtzentrum die deutsche Lebensart zur primären im Vergleich zur traditionellen Kultur des livischen und lettischen Bevölkerungsteils.

Nach den im Jahre 1293 erlassenen ersten Baubestimmungen dominierten in Riga Steinbauten mit kombinierter Wohn- und Speicherfunktion. Sie konnten mit den in anderen Hansestädten vorkommenden mit dem Endgiebel zur Straße gekehrten, aus Backstein erbauten, mit Stufengiebeln, Backsteinportalen und plastisch geformten Beischlagsteinen versehenen Häusern verglichen werden. Die öffentlichen Gebäude – das Rathaus, die Gilden, das Schwarzhäupterhaus – wurden als eigenartige Symbole der Bürgerkultur an die im Ostseeraum, besonders in deutschen Hafenstädten vorkommenden Paradebauten angepasst. Diese Qualitäten sicherte hauptsächlich das berufliche Handwerkswesen, das sich durch neuen Zustrom entwickelte und schon seit der Mitte des XIV Jh-s in den Gilden und beruflichen Zünften organisiert war. Somit erreichte die Kultur der Städte im lettischen

Raum schnell das Niveau der westeuropäischen Lebensweise, das auch im allgemeinen von den bevorzugten Ansiedlern konsumiert wurde.

Das ländliche wirtschaftliche Leben wurde im XIII Jh nach den der Ritterguts-, Klöster- und Lehnguts-Agrartraditionen umgestaltet. Das Gut ist sowohl Bezeichnung eines Landbesitzes wie auch ein mit entsprechenden Gebäuden ausgestattetes Produktionszentrum. Aus Sicherheitsgründen wurden die Landgüter im Schutz natürlicher Wasserhindernisse – Flussbiegungen, Seen oder Schluchten – eingerichtet. Im Mittelalter wurde es als befestigtes Territorium mit einem Graben, Erdwall oder Umzäunung um die perimetral angelegte Gebäudegruppe versehen. Eine Ringmauer mit Schießscharten umfasst den ehemaligen Wirtschaftskomplex des Gutes Schlokkenbeck (*Šlokēnbekas muiža*) bei Tuckum (*Tukums*), aber aus einfacherem Material gebaute Gutshöfe gab es überall im lettischen Raum. Solche Güter gab es in Preekuln (*Priekule*), Rutzau (*Rucava*), Annenberg (*Emburga*), Platon (*Platone*), Lemburg (*Mālpils*), Smilten (*Smiltene*), Kalzenau (*Kalsnava*) und anderenorts. Zufahrtswege verbanden sie mit den sie umgebenden Städten und Märkten.

Die mittelalterlichen Städte mit den Gotteshäusern, Klöstern und öffentlichen Bauten waren der kulturelle Hintergrund, vor dem umfangreichen Volksmassen Zugang zum gepredigten Wort, zur musikalischen Vorführung und sogar zu den Anfängen der Bühnenkunst geboten war. Schon im Jahre 1216 ist unter der Obhut des Schwertbrüderordens eine Chorkapelle gegründet, die in der St.Jürgens-Kapelle den Gottesdienst mit Gesang in lateinischer Sprache begleitete. Ähnliche Kapellen entstanden auch bei anderen Kirchen nicht nur in Riga, sondern auch in anderen Machtzentren des Ordens und der Bischöfe. Andererseits floß in die Hansestadt Riga auch weltliche Musik. Seit dem XIV Jh bestand hier das Amt der Stadtmusiker, zu dem nur begabte deutsche Bürger zugelassen wurden. Die Chronik Heinrichs des Letten berichtet, daß schon im Jahre 1205 in einer der schon

erbauten Kirchen eine religiöse Theateraufführung stattgefunden hat. Das Schauspiel begleitete Textlesung, die mit Hilfe eines Dolmetschers erklärt wurde. In den späteren Jahrhunderten lernten die Rígenser mehrere in Westeuropa verbreitete Schauspielformen – Mysterien, Maskenspiele, Schuldramen – kennen, die sowohl auf den Stadtplätzen als auch im Schwarzhäupterhause aufgeführt wurden. Zur Hebung des Bildungsstandes waren im XIII und XIV Jh den Einwohnern Rigas die Domschule, die Schulen bei St. Petri und St. Jakobi zugänglich. Aus dieser Zeit sind in der Nationalbibliothek Lettlands mehrere in Deutsch handgeschriebene und illustrierte Bücher – “Die Psalmen Davids”, “Salomo’s Gleichnisse”, “Rigaer Missal” u.a. – aufbewahrt.

Der Auftakt der Renaissance ist in der Kultur Lettlands später als anderwärts in Europa zu beobachten. Man kann sagen, dass die Reformationsbewegung die offensichtliche Grenze zwischen den mittelalterlichen materiellen und geistigen Lebensformen eingezeichnet, die Entwicklung der politischen Erschütterungen und Konflikte gefördert und dadurch im Laufe des ganzen XVI Jh-s vollständig den Charakter der Kultur geändert hat. Unter den Verfechtern der Reformation waren zwei feurige Prediger aus den Reihen der Anhänger Martin Luthers – Sylvester Tegetmeyer und Andreas Knopken. Ihre Predigten in Riga und Wolmar dienten als Katalysatoren der Gesellschaft. Mit dem Auflösen der katholischen Kirchen und Klöster, mit der Säkularisierung der bischöflichen Landbesitze wurde ein Signal der Liberalisierung des geistigen Lebens gegeben. Einerseits brachte sie mit sich auch negative Folgen, wie die Vernichtung katholischer Sakralkunstwerte, andererseits gab sie der geistigen Aktivität freien Weg und flutete in den baltischen Raum die Kulturanklänge des Humanismus hinein. Es stärkten sich die Bindungen mit den deutschen Universitäten in Rostock und Wittenberg, es ersprossen Schulen und Literatur. Als neue Art der Aufklärung über aktuelle Ereignisse erschienen gedruckte Flugblätter, begann der Druck von Zeitschriften. Doch die Hauptquelle der Berichte waren Chroniken,

von denen die bekanntesten die "Livländische Geschichte" von J. Renner und die "Livländische Chronik" von B. Russow sind. Der Humanist A. Euzedius veröffentlichte das Epos "Der Dünateppich", aber B. Plinius die 1595 gedruckte "Lobpreisung Rigas" in Versen.

Die Liberalisierung der Gesellschaft bedingte die Bildungsnotwendigkeit der Grundbevölkerung. Sowohl vom Schwedenkönig, als auch vom kurländischen Herzog angeregt, begannen die deutschen Pastoren mit dem Erlernen der lettischen Sprache und der Herausgabe entsprechender Bücher, um die Kenntnisse der lettischen Sprache zu verbreiten und die Gottesdienste den Leibeigenen verständlich zu machen. 1638 verfaßte G. Manzel das erste lettische Wörterbuch für Deutschen und auch mehrere Predigt-Bücher. Zu einem unikalen Phänomen wurde die lettische Bibelübersetzung des Marienburger (*Ahūksne*) Pastors Ernst Glück und deren Druck 1685 und 1689 in 1500 Exemplaren.

Nach dem Zusammenbruch der Feudalunion Alt-Livlands wurde sowohl im schwedisch verwalteten Livland wie auch im Herzogtum Kurland der Festigung der kirchlichen Institutionen Aufmerksamkeit gewidmet. Der Rigaer Generalsuperintendent sorgte für die Instandsetzung der im Kriege beschädigten und den Bau neuer Kirchen in Livland. Andererseits dienten diesem Zweck in Kurland die bei den Burgen und Schlössern des Ordens, der Bischöfe und deren Vasallen eingerichteten ersten protestantischen Kapellen. Beispiel zeigte der Herzog selbst, indem er in seiner Residenzstadt Mitau (*Jelgava*) im Schloss eine Kapelle und in der Stadt eine Kirche bauen ließ. Mit einer besonderen Verfügung verpflichtete er den Landadel aus ihren eigenen Mitteln in kurzer Zeit 70 Gemeindegkirchen zu bauen, Prediger anzustellen und das notwendige Inventar zu beschaffen. Besonders prächtig erblühte die Kunst der Holzschnitzerei in Renaissance- und Barockformen in Kurland, wo aus Lübeck und Preußen eingewanderte, wie auch aus Riga, Libau (*Liepāja*) und Windau (*Ventspils*) kommende deutsche Holzschnitzer eine große Anzahl

hervorragender Kirchengestaltungen angefertigt haben. Deren dekorative Qualitäten empfanden auch die Vertreter der lettischen Bevölkerung, die beim Besuch der Gemeindegottesdienste in Stadt und Land die erstklassige europäische Kunst schauten und danach ihren Geschmack gestalten konnten.

Die am Ende des XVI Jh-s eingetretene Friedensperiode förderte mit einiger Verspätung die Verwirklichung der Spätrenaissance-Ideen in der Befestigung der Burgen und Städte, wie auch im Bau von Fortifikationsanlagen. Die Produktionswirtschaft und der Handel mit Handwerkserzeugnissen gestaltete sich erfolgreich und brachte den Städten und den Gütern erheblichen Gewinn ein. Mit Hilfe polnischer, deutscher und schwedischer Ingenieure wurden nach Entwürfen deutscher und holländischer Fortifikationstheoretiker zwei Wallringe um Riga aufgeführt, die Ausweitung der Vorstädte geplant, die Zitadelle und die Festung Neumünde erbaut. Die Stadt Bauske (*Bauska*) wurde auf ein neues Areal versetzt und Friedrichstadt (*Faunjelgava*) neu gegründet, aber um Mitau (*Jelgava*) und Wolmar (*Valmiera*) Wall- und Basteianlagen gebaut.

Der Landadel im lettischen Raume organisierte seine wirtschaftliche Tätigkeit so erfolgreich, dass er sich die Ausschmückung der einfachen mittelalterlichen Burgen und den Neubau von Gutshäusern leisten konnte. Zu Merkmalsträgern der deutschen und holländischen Renaissance wurden die Anbauten zu den Burgen in Mitau (*Jelgava*), Doblen (*Dobele*) und Bauske (*Bauska*), aber die Herrenhäuser der deutsch-baltischen Aristokratie in Nerft (*Nereta*), Kerklings (*Kerkliņi*), Nurmhusen (*Nurmuiža*), Bixten (*Biksti*) und anderwärts erbauten und schmückten deutsche Handwerker. Genauso geschah es in Riga, wo die reichen Patrizier, dem Vorbild der bürgerlichen Wünsche nach bequemeren Wohnhäusern in Amsterdam, Brüssel, Königsberg und Lübeck folgend, hier in Renaissance- und Barocktradition Häuser mit prächtig verzierten Fassaden und reichlicher Innenausstattung bauten. Zeugen dieser hochwertigen Wohnkultur sind die Häuser

des Bürgermeisters Ecke, der Ratsherren und Kaufleute Reutern, Dannenstern und Mentzendorff.

Der nordische Krieg und die Große Pest unterbrachen auf längere Zeit die gleichmäßige Entwicklung der Kultur und Gesellschaft. In die Wertorientierung der Deutsch-Baltischen Gemeinschaft wurde eine aufgezwungene Suche nach politischem und ökonomischem Kompromiss mit dem ein wenig europäisierten Zarenhof, der Aristokratie und den Rohstofflieferanten hineingebracht. Doch die Tendenzen und Vitalität der Barockmode konnte sogar das Kriegselend nicht dämpfen. Nach Riga kamen zu Gast Schauspielertruppen aus Weimar, Berlin und anderen Städten, die hier sowohl komische Dramaturgie, wie auch mythologische Schauspiele aufführten. Der Geheimrat Rußlands O. H. v. Vietinghoff-Scheel ließ in Riga 1781 ein Theater erbauen. Dieses 500 Zuschauer fassende Theater wurde mit der Aufführung von Lessings Drama "Emilie Galotti" eröffnet. In Blütezeiten dieses Theaters fuhren dessen Schauspielertruppen zu Gast nach Wolmar (*Valmiera*), Wenden (*Cēsis*) und Mitau (*Jelgava*), wo sie auch im herzoglichen Schloß gastierten. In Mitau bestand auch das herzogliche Hoftheater, in dem Komödien, Singspiele, Ballette und sogar Opern aufgeführt wurden. Auch die Musik folgte den Aktualitäten der Zeit und Komponisten, die gewöhnlich Orgelspieler in Kirchen waren, schrieben Musikstücke sowohl für Andachten, als auch festliche Ereignisse. Die Gründung des Rigauer Musikvereins im Jahre 1760 erhob Riga zum bedeutendsten Zentrum des baltischen Musiklebens.

In der zweiten Hälfte des XVIII Jh-s durchwebten die Aufklärungsideen den sozialen Bereich wie auch Kunst, Wissenschaft und Bildung. Das gesellschaftliche Bewusstsein der gebildeten Deutschen regte die helleren Köpfe der Gesellschaft zur Ausnutzung ihrer Bildung und Talente für die Überwindung der sozialen Ungleichheit an. Als Mittler zwischen den bevorzugten Deutschen und den viel weniger privilegierten Letten waren die deutschen Pastoren tätig. Mit ihren Büchern, Predigten, Liedern, pädagogischer

und literarischer Arbeit förderten viele deutsche Pastoren das geistige Wachstum der Letten. Übersetzungen deutscher Gedichte, Schauspiele oder Erzählungen wurden zur Schule für die erste lettische schriftliche Literatur. Dabei regten die Schriften, Veröffentlichungen und zum Ausdruck gebrachten Ideen solcher Aufklärer wie des Pastors J. G. Eisen, des Rektors der Domschule K. F. Snell, der Philosophen und Literaten J. G. Herder, J. G. Hamann und G. H. Merkel die Gesellschaft zu Philanthropie an, richteten die Aufmerksamkeit der deutsch-baltischen Kreise auf die Eigenarten der lettischen Kultur und letztlich auf die Identifizierung des lettischen Volkes.

Ende des XVIII und Anfang des XIX Jh-s bemühten sich mehrere deutsche Pastoren um die Einführung der Letten in die Begriffe der Weltanschauung und des wissenschaftlichen Gedankens. Der Pastor von Sonnaxt (*Sunākste*) und Selburg (*Sēlpils*) G. F. Stender strebte in seinen Büchern die Bekanntmachung der lettischen Bauern mit Beispielen aus klassischer Literatur und Poesie an. Mit Hilfe des 1774 herausgegebenen enzyklopädischen Werks "Buch der Hohen Klugheit" eröffnete er das Interesse für Weltgeschichte, Naturwissenschaften und Geographie.

Unter den gebildeteren Adligen, Bürgern und Literaten herrschte Ende des XVIII Jh-s ein reges Interesse für Naturwissenschaften. Der Besitzer des Gutes Warkland (*Varaklāni*) Graf J. M. Borch war einer der gebildetsten Adligen seiner Zeit, ein Freund Goethes, und hingerissen von der Problemforschung in Mineralogie und Geobotanik. Bei der Anlage seines der romantischen Ästhetik entsprechenden Gutsparks erarbeitete er ein philosophisches und erzieherisches Besichtigungsprogramm, im Parkraum auch kleine architektonische Bauten mit wissenschaftlichem, pädagogischem und mythologischem Inhalt einfügend. Der Arzt und Naturwissenschaftler N. de Himsel schenkte 1773 der Stadt Riga alle seine Sammlungen. Seine historischen, Kunst- und Naturaliensammlungen bildeten den Grundstock mehrerer

heutiger Museen. Der Kulturhistoriker und Enzyklopädiker J. Chr. Brotze hat eine gigantische Arbeit geleistet, indem er sein 10 Bände umfassendes Werk "Sammlung verschiedener Livländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc." gesammelt, gezeichnet und beschrieben hat. Ohne dieses Sammelwerk des Wissenschaftlers tschechisch – sächsischer Abstammung ist eine objektive Geschichtswiedergabe des XVIII/XIX Jh-s heute nicht zu denken.

Das Interesse der Aufklärung für das vorhin unerforschte setzte sich in den deutschen Bestrebungen zur Gestaltung von höheren Lehranstalten im Baltikum fort. Mit der Umgestaltung der vom Schwedenkönig Karl XI 1675 gegründeten Schola Carolina zum kaiserlichen Lyzeum im Jahre 1733 wurde das Problem der Bildung noch nicht gelöst. Parallel zu Riga wurde Mitau (*Jelgava*) zu einem regionalen Wissenschafts- und Bildungszentrum mit der vom Herzog Peter gegründeten akademischen Lehranstalt Academia Petrina.

Diese Lehranstalt zog als Pädagogen ausländische Wissenschaftler heran: den Fachgelehrten in Ästhetik und Pädagogie J. G. Sultzer, den Mathematiker W. G. F. Beutler, den Professor der Rechtswissenschaften J. M. G. Böseke und andere. Gerade Prof. Böseke erarbeitete den Statutsentwurf für die Umgestaltung der Academia Petrina zur Universität, doch diese wurde am 21. April 1802 in Dorpat (*Tartu*) eröffnet.

In Empfindung einer Bedrohung ihrer Rechte in Wirtschaft und Kulturautonomie begannen die Deutschbalten eine eigenartige Kampagne in der Auffrischung der historischen Erinnerung. Sie äusserte sich in der Erneuerung der die Kolonisierung und Christianisierung des Baltikums bezeugenden Denkmäler, der Verbreitung von "deutschen" Stereotypen durch den Bau von architektonischen Memorialen wie auch solchen für historische Persönlichkeiten. Den begonnenen Kampf um die entschwindenden Privilegien versuchten die Deutschen durch Forschungen in Publizistik-, Kultur-, Wissenschafts-, Volkswirtschafts- und

Rechtsgeschichte zu verstärken. Sie organisierten Kulturförderungsvereine, Liebhabergemeinschaften zur Pflege der Geschichtsforschung und Betonung ihrer Pionierrolle. Der Professor der Academia Petrina in Mitau (*Jelgava*) G. M. Pauker gründete 1815 die kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst, aber in Riga gründeten die Kreise des Adels und der Literaten die Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands mit einer wertvollen Bibliothek und Herausgabetradition wissenschaftlicher Schriften. Unter der Verwaltung dieser Gesellschaft befand sich bis zum Jahre 1936 das Rigaer Dommuseum, aber eine bedeutende Popularität erlangte sie durch die im Jahre 1883 in Riga organisierte kulturhistorische Ausstellung. In der Blütezeit dieser Gesellschaft um die Jahrhundertwende XIX/XX amtierten im Vorstand solche bedeutende Historiker wie H. Bruiningk, C. Lōvis of Menar, N. Busch, Dr. W. Neumann, C. Mettig und andere.

Die Architektur und der Städtebau entwickelten sich im lettischen Raum nach den Grundsätzen des modernen Bauwesens in Europa. Unter den Baumeistern und Architekten vieler bedeutender Gebäude sind Deutsche aus dem lettischen und estnischen Raum, aber zuweilen beteiligten sich an den Wettbewerben zum Entwurf komplizierter Bauten auch Prätendenten aus Moskau, Petersburg, Helsinki und Berlin. Durch stufenweise Ansammlung von privaten Mietshäusern und öffentlichen Gebäuden wurde Riga zu einer Stadt mit stilistisch vielseitiger Baukunst. Bis zum ersten Weltkriege schuf der intensive Wohnungsbau eine große Anzahl von Jugendstilbauten, welches die Experten der UNESCO im Dezember 1997 für die Eintragung der Stadt in die Liste des Weltkulturerbes überzeugte. J. D. Felsko und O. Dietz entwarfen den Ausbau der Neustadt und des Anlagenringes. Die Architekten R. Pflug, H. Scheel, G. Hilbig, J. D. Felsko, W. Bockslaff, W. Neumann und andere schufen eine Reihe der bedeutendsten Kirchen, öffentlicher Gebäude, Lehr- und Kulturanstalten. Für den reichen Jugendstilschatz verdienen die deutschen Architekten

A. Aschenkampff, R. Dohnberg, W. Stryk, F. Scheffel, R. Schmaeling, H. Seuberlich und viele andere Danksagung.

In der bildenden Kunst erhielt das deutsche Milieu hohe Qualitätskriterien aufrecht und zog seit Ende des XVIII bis zur Mitte des XIX Jh-s zur Anfertigung von Plastiken, gemalten Porträts und Altarbildern in den Kirchen ins Land eingewanderte Künstler heran oder bestellte die Arbeiten direkt im Ausland. Manche begabte Söhne deutschbaltischer Pastoren oder Literaten konnten ihre Fertigkeit in den Kunsthochschulen zu Berlin, Dresden oder Rom, wie auch in Privatstudien berühmter Maler erlangen. Kenntnisse in der bildenden Kunst auf beruflichem Niveau konnte man an der Dorpater Universität unter der Leitung des Professors K. A. Senff und auch in der Academia Petrina unter den Zeichenlehrern J. L. Eggink und J. Döring erwerben. Oft wählten die begabten hier geborenen Künstler als Arbeitsfeld deutsche Städte oder auch die Großstädte Russlands. Doch die meisten begabten Deutschen wurden zu Zeichenlehrern in den Schulen, zu Graphikkünstlern in den Tipographien und zu die örtlichen Aufträge befriedigenden Bildhauern.

Der Beitrag der Deutschen zu der Musik- und Theaterkultur der letzten zwei Drittel des XIX Jh-s ist nicht zu bezweifeln. Im Rigaer Theater gastierten regelmäßig deutsche Künstler. Dem Rigaer Publikum sangen H. Breiting, W. Schroeder-Devrient, H. Sonntag, Konzerte gab K. Wieck-Schumann, Fr. Liszt, H. Berlioz. Den Ruhm des Deutschen Theaters hob der zum Kapellmeister hierher berufene Richard Wagner, unter dessen Leitung hier mehrere Opern der Komponisten Mozart, Rossini, Weber und Beethoven einstudiert wurden. Andererseits ist mit dem Bau des Deutschen Theaters – der heutigen Nationaloper Lettlands – das Fundament für eine Synthese der Musik und der Bühnenkunst gelegt worden, deren würdige Fortsetzung in den ersten Jahren des lettischen Freistaates folgte. Die Anregung zu einer anderen bedeutenden Erscheinung im Musikleben Lettlands – zu den Sängerfesten – gab das 1861 in Riga organisierte allgemeine deutsch-baltische Sängerfest.

Der Anfang des XX Jh-s brachte der ganzen Bevölkerung Lettlands, auch den Deutschen, schwere politische, wirtschaftliche, soziale und nationale Erschütterungen. Im spontanen Aufruhr von 1905/06 wurden 118 Güter eingeeäschert, dabei bedeutende Architektur- und Kunstwerte vernichtet.

In den 20–30-er Jahren integrierten sich die Deutschen ohne Probleme in die Bereiche der Wissenschaft und Bildung Lettlands, indem sie als Lehrkräfte an den Hochschulen und auch anderen niederen Schulen angestellt waren. Weder die lettische noch die russische Sprache bildeten eine Barriere bei ihrer wissenschaftlichen Arbeit, auch konnten deutsche Jünglinge ohne weiteres in den lettischen Hochschulen studieren. Gerade die Anwesenheit der Deutschen in Bildung, Wissenschaft und Kultur förderte die Zuziehung von Wissenschaftlern aus Deutschland mit Vorlesungen in den Auditorien Lettlands. Eine besondere Rolle in der Erhaltung der deutschen humanitären Bildung und Wissenschaft spielte die private Hochschule – das Herder-Institut, das erfolgreich von 1927–1939 funktionierte.

Die Schicksale der deutschen Intelligenz sind typisch für die Zwischenkriegssituation, in welcher der Diaspora das Leben in einem nationalen und politisch bedrohten Staat durch Zukunftsunklarheit erschwert wird. Das Leben und die Kultur der deutschen Volksgruppe beeinflusste bedrückend der Status einer in ihren Rechten auf Kulturautonomie bedrohten Minorität. In Umständen eines autoritären Regimes strebte dieser Gesellschaftsteil nach Reproduktion der "Vision der vergangenen Welt", um für den Alltag positive Impulse zu erhalten.

Nach dem zweiten Weltkriege ließen sich die deutschen Umsiedler hauptsächlich in Deutschland nieder. Dort wurden Landsmannschaften gegründet, die sich im Jahre 1950 in die "Deutsch-Baltische Landsmannschaft im Bundesgebiet" vereinigten. Die im Baltikum Geborenen fanden die weitere Erhaltung einzelner traditioneller Lebensformen und Wertekriterien für notwendig. In dieser Situation ist die Herausgabe seit 1946 der

Monatsschrift des Journalisten W. v. Kleist "Baltische Briefe" der Beginn der in der Welt verstreuten Deutsch-Balten. Dieses mehr als 50 Jahre erscheinende Monatsheft ist zu einer einmaligen bedeutenden kulturhistorischen Ausgabe geworden. Mehrere gesellschaftliche Organisationen sind ins Leben gerufen, darunter das deutsche Kulturzentrum in Lüneburg – die Carl-Schirren-Gesellschaft, das Haus der Deutsch-Balten in Darmstadt und mehrere andere Institutionen. Geschichtsfragen erörtert auf beruflicher Ebene die Baltische Geschichtskommission, die mit den Historikern aus den Hochschulen der baltischen Staaten und der Akademie der Wissenschaften zusammenarbeitet. Fortsetzer der humanistischen Traditionen sind der Buchverleger H. v. Hirschheydt, der Pastor C. v. Aderkas, der Musikhistoriker J. Baumann. Mehreren von ihnen (W. v. Kleist, D. A. Loeber, C. v. Aderkas, J. Baumann) ist die höchste Ehrung der Republik Lettland – der Dreisterne-Orden – verlieht worden.

Während der Zeit der sowjetischen Besatzung Lettlands fand jahrzehntelang keine bedeutende Zusammenarbeit mit den ausgewanderten Deutschen statt. Historiker der Universität Lettlands organisierten erst seit 1970 die ersten Konferenzen "Baltikum und Deutschland", "Baltikum und Westeuropa", somit die Kontaktgeographie ausweitend und Meinungseinigung in der Forschung verschiedener Geschichtsaspekte erzielend. Mit Genugtuung kann man den Beitrag der Historiker Lettlands H. Strods, M. Duchanovs, J. Stradiņš, P. Krupņikovs, der Kunstwissenschaftler I. Lancmanis, R. Bēms zur Erneuerung der Kontakte nennen, von deutscher Seite waren aktiv G. v. Pistolkors, D. A. Loeber, M. Staudinger-Voit, W. Schlau, D. Henning und mehrere andere.

In den Jahren des dritten Erwachens der Letten gestalteten sich neue Zusammenarbeits- und Partnerorganisationen zur Erhaltung der Kulturkontakte zwischen lettischen und deutschen Bürgern. Der schon 1988 erfolgten Gründung des Deutsch-Lettischen Kulturvereins folgte 1992 die Gründung des Lettisch-Deutschbaltischen Begegnungszentrums "Domus Rigensis".

Ähnliche regionale Organisationen haben sich in Doblen (*Dobele*), Libau (*Liepāja*), Wolmar (*Valmiera*) und anderen Städten gebildet. Im Blickpunkt dieser aktiven Organisationen sind Fragen der Pflege deutschen Kulturerbes, humanitärer Hilfe, der Bildung und gegenseitig nutzbringender geistiger Bereicherung. In der Arbeit mit Partnern aus Lettland haben sich gute und vertrauensvolle Beziehungen gebildet. Mit Hilfe der Auswanderer werden in Lettland Kirchen und deren Kunstwerke erneuert, kinderreiche Familien und auch Alleinstehende finanziell unterstützt. Die Deutsch-Balten Lettlands kann man heute als geistig entwickelt, traditions-reich, kulturell und ihrer historischen Rolle im Rahmen ihrer Heimat und der Welt objektiv bewusst charakterisieren.

GERMANS IN LATVIA

Germans in Latvian Socio-political History

The first evidence of Germans in the lands of ancient Letts and Liivs dates back to the second half of the 12th century. They were merchants (*Fernbändler*) from Bremen, Lübeck and Wisby who arrived with the aim of expanding their trade. It helped to establish economic contacts between East and West of Europe.

Next came Christian missionaries. They wanted to convert the heathen Balts to the Christian faith. In 1199, Pope Innocent III announced the Crusade to the Baltics. A lot of crusaders followed his call. Crusade leader Bishop Albert von Buxhoeveden laid the foundations of Riga in 1201. A mass migration of German merchants, artisans, public servants and pilgrims began – about 12 – 15 thousand people settled in Latvia. By the end of the 13th century they constituted about 7 – 8 % of all residents. The Baltic lands were divided between the Livonian Order of the Sword and four bishops. The new states became an integrated part of the Holy Roman Empire. However Livonia was, to a large extent, an independent formation, ruled by the Livonian Order of the Sword. Most of the Order brothers – knights and priests, as well as many merchants, public servants and vassals, came from Westfalen; thus Livonia was sometimes regarded as the overseas Westfalen. The vassals of the Order and bishops gave rise to local gentry and knighthood. They introduced the manorial system. Latvian and Liiv peasants lost their freedom and, by the end of the 16th century, serfdom began.

A number of Latvian towns, including Riga, acceded to the Hanseatic League. The largest group of town residents were German artisans. Guilds of artisans and merchants determined economic activities. During the second half of the 14th century Livonia acquired a social structure typical of the rest of Europe. The ruling class consisted of Germans only, including Balts and Liivs who had abandoned their identity.

The heyday of Livonia came in the first half of the 16th century. Master of the Livonian Order Wolter fon Plettenberg (1494–1535) successfully fought back troops of the Great Moscow Principality. Peace and an economic upswing began. Reformation enhanced the spiritual life of the German community. Many Latvians also became true Christians.

However, the people in power forgot about the need to defend their state and surrendered to the army of Ivan the Terrible. In 1561, feudal lords of Livonia admitted the superiority of the the Polish suzerainty. The previous order and lifestyle were retained. King Sigismund August promised the Germans to respect their independence. However, Poland ignored this promise. Administration of the newly founded duchy was entrusted to Poles and the counterreformation began. Poor and middle-class Germans strongly disapproved. In 1585, the so-called “Calendar uproar” began. Reformers under the leadership of Martin Güse took over administration of Riga and held it till 1589.

During the Polish-Swedish War (1600–1629) most of the Baltic Germans supported the Swedes. They also provided the Swedish army with money and recruits in the 30 Years War. As a reward the Baltic German gentry was granted rights of self-government. However, they strongly disapproved the reduction of estates, their transfer to the crown carried out at the end of the 17th century. Count Patkul, to a great extent, brought on the Nordic war. However, most of the gentry remained loyal to the Swedish crown and fought in the army of Karl XII.

The Baltic German elite of Vidzeme surrendered to Russia only after the battle of Poltava (1709). Tsar Peter I granted them rights of autonomy.

The fate of Baltic Germans living in the Polish vassal state – dutchy of Courland (1562–1795) – was different. Courland (present Courland and Zemgale) had strong economic and cultural ties with German states. Germans constituted 8% of its population. The Baltic German middle class helped Duke Jacob Kettler to

carry out a range of progressive economic reforms. Under the rule of Duke Ernst Biron and his son Peter, Courland developed according to a European model. Significant buildings were erected and the local intellectual elite grew. However, the Baltic German nobility feared revolutionary changes and, at the end of 18th century demanded that the dutchy be incorporated into Russia.

The Nordic war and the ensuing pestilence ruined the Baltic German community in Vidzeme; however, strong migration, including academically educated Germans – priests, doctors, teachers and lawyers from Ostpreussen, Pommern, Meklenburg and other lands, helped restore it. A settlement of German peasants – Hirschenhöfer – was established during the reign of Catherine II. In the course of time it was replenished by German artisans.

The Baltic German gentry played a leading role in autonomous administration of the province. Latvian peasantry was devoid of any rights to an independent life. Many Baltic German publicists raised their voice against such feudal slavery and demanded that Latvians be acknowledged as equals, granting them rights to property and respecting their language and culture.

Incorporation of Courland and Zemgale into the Russian Empire led to unification of the Baltic German community. It was loyal to the tsar and actively involved in the administration of the Empire. Hundreds of Baltic German officers served in the Russian army and navy. 760 officers, including 69 generals, participated in the 1812–1814 war against Napoleon, thus proving their role in the empire.

Unification also affected cultural endeavors. The German University of Dorpat (*Tartu*), opened in 1802, was an autonomous institution. It became the cultural center of Baltic Germans and helped to maintain its necessary independence.

The emancipation of serfs (Courland – 1817 and Vidzeme – 1819) changed relations between Baltic Germans and Latvians. In 1882, Baltic German priests and teachers living in Mitau (*Jelgava*), launched printing of "*Lettische Zeitung*" (Latvian Newspaper).

"Lettische Litterarische Gesellschaft" (Latvian Literature Society), founded in Riga in 1824, was also opened for educated Latvians. However, the agricultural policy was stagnating. The land belonged to Baltic Germans, and peasants were bound to do menial service. Hamilkar fon Fölkersahm, known as Livonian Mirabeau, launched a strong movement of Baltic German reformers in 1840. They established the German Landtag to adopt a law on the rent of land with possible future rights of purchase. Tsar Nicolas II approved the law and true emancipation of Latvian peasants began.

A range of German Entrepreneurs such as the Pilsanen, Schneidemann, Felser, Weiss, Defmann, Schmidt, Kriegsmann and others played an outstanding role in the industrialization of Latvia which took place in the second half of the 19th century. German-speaking Riga Polytechnical school was opened in 1862 to train experts in various branches of agriculture and industry. The increasing role of Baltic German entrepreneurs in the administration of towns also moved reforms forward.

However, local gentry disapproved at the reforms and in 1860 a fierce confrontation with the national movement of Latvians, *"Jaunlatvieši"*, broke out. Germans were against the intentions of the movement to enhance economic and cultural activities of Latvians. As a result, Russian chauvinists in the Baltics, Moscow and St. Petersburg demanded to carry out Russification of the Baltics. Baltic Germans appealed to Germany for support. However, Chancellor Otto fon Bismarck did not want to damage German relations with Russia.

German autonomy of the Baltics was abolished during the reign of Tsar Alexander III. Administration, courts and education became fully Russian. Baltic Germans retained control only over the biggest towns (Riga, Libau and Mitau) due to the high property census. Because of Russification, German (as well as Latvian) schools, including Riga Polytechnical school were forced to change over to education in Russian. Many Baltic Germans left Latvia –

the German population fell from 140 thousands in 1880 to 120 thousands in 1897.

The pressure of Russifiers eased under the reign of Tsar Nicolas II, and Germans expected to regain a leading role in the Baltics.

However, this dream came to an end with the 1905–1907 revolution. It caught Baltic Germans totally unprepared. The gentry regarded the uproar as a manifestation of anarchism and vandalism. They organised self-defence units, located in the baronial castles. Armed clashes with Latvian revolutionaries took place. This was actually a civil war between the Baltic German gentry and the Latvian working class, supported by peasants. Russia organised bloody reprisals and suppressed the revolution. The Baltic German gentry played an active role in the counter-revolution, which repeatedly damaged relations between Baltic Germans and Latvians. This situation was made even worse by an organised influx of German peasants into Latvia – about 15 thousand colonists from Wohlynien and other places settled in Latvia between 1908 – 1914.

After the revolution, relations between Baltic Germans and the Tsar improved; however, World War I broke out. Germans were removed from posts in the government of the Russian Empire and local administrative bodies. Local newspapers were closed, many Baltic Germans were declared disloyal and sent to the inner regions of Russia. Baltic Germans broke their historic ties with Russia after the revolution in Russia February 1917. Representative bodies of Germans living in the territory occupied by the German army supported the merger of Courland, Vidzeme and Estonia with Germany. They decided to found a Baltic state as a subject of the German Kaiser.

Latvia declared its independence in November 18, 1918. Most of the Baltic Germans were against it and refused to support either the Peoples Council or the Provisional government of Kārlis Ulmanis. However, the government and the Baltic German

parties agreed on joint military actions against the Russian invasion. Organisation of German home-guards – Landeswehr – had a decisive role in the driving out of Bolsheviks from Courland as well as Riga (May 22, 1919). But in April 1919, the Landeswehr turned against the Latvian government and chose to support the plans of the German military in Latvia. The Baltic German political elite helped to found and keep up or maintain the puppet government of Andrievs Niedra. On June 22–24, 1919, Latvian troops and the Estonian Army defeated German forces at Cēsis. The leadership of Baltic Germans was changed. The new leaders, Paul Schiemann and Wilhelm Fircks, were loyal to Ulmanis' government. Baltic Germans actively worked in the People's Council and the Latvian Government. The Landeswehr was incorporated into the Latvian army and helped to liberate Latgale from the Bolsheviks. Most of the Baltic Germans did not support the intervention of Bermont – von der Goltz (October – December 1919).

The Baltic German community of Latvia reached its maturity in 1920 – 1922. German parties founded the Joint Committee with liberals and democrats at the head of its administration. Homogeneity of this community contributed to its success in four parliamentary elections (5–6 seats out of 100). The German faction actively participated in legislative work. Robert Erhardt, Edvid Magnus, Baldwin Düsterlohe and Bernhard Berent held ministerial posts in the governments of 1919–1931, but count Archibald von Kayserling was Commander in Chief of the Latvian navy 1921–1931.

The Law on Autonomy of Education for National Minorities was adopted on December 8, 1919. Baltic German teacher and Priest Karl Keller was its main contributor. This law, at the beginning of 1930, provided for the operation of more than 100 German primary schools and 10 secondary schools as well as Herder's Institute of Humanities.

Baltic Germans and citizens of Germany should also be noted for their significant contribution to the Latvian economy. Germans

owned 15.7% of the big industrial companies and 36.7% of the total output of this group. Germans also played an important role in trade, and they owned 3639 housing estates all around Latvia as well. Cultural life of the German community was also intense and productive.

However, Baltic Germans still felt insecure. The 1920 Law on Agricultural Reform led to expropriation of the largest land holdings. Germans demanded compensations; however, the government turned down their claims. The League of Nations did not support it either. Many public servants of German origin lost their jobs after Latvian was declared the state language. Politicians proposed a project of social and judicial autonomy for the German community, however, the Latvian parliament (*Saeima*) did not support it. The Dome church of German Lutherans became the Lutheran Church of Latvia in 1931. The birth rate of Germans dropped from more than 70 thousands in 1925 to 62–63 thousands in 1935–1939.

After the coup d'etat of May 15, 1934, Ulmanis' government abolished the autonomous administration of German schools and nationalised the Big and Small Guild. However, Germans retained their rights to maintain and develop their ethnic and cultural identity.

The split between Baltic Germans and Latvia was made even worse by German National Socialists, who founded their organisation in Latvia after Hitler came to power in Germany. The Nazis ousted democratic politicians from the leadership of the German community and took over German clubs, newspapers and societies; Paul Schiemann lost his post of editor in chief of "*Rigasche Rundschau*".

In 1939 Hitler demanded that Baltic Germans leave their fatherland and move to the western part of Poland, occupied by Germany. Most of them moved to the West in January 1945 and, after the end of World War II, settled in the Federal Republic of Germany.

Two German organisations were founded in the Republic of Latvia after restoration of its independence:

The descendants of former Baltic Germans have established "*Verband der Deutschen in Lettland*" (Society of Germans in Latvia). They have also founded their own cultural societies.

Germans of Russian origin have established "*Wiedergeburt in Lettland*" (Revival in Latvia).

There were 3353 permanently residing Germans in Latvia at the beginning of 1999. 1217 were citizens of Latvia. However, 2136 non-citizens can obtain citizenship via naturalisation.

Baltic German Cultural Heritage in Latvia.

Archaeological excavations in ancient settlements as well as the towns founded in the 13th century, testify to the early influence of German culture.

Chronologically, this first significant material evidence corresponds to the late Romanesque and Gothic periods of European culture. An extensive network of castles and fortresses was created from local building materials and stone carvings imported from Gotland. The castles reflected the status and occupation of their owners and can be divided into convents, fortresses or constructions of mixed character.

The first mission churches were built along the river Dūna (*Daugava*) and Aa (*Gauja*) in Üksküll (*Iksķile*), Ascheraden (*Aizkraukle*), Holmhof (*Salaspils*), Martinsholm (*Mārtiņšala*), Segewold (*Sigulda*) and Kremon (*Krimulda*) by Scandinavian stone masons. Churches and monasteries built in the biggest towns – Riga, Wolmar (*Valmiera*) and Wenden (*Cēsis*) – reflect traditions developed in the north of Germany, territory of the Hanseatic league. The wooden altar carvings, sculptures and paintings by craftsmen from Lübeck, Antwerpen and Köln embellished the

most prominent churches and public buildings in pre-reformation Latvia. However, the import of German sacral art hindered the development of local art and crafts.

German colonisation also moved the development of new towns forward. The first towns – Riga, Wenden (*Cēsis*), Kokenhusen (*Koknese*), Lemsal (*Limbaži*) and Wolmar (*Valmiera*) – developed according to European patterns, with some delay, however. The territory of Latvia was divided between the Order and the bishops; thus, the settlements in the vicinity of each castle reflected the German social-economic, judicial and cultural traditions introduced in Latvia by that particular feudal lord.

However, Riga being the subject of confrontation between the Bishop and the Order, developed as a complicated administrative and social body. Unlike other towns, the historic centre of Riga was the residence of both the Bishop and the Order. The lands of service people were located in the vicinity of both feudal institutions. Apart from both feudal lords, the third decisive force were owners of the housing estate. Most of them had come from Mecklenburg, Schleswig-Holstein, Niedersachsen and Niederrhein. They introduced their trade, their corporate, administrative and social traditions into Riga; they soon became dominant. Local residents were driven to the outskirts of town and the centre became German.

The first regulations on the construction of buildings in Riga were issued in 1293. Most of the buildings were made of stone and resembled those of other Hansa towns – turned toward the street and decorated with profiled brick portals. These buildings were used as both living quarters and storehouses. Public buildings – the house of city council, guilds and the House of Black-Heads – were built according to the standards used for representation buildings in the Baltic region, especially Hansa cities. Urban culture in Latvia easily attained the standards of living of Western Europe, however, they were available chiefly for the privileged representatives of migrants.

Rural life in Latvia was organised according to the agricultural traditions of German manors and monasteries. The manor was a fully equipped production centre built in the shelter of natural water barriers – rivers, lakes and ponds. The Medieval manor was a fortified territory – a group of buildings surrounded by walls, ditches, and other defensive structures. Schlockenbeck Manor at Tuckum (*Tukums*) is a typical example of a medieval castle surrounded by strong walls of masonry with embrasures; however, more humble estates were set up all over Latvia.

Medieval towns with churches, monasteries and public buildings allowed foreigners as well as Latvians to listen to sermons and concerts, and even be part of the birth of theatre in Latvia. The first choir opened under supervision of the Livonian Order of the Sword in 1216, enriched religious services in St. George's church with their singing. Similar choirs were opened under the supervision of other churches, not only in Riga but also in the outer domains of feudal lords. Riga, being a Hansa town, was also acquainted with secular music. Gifted musicians of German origin were allowed to become professional town musicians since the beginning of the 14th century. According to the Chronicles of Heinrich des Letten, the first religious theatre performance was presented in one of the newly built houses of Riga in the winter of 1205. The performance was accompanied by a reading, the meaning of which was explained by an interpreter. In the following centuries Riga residents acquainted themselves with all forms of theatrical performances common in Western Europe – mysteries, masked performances, school dramas. They were staged both in town squares and in the Melngalvju House. Education was provided by Riga Dome school as well as schools opened under supervision of Saint George's and Saint Peter's churches. The Latvian National library possesses some books written in those times, such as "*Die Psalmen Davids*", "*Salomo's Gleichnisse*", "*Rigaer Missal*" and others.

Latvia experienced the Renaissance later than the rest of Europe. The Medieval era came to an end with the Reformation. The new religious movement changed the material and spiritual life of people. This led to political clashes and irreversible cultural alterations. Reformation was introduced by Sylvester Tegetmeier and Andreas Knopken – priests and direct followers of Martin Luther. People in Riga and Valmiera could not resist the effect of their sermons. Catholic churches and monasteries were closed, the land confiscated. Many sacral art treasures were destroyed as a result of the Reformation. However, the movement liberated spiritual life and helped to introduce ideas of humanism. It enabled contacts with universities in Rostock and Wittenberg. Schools and literature flourished. Printed leaflets were issued to describe topical events and newspaper printing was launched. However, the main source of information were chronicles, including “*Livländische Geschichte*” by Renner and “*Livländische Chronik*” by Russow. Humanist Euzedius published the historical epic “*Der Dümattepich*”, and Plinius wrote “*Lobpreisung Rigas*” in verse.

Social liberalisation improved the literacy of local people. Following the appeal of the Swedish King and the Duke of Courland, German priests took up studies of the Latvian language and published books necessary to spread the knowledge of Latvian among themselves. They conducted services in Latvian, thus making them understandable to local people. In 1638 Georg Manzel completed the first German–Latvian dictionary as well as several books of sermons. A unique cultural phenomenon was the Bible translation by Ernst Glück; 1500 copies were published between 1685–1689.

After the fall of the Livonian confederation, the Swedish administration and the Duke of Courland took measures to enhance the role of the church in occupied Vidzeme and Courland. The Generalsuperintendent of Riga ordered the restoration of churches ruined in the war as well as construction of new ones. Religious services in Courland were performed in the chapels of former

castles of the Order, the bishops and their vassals. The Duke of Courland opened a chapel and erected a church in the castle of Jelgava. According to his order issued in 1567, the local gentry was obliged to build 70 new parish churches on its own account, as well as cover the costs of priests and equipment. Craftsmen from Lübeck and Prussia, as well as Germans living in Riga, Libau (*Liepāja*) and Windau (*Ventspils*), adorned the newly opened churches with Renaissance and Baroque woodcarvings of outstanding beauty. The beautiful sacral buildings were true examples of European art and helped to develop the taste of local residents.

Peace came in the second half of the 16th century. This time was used to introduce in the fortified Latvian castles and towns, even though with some delay, ideas of the late Renaissance. Economic production and trade became more successful, bringing considerable profits to the towns and manors. Polish, German and Swedish engineers helped build two fortification walls around Riga based on specifications of German and Dutch fortification experts. They designed an extension of the city and built up the Citadel and Neumünde fortress. Two new towns, Bauske (*Bauska*) and Friedrichstadt (*Jaunjelgava*) were built, but Mitau (*Jelgava*) and Wolmar (*Valmiera*) were enclosed with fortification walls and bastions.

The gentry used the increasing profits to embellish the plain medieval castles and build up new manors. Mitau (*Jelgava*), Dobeln (*Dobele*) and Bauske (*Bauska*) castles were reconstructed according to the standards of the German and Dutch Renaissance. German artisans built and decorated the living quarters of manors in Nerft (*Nereta*), Kerklingen (*Kerkliņi*), Nurmhusen (*Nūrmuiža*), Bixten (*Biksti*). Rich patricians of Riga, following the example of patricians in Amsterdam, Brüssel, Königsberg and Lübeck, built Renaissance and Baroque living quarters with ornate facades and affluently adorned interiors. Ecke Convent, Reutern, Dannenstern and Mentzendorff houses are the finest examples of this wonderful architecture.

The Northern war and pestilence suspended the steady social and cultural development of society for a long time. Baltic Germans

were forced to reach political and economic compromise with the only slightly Europeanised court of tsarist Russia. However, baroque fashions and vitality survived despite the wartime disasters. Riga saw visits of theatre companies from Weimar, Berlin and other German towns. They performed comical as well as mythological stories. State councillor of Russia von Vietinghoff opened a theatre in Riga 1782. The building could house 500 spectators. It started work with a performance of Lessing's drama "Emilia Galotti". Various theatre companies also visited Valmiera, Cēsis and Jelgava, including the castle of the Duke. The Court theatre of Jelgava performed comedies, musical comedies, ballets and even operas. The church organ players and other composers followed the course of events and created music for both festive and sad occasions. The Riga Music Society, founded in 1760, performed concerts of symphonic and chamber music. Thus, Riga became the most important centre of musical life in the Baltics.

The Enlightenment influenced social relations as well as art, science and education, starting with the second half of the 18th century. The Social conscience of the educated Germans urged them to use their qualifications and gifts against social inequality. German priests acted as mediators between Germans and less educated Latvians. Many German priests contributed to the spiritual development of Latvians with their books, sermons, songs, literary and pedagogic activities. Translations of German poetry, localisations of plays and stories served as a guide for the first Latvian writers. Publications of enlighteners including Priest Eizen, Rector Snell of Dome School, philosophers and writers Herder, Hamann and Merkel enhanced philanthropic activities and informed German circles about the unique qualities Latvian culture.

Some German priests at the turn of the 18th and 19th centuries worked to introduce scientific ideas in Latvia. Gothard Friedrich Stender wrote various books in Latvian to acquaint people with classic literature and poetry. His "*Buch der Hoben Klugheit*" dealt with the history of the world, the natural sciences and geography.

The most educated representatives of the German gentry, bürger and men of letters at the end of the 18th century, were fascinated by the natural sciences. These people described unique processes in nature and collected various rarities as well. A friend of Goethe, count Borch, was one the most prominent among them. He was known for research in mineralogy and geobotanics. The vast park at his manor in Warkland (*Varaklāni*) was created according to the ideals of Romanticism. It featured various buildings of architectural, historical and mythological importance. The count developed a special route for visitors of the park, so that each visit would contribute to the spiritual and moral enchancement of his guests. In 1773, physician and naturalist von Himzel donated his collection of historic and art relics and his nature rarities to the city of Riga. These items served as the basis for funds of several museums. Culture historian and encyclopaedist Johan Christof Brotze became famous for his research on various aspects of Vidzeme. The work was published in 10 volumes under the name: "*Sammlung verschiedener Livländischer Monumente, Prospective, Münzen, Wappen, etc.*". This work has become crucial for people wanting to provide an objective portrait of the 17th – 18th century history.

Ideas of Enlightenment convinced German residents of the need for higher education establishments in Latvia. *Schola Carolina*, opened by Swedish King Carl XI in 1773 and reorganised as the Lyceum, did not solve the problem. Duke of Courland Peter opened *Academia Petrina* in Jelgava in 1775, thus making this town another regional centre of education and science. *Academia Petrina* succeeded in attracting foreign professors and scientists, including pedagogue Sultzer, mathematician Beutler, lawyer Böseke and others. Böseke proposed a project for reorganisation of *Academia Petrina* into a university, however, the Tsar opened such a school in Tartu in 1802.

During the 19th century, being afraid to lose economic rights and autonomy, Latvian Germans attempted to polish their historic memory. They restored monuments of colonisation and Christianising of the Baltics and promoted stereotypes of "German"

culture. A range of newly created societies organised cultural activities and studied history. In 1815, Professor Pauker of *Academia Petrina* established Courland's Society of Literature and Art. Men of letters and the gentry of Riga founded the Society for Research of History and the Past. This society had a valuable collection of books. It was also famous for scientific publications. The society supervised the Dome museum till 1936. However, it became known for having organised a culture-historic exhibition in 1883. The heyday of the society came with the turn of the century. Among the members of the board were the famous historians Bruiningk, Lövis of Menar, Bush, Neumann, Mettig and others.

Architecture in Latvia followed the up-to-date trends of Europe. Latvian and Estonian Germans created many famous buildings. However, the architects of the most complicated buildings were chosen among experts from Moscow, Petersburg, Helsinki and Berlin. New private and public buildings turned Riga into a stylistically varied city of the arts. The vast heritage of prominent art nouveau buildings created before World War I was noticed by UNESCO experts, and Riga was included in the List of Cultural Heritage, December 1997. Architects Felsko and Dietz drafted a project for development of the outskirts of Riga and the city canal. Their colleagues Pflug, Scheel, Hilbig, Bockslaff, Neumann and others created a range of the most prominent churches, public buildings and schools. The beautiful art nouveau buildings were created by German architects Aschenkampf, Dohnberg, Stryk, Scheffel, Schmaeling, Seuberlich, and others.

Up to the middle of the 19th century, most of the sculptures and paintings in Latvia were commissioned abroad or created by visiting artists. Some of the most gifted sons of German priests and writers studied art in Berlin, Dresden or Rome, also privately with famous artists. Courses offered by professor Senff at the University of Dorpat as well as professors Eggink and Döring from *Academia Petrina* also helped create professional artists. Some of the most talented Latvian artists worked in the cities of

Germany and Russia, others took teaching positions, jobs at printing companies or work as sculptors in the local market.

The Riga Theatre featured frequent visits by singers and musicians from Germany, including Breiting, Schroeder-Devrient, Sonntag as well as Wieck-Schumann, Liszt, Berlioz. Construction of the New German theatre – the current National Opera – provided the basis for a remarkable synthesis of music and drama that was continued after the war. The General song festival of Baltic Germans held in 1861 laid the pattern for Latvian song festivals – a prominent event in the musical life of Latvia.

The 20th century brought political, economic, social and national shock for both Germans and Latvians. Spontaneous uproars led to the destruction of more than one hundred manors as well as the best items of architecture, sculpture and painting. The 1905–1906 revolution and the following reaction helped to destroy the political and cultural relations of Latvians and Germans living in Latvia. World War I and the struggle for independence, even though supported by the German Landeswehr, did not help to reach complete moral reconciliation.

In the 20s and 30s, Germans easily found their place in science and education. They worked as professors and teachers. Neither the Latvian nor Russian language was a hinderance for German professors or students. It helped to attract prominent scientists from Germany who visited Latvia as guest lecturers. The success of Herder's Institute, opened in 1927, helped to uphold studies and research of German culture.

After World War II, Baltic German immigrants settled in Germany and other countries. They founded various societies which in 1950 merged in the "*Deutsch-Baltische Landsmannschaft im Bundesgebiet*" (Society of Baltic Germans for compatriots in federative area). Baltic Germans admitted their need to maintain several aspects and values of traditional life. Thus, journalist von Kleist launched "*Baltische Briefe*" magazine in 1946. This more-than-50-year-old magazine has helped the older generation to maintain its

historic identity and fight cultural degradation. A range of public organisations was created to carry out these goals in real life. Among them, the German Culture society – *Carl-Schirren-Gesellschaft* (Carl Shirren Society) in Lüneburg, the House of German Balts in Darmstadt and others deserve mention. The Baltic History Commission devoted its efforts to the research of historic issues on a professional level. It co-operated with scientists from Baltic universities and the Academy of Sciences. Book publisher Hirschheydt, priest Aderkas, music historian Baumann and others continued humanist traditions. Several of them (von Kleist, Loeber, Aderkas, Baumann) were awarded The Order of the Three Stars – the highest honor in Latvia.

No significant co-operation with the Baltic German emigrants took place during the decades of soviet occupation. University of Latvia historians held the first conferences “The Baltics and Germany”, “The Baltics and Western Europe” only in the beginning of 1970s, thus expanding communication. Among the people who restored these contacts, Latvian historians Strods, Duhanovs, Stradiņš, Krupņikovs and artists Lancmanis and Bēms should be mentioned. The German side included von Pistol Kors, Loeber, Staudinger-Voit, Schlau, Henning and many others.

New organisations for social and cultural co-operation between Latvians and Germans were founded in Latvia during the end of 80s, beginning of 90s in the last century. The Latvian – German Cultural Society was already started in 1988, next came the Cultural centre of Latvians and Baltic Germans, *Domus Rigensis*. Similar regional organisations were established in Valmiera, Liepāja, Dobele and other towns. These organisations deal with the preservation of cultural heritage as well as with issues of humanitarian aid, education and mutual spiritual enrichment. Baltic German emigrants help restore churches and art treasures. They also provide financial help to families with more than three children and people living alone. Baltic Germans of today are known for their objective approach towards cultural traditions as well as their role in the history of Latvia and the whole world.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0300014042

2000-3
L509

VĀCIEŠI LATVIJĀ

Grāmata "Vācieši Latvijā" vēsta par vācu ienākšanu Latvijā, viņu vēsturisko lomu, kā arī devumu arhitektūrā, mākslā un literatūrā.

Izmantojot gan pagātnes, gan mūsdienu izziņu avotus, autori centušies sniegt lasītājiem objektīvu informāciju arī pretrunīgu viedokļu gadījumos, izvairoties no vēstures faktu politizēšanas un aizspriedumiem.

Lasītāji, kuri iepazīsies ar šīs grāmatas saturu, gūs daudz jaunu iespaidu un informāciju pārdomām par Latvijas vēsturi un tās kultūru.